

Д. О. Макаренко

Микола
Омелянович
МАКАРЕНКО

Д. Є. Макаренко

Микола
Омелянович
МАКАРЕНКО

ББК 63.4(2Ук)
М15

*Редакція видань
історично-культурної спадщини України*

Редактор *В. О. Сліпачук*

Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко.—К.: Наук.
думка, 1992.—8 арк.: (Науково-біографічна серія) 168 с.: іл.—
ISBN 5-12-002906-X (в обкл.).

Художник, мистецтвознавець і археолог, приятель Миколи і
Бориса Реріхів, громадянин, що, захищаючи від знищенння архі-
тектурні і мистецькі шедеври, зокрема Михайлівський собор у
Києві, наклав головою у сталінських катівнях,— таким уперше
постає перед читачем образ одного із мужніх синів нашого на-
роду, що людську гідність і принциповість ученої, вірність
світлим ідеалам протиставив людиноненависництву.

Для учених, істориків науки, викладачів вузів і шкіл, сту-
дентів і школлярів, усіх, кому не байдуже наше минуле.

М 1401020000-182
221-92 175-92

ББК 63.4(2Ук)

ISBN 5-12-002906-X

© Д. Є. Макаренко, 1992

ПЕРЕДМОВА

Ще в повоєнні роки, під час навчання в Київському університеті я дізнався, що мій земляк Микола Макаренко займався археологічними дослідженнями. Згадувалася його садиба, де тієї пори уже мешкала інша родина. Будинок стояв в центрі села, на мальовничому березі Сули. Та нині там не було нікого з родичів Миколи Омеляновича, які б щось розповідали про нього. Наприкінці 60-х років в енциклопедичній літературі з'явилися перші персоналії про Миколу Макаренка. Я звернув увагу на розбіжність в різних джерелах щодо датування місяця і року його смерті. Неважко було здогадатися про причину цієї неточності. Адже тоді навіть згадувати про репресованих в довідковій літературі було не прийнято. Отак приховувався кривавий злочин знищення передової української інтелігенції в період сталінізму.

Про білі плями (точніше б сказати, червоні) в історії нашої держави дужно заговорили у 80-х роках. На шпальтах газет і на журнальних сторінках з'явилися правдиві розповіді про державних і партійних діячів, вчених, письменників, військових, які не заслужено були репресовані, а потім реабілітовані. Відтоді почалося дослідження і трагічної долі Миколи Макаренка. Безперечно, першопрохідцем в цьому був колишній директор Археологічного музею Академії наук УРСР, а нині співробітник Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського в Києві Іван Гавrilович Шовкопляс. На його клопотання в 1969 р. було одержано повідомлення про реабілітацію М. О. Макаренка.

Та пошуки матеріалів про його життя і діяльність виявилися надто нелегкими. За давністю часу нікого із рідних і співробітників Миколи Омеляновича уже не лишилося. Навіть тим з його колишніх студентів, хто із них нині ще живий, по 80—90 років. Іноді журналисти за консультаціями і пошуками адреси роди-

чів Миколи Макаренка зверталися до автора. Адже мій двоюродний дядько був одружений на рідній сестрі Миколи Макаренка — Пелагеї, якій він водночас доводився кількаюродним дядьком, про що повідомила її дочка Віра Остапівна, яка мешкає в м. Владивостоці. Деяку цікаву інформацію про свого дядька нам повідомили дочки його сестри Олександри і брата Василя Ольга (Ромни Сумської області), Дагмарा, Галина і Олена (Санкт-Петербург, Прага).

Археолог, художник і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко (1877—1938) належить до когорти вітчизняних вчених періоду «розстріляного відродження» 20—30-х років. Вихідець із заможного селянства вищу освіту здобув в м. Петербурзі, де закінчив археологічний інститут і Центральне училище технічного малювання. Його творче кредо, погляди на життя, розуміння прекрасного сформувалися під впливом Миколи Костянтиновича Реріха, з яким разом працював в «Школі императорського Общества Поощрения Художеств» і Російському археологічному товаристві. Як і М. К. Реріх, він в мистецтві, науці і культурі вбачав безпосередній зв'язок і спадкоємність минулого, сучасного і прийдешнього.

Микола Омелянович був людиною різnobічних інтересів, енергійною, невтомним трудівником на піві вітчизняної археології та мистецтвознавства. Деяке уявлення про цього темпераментного дослідника дає уривок з його листа до відомого археолога Вікентія Вячеславовича Хвойки від 28 грудня 1906 р. «...Все стараюсь побольше осмотреть памятников древнерусского искусства, да все, сколько ни смотришь, все еще остается много и много. Текущей зимой я побывал в Пскове и в Новгородской губернии, съездил также в Москву (там бываю каждый год), а летом я объездил бесчисленное множество ризниц и монастырей, а все еще остается непочатый край. Прямо не хватает ни времени, ни средств, а в конце-концов и жизни; так и умрешь в погоне за изучением, не успев даже оглянуться и взвесить все, что пришлось видеть...»

Перебуваючи в Петербурзі, Микола Омелянович підтримував тісні зв'язки з Україною, рідною Полтавщиною. Він був дійсним членом Українського наукового товариства і Полтавської архівної комісії. Жовтень 1917 р. вчений зустрів прихильно, вважаючи, що відкриється широке поле розвитку для національної культури й мистецтва. Професор Макаренко читає

лекції з історії українського мистецтва в Українській державній академії мистецтв й Інституті Народної освіти в м. Києві. Водночас він проводить масштабну організаційну роботу в Археологічному Комітеті Всеукраїнської Академії наук. Характер вчений мав складний і безкомпромісний, із загостреним почуттям власної гідності. В його долі з усією неоднозначністю проявилася могутня, а згодом і трагічна вдача людини високих принципів, обдарованого і талановитого дослідника.

Наукова спадщина М. О. Макаренка, яку пощастило зібрати, нараховує майже 150 праць. З його ім'ям пов'язана, насамперед, велика робота по збиранню і вивченю матеріалів з історії, культури та побуту стародавніх східних слов'ян. Йому належить відкриття і вивчення слов'янських поселень VIII—Х ст. на Лівобережній Україні. В археологію вони міцно ввійшли як слов'янські городища роменського типу. Значне місце належить працям вченого з проблем розвитку науки, культури й мистецтва за часів Київської Русі і України доби козацчини. За переконанням Макаренка період XVI—XVII ст. для України був «золотим віком» культурного розвитку. Дуже важливою рисою мистецтвознавчих досліджень Миколи Омеляновича, яка червоною ниткою проходить через усі його праці, є переконлива самобутність багатовікового українського мистецтва.

Археологічними дослідженнями Миколи Макаренка в Приазов'ї, які завершилися публікацією монографії «Маріупольський могильник», започаткована нова сторінка вивчення матеріальної культури спільноти формaciї періоду пізнього неоліту.

Чимало з того, що зроблено дослідником, не тільки свого часу прислужилося розвиткові вітчизняної культури, а й нині не втратило своєї цінності.

Вельми цікава і повчальна епістолярна спадщина вченого. Покищо вдалося виявити 16 його рукописних листів¹. Вони охоплюють як петербурзький, так і київський період його діяльності. Листи адресовані відомим вченим — археологам, історикам, мистецтвознавцям — В. В. Хвойку, М. І. Петрову, Д. І. Багачю, А. Ю. Кримському, О. С. Грушевському, В. Ю. Да-

¹ Листи М. О. Макаренка 1990 р. передано для опублікування в журнал Інституту археології АН України «Археологія». — Д. М.

нилевичу. Всі вони написані чітким, усталеним почерком. Ознайомившись з ними, ще раз переконуєшся у справедливості твердження, що у почерку виявляються характер, вдача людини. Можна впевнено сказати, що характер, переконання Миколи Омеляновича залишилися, як і його почерк, незмінними, незалежними, як за сприятливих так і за екстремальних умов.

Про життя і діяльність М. О. Макаренка досі опубліковано лише кілька статей. Недостатність фактичного матеріалу в цих розвідках спричинила багато неточностей, домислів. Усе це й спонукало нас на проведення глибшого дослідження життєвого шляху вченого, хоч його також не можна вважати вичерпним, тим більше що автор не є фахівцем в сфері мистецтвознавства і археології.

Наукова спадщина вченого, його причетність до збереження старовинних пам'яток має величезне пізнавальне і виховне значення. Та найбільш зворушливим, патріотичним вчинком Миколи Макаренка, за який він заплатив власним життям, була відмова підписати «вирок» на знищенні Михайлівського Золото-верхого Собору та інших архітектурних споруд у Києві. Безперечно, це був свідомий виклик сталінській тиранії, яка безжалісно руйнувала наше минуле і спустошувала людські душі. На такий вчинок здатні лише борці. Цій безпрецедентній події присвячено документальні фільми «Пам'яті загиблих споруд» та «Роздуми на старовинній площі». Не пройшов мимо цього подвигу громадянина і вченого Й. Павло Загребельний, правдиво відобразивши його в художньому романі «Диво».

У процесі підготовки книги використано опубліковані праці й матеріали з архівів міст Санкт-Петербурга, Києва, Донецька, Полтави, Ромни. Користуючись нагодою, автор складає щиру подяку співробітникам Інституту археології АН України професору Д. Я. Телегіну, О. О. Франко, К. С. Корпієнко, М. П. Кучері, Є. В. Махно, Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського в м. Києві професору І. Г. Шовкоплясу, доцентам кафедри археології Донецького державного університету Т. О. Шаповалову, В. П. Андрієнко, Д. С. Цвейбелю. Мені всіляко сприяли працівники багатьох краєзнавчих і художніх музеїв України, в яких зберігаються предмети археологічних і мистецьких досліджень М. О. Макаренка,—

В. В. Панченко, Г. В. Діброві (м. Ромни), О. Б. Супруненко (м. Полтава), В. М. і М. В. Горбові (м. Донецьк), О. М. Чаплінська і Р. П. Божко (м. Маріуполь), Г. Ф. Гайдай (м. Прилуки). Значну допомогу надав співробітник Сумського відділення Українського фонду культури В. Б. Звагельський. Своїми спогадами з автором поділилися племінники, онуки і правнуки Миколи Омеляновича — В. Є. Сибірякова (м. Владивосток), Д. В. Бикова, Л. М. Макаренка (м. Санкт-Петербург), О. В. Вейсова (м. Прага), О. В. Дикач, Л. М. Дикач, М. Г. Козаченко (м. Ромни), В. О. Ведмєцька (Амурська обл.). Автор щиро вдячний колишнім студентам Київського художнього інституту, які слухали лекції М. О. Макаренка, бували у нього вдома, головному охоронцю музеївих фондів ХІ Л. П. Рачковській, художницям Л. М. Морозовій (США, Нью-Йорк) і Л. І. Гриценко, археологам М. І. Вязьмітіній, Є. Ф. Покровській. Вони спілкувалися з Миколою Омеляновичем і зберегли про цю високогуманну людину свої теплі спогади. Грунтовні консультації щодо кримінальної справи М. О. Макаренка було одержано від начальника слідчого підрозділу УКДБ по Полтавській області В. І. Граба. Усім згаданим особам, установам, а також моїм землякам, які так чи інакше допомагали мені в підготовці цієї книги, автор складає щиру подяку.

НА ПЕРЕХРЕСТИ ЖИТІВИХ ДОРІГ

Народився Микола Омелянович Макаренко 4 лютого 1877 року в селі Москалівці Перекопівської волості Роменського повіту, що на Полтавщині. За сучасним адміністративним поділом воно розташоване в Сумській області. Виникло це поселення давно, десь у XV ст., коли по Сулі проходив кордон між Московським князівством і феодальною Литвою, яка захопила Переяславську землю, до якої належала й Роменщина. Там, де стояв прикордонний загін москалів, тобто російських солдат, і виникло село Москалівка. На картах французького військового інженера Г. Боплана, який перебував на службі у польського уряду з 1630 по 1648 рік, воно уже позначено.

Донедавна на Сулі, між Москалівкою і Шумськом, можна було бачити сотні дубових паль. Тут колись стояли водяні млини, які валили сукно, мололи зерно, товкли крупу. Залишилася земляна гребля, яка піднімала рівень води, а система шлюзів спрямовувала потужний потік води на робочі колеса млинів. Відтоді ця місцевість називається Підгребельним лугом. В описах Київського намісництва 17—80-х років XVIII ст. про ріку Сулу зазначено, що «берега сей реки идут с правой стороны крутою горою, левая ж отлога, течение ея болотами, по коим, а местами и по правому берегу есть, несколько лесу. Плотин имеет на себе с мельницами немало»¹.

Як свідчать деякі літературні джерела, село Москалівка тривалий час було військовим козацьким поселенням. Воно не входило до складу місцевої сотенної адміністрації, а підлягало безпосередньо полковникові чи старшині. Універсалом лубенського полковника Савича Москалівку його було передано 1709 року Знамковому товаришу лубенського полку Петру Зарудному. Знамкові товариши перебували під юрисдикцією полковників або полкових канцелярій. Тоді в

¹ *Описи, Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.—К., 1989.—С. 164.*

селі налічувалося лише 25 дворів². Сусідні ж хутори Шумське і Сурмачівка, розташовані на правому березі Сули, підпорядковувалися адміністрації Глинського повіту³. Відомості про ці хутори збереглися завдяки існуванню в них потужних двоколісних водяних млинів. Сурмачівський млин молов зерно на борошно, а шумський, що в Підгребельному лузі, за допомогою ступ переробляв зерно на крупу. Володів млинами глинський сотник Опанас Жуковський. За послуги млинами тоді відбиралася «войсковая мерочка». Усі посполіті люди згідно універсалу виданого гетьманом війська Запорозького Данилом Апостолом 1728 року сплачували податки і виконували інші повинності, що їх загадував глинський сотник.

Батько Миколи — Омелян Якович Макаренко — виходець із збіднілого, але грамотного козацького роду. Він мав звання спадкового почесного громадянина, обіймав посаду волосного писаря. Це давало право на вільні переїзди, вибір місця проживання, звільняло від оплати подушої податі і рекрутської повинності. Рід Макаренків, серед якого було багато виборних козаків — заможного прошарку козацького стану — досить відомий на Лівобережній Україні в XVIII ст. Виборні козаки несли військову службу на власному утриманні і були звільнені від натуральних повинностей і грошових податків. Прізвище Макаренко серед виборних і посполитих козаків нерідко згадується по різних сотнях Лубенського та інших повітів⁴.

У деяких статтях про життя і наукову діяльність Макаренка безпідставно вказується, що його батько був священником. У послужних списках, які подекуди збереглися в архівах, Микола Омелянович в графі про стан зазначає — «сын казака. У родителей усадьба и около 10 десятин земли...»⁵. Такі земельні надії були в багатьох селян. Микола Омелянович багато працював у церковних ризницях з метою вивчення старовинних предметів, які мали художню цінність. Необхідно було вміти знайти спільну мову з батюш-

² Український архів. Том 4. Генеральне слідство про маєтністі Лубенського полку.— К., 1931.— С. 2—3.

³ Там же.— С. 130—131.

⁴ Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.— С. 115, 116, 143, 155.

⁵ АДЕ.— Ф. 1, Спр. 46.— Арк. 1—12.

кою, щоб одержати дозвіл на огляд ризниці. Щодо цього Микола Омелянович був неабиякій «дипломат». А про його ставлення до духовенства красномовно свідчать такі слова: «Выхоленный, пухленький ба-
тюшка, не без стремления к внешней цивилизации (надущен модными духами), с нескрываемым при-
знанием говорил мне однажды: «куда вам всякая эта-
гниль, отрывая от подризника шитье. Это мы сожжем,
а это на выпал продадим»⁶.

Мати Миколи Омеляновича — Явдокія Степанівна — проста селянка, невеличка на зрист, неписьменна, але добра, чуйна й розумна жінка. Вона несла не-
абиякій тягар домашніх клопотів. Треба було і дітей доглядати, а їх було шестero, і скотину годувати, і
город санувати. І так з дня у день, рік у рік... Микола був найстаршим. В 1879 році народилася Олександра, а через три роки — Юрій. Потім були Марія (1887), Василь (1895) і Палажка (1899).

Біля Миколиної хати проходила дорога до парому через Сулу. На широкій заливній терасі правобереж-
жя розкинулись луки густими травами. Під час сіно-
косу паромом переправлялись охайні гарби з запаш-
ним сіном. А далі, за луками, під лісом, в ті часи мешкало багато людей. Вони були приписані до Мос-
калівки, ходили до церкви, хоронили померлих на сільському цвинтарі. А в прибережному лісі моска-
лівські господарі тримали пасіки і брали чимало меду, адже з ранньої весни до пізньої осіні квітували верби, липи, дуби, лісові та лугові трави. З-під гори пробивалися джерела чистої як сльоза води. Влітку і взимку вони живили Сулу. А ріка тоді славилася линіною, раками.

Нині в Москалівці ніхто із старожилів не пам'я-
тає Омеляна Яковича, бо служив він волосним писа-
рем в сусідньому селі Перекопівці та й помер давно,
ще 1910 року. А Явдокію Степанівну, або, як її про-
звивали — Омелюющиху, згадують стари люди й нині.
Довго вона жила самотньо в хаті під солом'яною стріхію, яка бовваніла на високому лівому березі Сули. Хата була велика, на дві половини, з кухнею посередині. Одна половина вважалася вітальнюю, в другій мешкала Явдокія Степанівна. Скільки жила, стільки й чекала приїзду в гості когось із дітей, які

⁶ Макаренко Н. Е. Памятники украинского искусства XVIII века // Золотий. — 1908. — № 24. — С. 212.

Москалівка, початкова школа, збудована відомим філологом Г. С. Башкевичем 1888 р. Школа діяла з 1892 по 1974 рік. Фото автора, 1954 р.

роз'їхалися по всьому світу. Запам'яталась труба в її хаті. Такої не було в селі ні в кого — з кахлі з квітчастим орнаментом. А навколо хати вишневий і яблуневий садки і квіти, квіти... Навколо двору росли високі берести, наче сторожа. На одному з них ще Микола приладдав колесо з воза, і з того часу на ньому поселилися чорногузи. Чорногузів, як і дітей, щовесни чекала стара Омелющиха. Вона звикла до них, зріднилася.

Село Москалівка вузькою стрічкою простяглося вздовж лівого берега Сули. В давнину тут гуляли вітри, нагортаючи з піску замети, ніби застиглі хвилі. А там, де траплялась на його шляху якась перепона, намітив високі вали. Дід Сикирдон, який жив на південній околиці села, відгороджувався від піску високим тином, за яким згодом утворився довжелезний пагорб. Вздовж ціщаної тераси стояли вітряки. Сім вітряків, що живилися енергією вітру, задовольняли потреби усіх селян, виготовляючи борошно і крупу. Нині на тому місці ростуть сосни. Розлогі кучеряві верби затінюють річку. Правий берег, до якого впритул підходить Сула, поблизу хуторів Шумська і Сурмачівки, високий, гористий, залісений. Глянець на цю

красу, і мимоволі сладають на пам'ять слова Леоніда Глібова:

«Стойте гора високая,
Понід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай».

Пізніше Макаренко на правобережжі Сули знайшов «городище», де жили наші пращури. І щоразу, приїжджаючи в село, збирав гурт односельців і відправлявся до городища на Лисій горі. Гаврило Григорович Костюк, батько якого часто працював на розкопках, розповідає, що Микола Омелянович кожному копачу платив по 50 копійок. Це було на той час чимало, і люди працювали охоче. Там же варили куліш. Траплялися й кумедні випадки. Так, копачі по-своєму розуміли «орудия труда», які передбачав викопати із землі Микола Омелянович. Як же всі були здивовані, коли замість очікуваних «орудий», з яких стріляють, натрапили на серпи, шила, молотки... З Лисої гори відкривався чудовий краєвид, яким милувався Микола. Він писав: «С горных возвышенностей противоположного, очень высокого, для здешних мест, берега, особенно с «Лысой горы», доминирующей над всей окрестностью, Москалевка представляется нам едва заметной полосой с утолщением к западу, ни дать, ни взять — форма головастика»⁷.

Ще одна цікава особливість навколошньої сільської місцевості. На західній околиці знаходяться солонці. Це — вигін, що заріс рідким солеросом, якого не споживають ні корови, ні коні. Пролисини між солеросом виблискують на сонці білими випарами кухонної солі. В давнину тут копали неглибокі кринички, брали солону воду і випарювали з неї соль. Це було зручно і вигідно, хоча ніхто тоді не відав, звідки така дивовижна взялася у цій місцевості. За сучасними геологічними даними, в цьому місці знаходитьться величезний соляний купол. До поверхні він не дійшов лише на якихось 8—10 метрів. А в глибину простежується на 10 кілометрів. Сула півколом обходить цей купол, а ґрутові води розчіплюють сіль і виносять її на поверхню. Підібних геологічних утворень на Сумщині і Полтавщині чимало. Найближчий із них біля м. Ромни, там, де гора Золотуха.

⁷ Макаренко Н. Е. «Пречиста» в Москалевци. Живая старина.— 1907.— Вып. I.— С. 21.

Микола Макаренко, близько 1910 р. Публікується вперше.

Про дитячі і юнацькі роки Миколи Макаренка не збереглося ніяких відомостей. У деяких статтях, присвячених його науковій діяльності, повідомляється, що він учився в Москалівській початковій школі. Але таке твердження не відповідає дійсності. Адже цей заклад, побудований з ініціативи і на кошти відомого філолога і етнографа Г. С. Вашкевича, було відкрито лише 1892 року. На той час Миколі було вже 15 літ. Найімовірніше, що початкову освіту він здобув у Пе-

рекопівській початковій школі. Там же, в селі Пере-копівці, працював його батько. А всі молодші брати і сестри Миколи навчалися уже в Москалівській по-чатковій школі. Дочка Пелагеї Омелянівни, рідної сестри Миколи, Віра Євстафіївна, 1910 року народження, яка мешкає у Владивостоці, пише в листі, що її мама закінчила два класи Москалівської початкової школи й до глибокої старості любила читати газети, була атеїсткою. Отже, з цього можна зробити висновок, що виховання дітей в родині Омеляна Макаренка не мало релігійних зasad. А це в свою чергу спростовує згадане припущення деяких дослідників, що батько Миколи Макаренка був священиком.

Далі шлях Миколи у велику науку пролягав через Лохвицьку гімназію. Пристрасна любов до мистецтва, вихована на художніх традиціях навколишніх сіл, що славилися гончарними, ткацькими, столярними, художніми промислами, спрямувала допитливого хлопчика у світ пізнання, науки й мистецтва. Треба гадати, що основним його наставником був батько, хоч про цей період навіть жодним словом не згадує Микола Омелянович в своїх коротких автобіографіях. Та батьківське піклування про свого первістка назавжди збереглося в серці сина. Першу свою книгу «Археологические исследования 1907—1909 годов» (1911), написану після смерті батька, він видав з такою присвятою: «Памяти дорогоого отца Емельяна Яковлевича Макаренко (1 января 1910 года)».

Тогочасні гімназії славилися високим рівнем навчання, яке тривало від 8 до 10 років. Випускники, як правило, володіли принаймні однією а то й двома іноземними мовами. Знання французької і німецької мов знадобилося Миколі, коли він працював в Ермітажі, де майже вся документація експонатів до революції велась французькою мовою. На жаль, ні в його працях, ні в архівних матеріалах поки що не вдалося розшукати будь-яких спогадів про часи навчання Миколи в Лохвицькій гімназії.

По її закінченні 1897 р. здібний юнак вступає до С. Петербурзького Центрального училища технічного малювання барона А. Л. Штиглиця, яке ще називалося «Школа імператорського товариства заохочення мистецтв». Це був один із кращих художньо-педагогічних і найстаріших закладів Росії. У 1914 р. школа відзначала свій 75-річний ювілей. Її директор академік М. К. Реріх доручив Макаренкові написати істо-

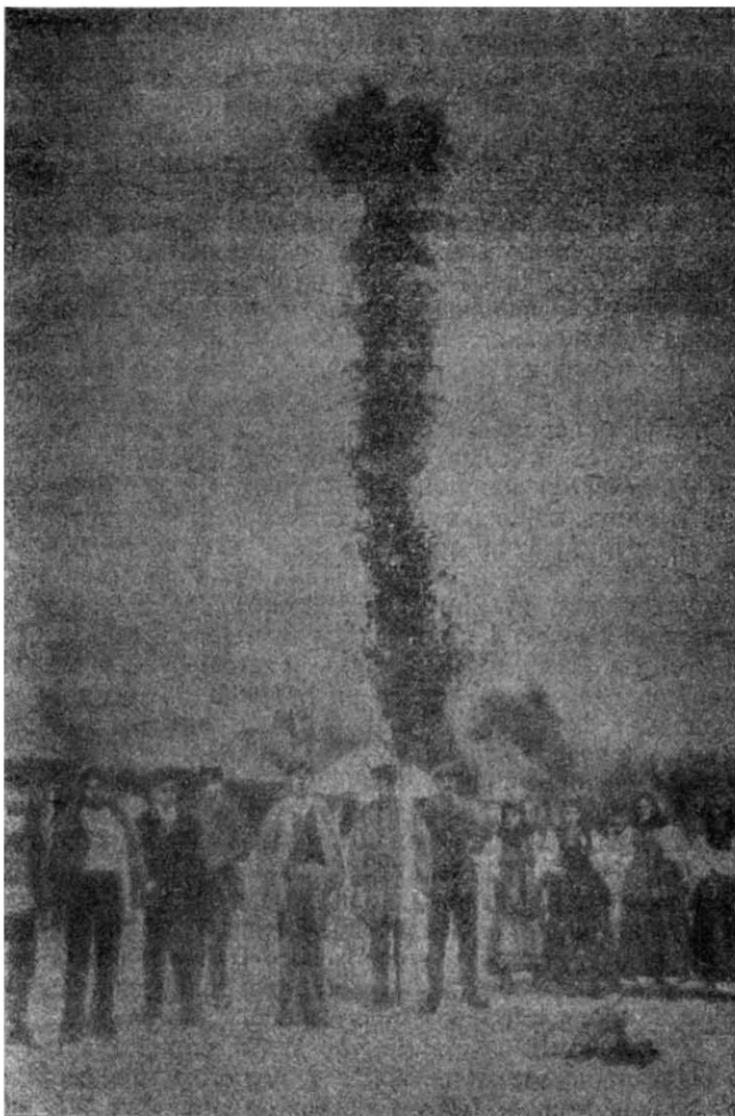
ричний нарис про весь період її діяльності. У цьому нарисі є такі слова: «В настояще время Школа дошла в своем развитии до положения занимаемого лучшими художественно-педагогическими учреждениями Европы»⁸. Кількість учнів в школі перевищувала тисячу чоловік. У школі було 7 рисувальних і 12 етюдних класів, а також клас перспективи і теорії тіні. Вона була обладнана чудовими майстернями, зокрема: рукодільною і ткацькою, вишивки, гобеленової техніки, кераміки і живопису по фарфору і фаянсу з власною обпалювальною піччю, карбування, літографії та гравірування, декоративно-малярською. Щорічно, починаючи з 1901 р., двоє кращих учнів відряджалися за кордон. На станках, вилісаних зі Швеції, в школі проводилась реставрація гобеленових килимів часів Петра I. Про досить високий рівень підготовки учнів школи промовисто свідчить те, що 45 відсотків її випускників вступало до Академії мистецтв.

Щоліта Микола приїздив на канікули до рідної Москалівки. З товаришами із Зацерквівки (так називалася його вулиця) і молодшими братом Юрієм, сестрами Сашею і Марією бігали вони через кладку на той бік Сули, на заквітчані, запашні луки, в молодий сосновий ліс, купатися на Беньківщину. Тоді вже юнак мав фотоапарат і багато фотографував. Кілька робіт вдалося розшукати. Його приваблювали місцеві обряди, зокрема святкування «Пречисти», виготовлення писанок, історичне минуле Роменщини. Цікаво відзначити, що протягом 1900—1901 років вийшли друком його перші статті «Художественно-промышленная керамическая школа имени Н. В. Гоголя в г. Миргороде Полтавской губернии», «На родине последнего гетьмана Запорожского П. Ив. Калнишевского» та ін. Вони свідчать про неабияку зацікавленість Миколи історією рідного краю.

Так непомітно промайнуло п'ять років навчання в Центральному училищі технічного малювання. У 1902 р. Миколі було присвоєно звання художника по першому розряду (майстерня професора В. Мате).

Та цієї освіти було замало, адже для глибокого розуміння і осмислення того, що залишилося від зниклих цивілізацій, необхідні були професійні знання з історії й археології. Микола Омелянович, ще навча-

⁸ Макаренко Н. Е. Школа императорского общества поощрения художеств. 1839—1914.— П-д, 1914.— С. 3.

Святкування «Пречисти» в с. Москалівці. Фото М. О. Макаренка
15 серпня 1906 р.

ючись в Центральному училищі технічного малювання, здружився з братами Миколою та Борисом Реріхами. У них були спільні наукові інтереси, філософсько-естетичні погляди, єдине бажання служити Вітчизні, її історію, вивчаючи збагачуючи духовні скар-

би. Ще змалку М. Реріх мав археологічними розкопками і не роздучався з «Археологією Росії» А. С. Уварова, книгами О. А. Спиціна, В. А. Путятина. У 1898 р. він став номічником секретаря «Товариства заохочення мистецтв» і читав в Археологічному інституті курс лекцій на тему «Художественная техника в применении к археологии». Микола Реріх і порадив Миколі Макаренку вступати до Археологічного інституту.

Міцна дружба між двома Миколами тривала аж до від'їзду М. К. Реріха в 1916 р. до Фінляндії. А до цього саме він сприяв Макаренку в справі працевлаштування. У 1910 р. вони разом працювали на археологічних розкопках дитинця у Великому Новгороді — другого за політичним і економічним значенням центру Київської Русі. Про результати розкопок вони доповіли 26 квітня 1911 р. на одному із засідань Товариства захисту і збереження пам'ятників мистецтва й старожитностей, членами якого вони були⁹. М. К. Реріх давав рекомендації Миколі Омеляновичу для вступу в члени Російського Археологічного та інших товариств і багатьох комісій. Пізніше, коли М. К. Реріха призначають директором Школи заохочення мистецтв, він обере своїм заступником педагога цієї школи Миколу Макаренка. Реріх і Макаренко були активними членами Товариства імені Т. Г. Шевченка, любили, шанували і пропагували творчість Кобзаря, були залюблени в Україну, її природу, музику, театр, пісні, працьовитий і співучий народ. До кінця свого тернистого життєвого шляху Макаренко залишиться незборим прихильником реріхівської ідеї єдності і нерозривності минулого, сучасного і майбутнього.

Микола Омелянович був звільнений від військової повинності. У його паспортній книзі (так тоді називався паспорт) в графі «Отношение к отрыванию воинской повинности» зазначено: «освобожден из-всегда от службы» (Свидетельство Роменского уездного по воинской повинности присутствия от 19 мая 1903 года за № 1172)¹⁰. Обставини, які послужили підставою для такого рішення, досі нез'ясовані. Хоча іноді він скаржився на те, що болить нога. Так, у жовтні 1918 р. несвоєчасне повернення з відрядження

Ларго

⁹ Старые годы.— 1911.— Июль.— сснт.— С. 194.

¹⁰ АДЕ.— Ф. 1, Спр. 146.— Арк. 87.

на роботу в Ермітаж він пояснював «загостренням хвороби ноги, не міг рухатися без сторонньої допомоги і, навіть повернувшись, потребую постійно медичної допомоги»¹¹. Відомо також, що діти почесних громадян, яким був його батько, користувалися пільгами щодо відbutтя військової повинності. Та безперечно, що в нього таким чином виявилося вдосталь часу для подальшого удосконалення освіти.

1903 р. Микола вступає до Петербурзького Археологічного інституту, який готовував спеціалістів з різних галузей археології й архівознавства. Знання давалися хлопцеві легко й цікаво. В інституті тоді викладалися такі предмети: слов'яно-російська археографія, слов'яно-російська палеографія, архівознавство, первісна археологія, християнська археологія (пам'ятники мистецтва, особливо візантійські й російські), юридичні древності, історична географія й етнографія Росії, нумізматика, дипломатика, польсько-литовські старожитності, грецька і латинська палеографія¹².

Найбільший, благотворний вплив на Миколу Макаренка справляли лекції професора О. А. Спицина. Відомий учений в галузі археології та історії був наставником у його наукових пошуках усе життя. Свою останню працю «Маріупольський могильник» (1933) з епіграфом і портретом Олександра Андрійовича Спицина Микола Макаренко присвятив своєму вчителю.

Курс навчання в Археологічному інституті тривав два роки. По закінченні студенти складали іспити з усіх предметів. У 1905 р. Микола одержав диплом і звання дійсного члена цього ж інституту, де існувала Археологічна комісія, до складу якої ввійшов. Щорічно комісія доручала своїм членам проводити дослідження архітектурних пам'ятників старовини, археологічних розкопок тощо на всій території Росії. Результати таких досліджень друкувалися в «Ізвестиях императорской Археологической комиссии». Починаючи з 1902 р. молодий вчений проводить археологічні розвідки в Ярославській, Тверській, Харківській, Воронізькій, Полтавській губерніях, Оренбурзькому повіті, верхній течії Волги.

Російське Археологічне товариство, яке існувало

¹¹ Там же.—Арк. 81.

¹² Положение о С.-Петербургском Археологическом институте.—С.-Петербург, 1899.—С. 1—4.

при згаданому інституті, на перше січня 1907 р. налічувало 287 членів, серед них 52 іноземних. При товаристві функціонували відділення російської і слов'янської археології, класичне, східне і нумізматичне. Регулярно проводилися засідання відділень, на яких обговорювалися цікаві наукові доповіді. 30 березня 1907 р. за письмовими рекомендаціями М. К. Реприха, М. І. Ростовцева і Б. В. Фармаковського членом-співробітником Російського Археологічного товариства обирають Макаренка¹³. Тоді ж членами-співробітниками були обрані Ф. К. Вовк, А. М. Самойлович, В. Р. Фохт, О. Є. Любимов та ін. Микола Омелянович брав активну участь в роботі товариства і часто виступав з науковими доповідями. 30 жовтня 1910 р. його обирають дійсним членом¹⁴.

З короткої автобіографії Макаренка, яка збереглася в архівних матеріалах Інституту археології АН України, дізнаємось про час його роботи в Ермітажі: «До 1919 року був спочатку причисленим, потім кандидатом, асистентом і пом. хранителя імператорського, потім Державного Ермітажу в Спб. (до 1919 р.)»¹⁵. Як бачимо, конкретних дат служби в Ермітажі не зазначено. Це питання надто конспективно висвітлено і в послужному списку кандидата на класну посаду по імператорському Ермітажу колезького радника Миколи Макаренка. Більше того, в справі про його службу, заведений 3 квітня 1909 р., не зазначено дати, коли його зарахували на роботу в Ермітаж.

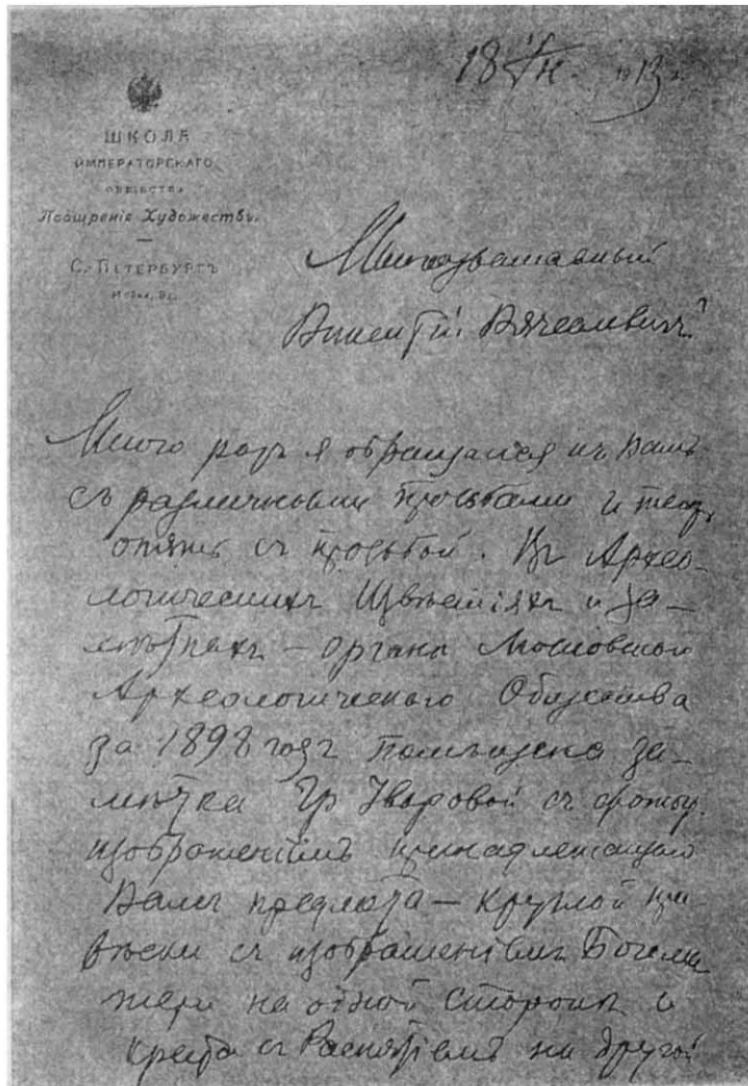
Вивчення архівних матеріалів і досить обмеженої епістолярної спадщини свідчить, що Макаренко приступив до роботи в Ермітажі після закінчення Археологічного інституту 1905 р. У листі до відомого археолога В. В. Хвойки від 28.12.1906 р. він ремствує щодо величезного обсягу роботи, що його належало виконувати. Незважаючи на це, зазначає вчений, адміністрація Ермітажу не бажає відпустити його хоча б на два літні місяці для проведення археологічних досліджень. Згідно документальних даних, 2 квітня 1911 р. наказом № 16 по міністерству Імператорського двору Макаренка було зараховано до Ермітажу і залишено на посаді викладача¹⁶.

¹³ Archiv LBIA.— Ф. 3, спр. 308.— Арк. 10.

¹⁴ Там же.— Спр. 335.— Арк. 11.

¹⁵ НА ІА АН України.— Спр. А 16.

¹⁶ Макаренко О. М. Чернігівський Спас // Археологічні дослідження року 1923.— К., 1929.— С. 79.

Автограф М. О. Макаренка (лист до В. В. Хвойка).

А згодом у зв'язку з смертю кандидата на класну посаду по Ермітажу М. М. Врангеля з'явилась вакансія. Наказом по тому ж міністерству від 11 червня 1915 р. кандидатом на цю посаду призначено надвірного радника М. О. Макаренка. Зазначимо, що по службий список на нього в Ермітажі було заведено

3 квітня 1909 р., а закінчено 26 березня 1919 р. перед його від'їздом на Україну¹⁷. У цьому документі період перебування Макаренка на посаді асистента і останнє його призначення на посаду помічника хранителя не зазначено. Правда, в одному із посвідчень зазначається, що М. О. Макаренко обіймає посаду помічника хранителя Ермітажу¹⁸.

Старанність і вражаюча працездатність Макаренка особливо проявилися після закінчення інституту, з переходом його на роботу до Ермітажу. Великий обсяг робіт по вивченню і впорядкуванню колекцій в Ермітажі він поєднував з читанням курсів з історії мистецтвознавства в реальному училищі, Школі твориства заохочення мистецтв і па Вишних жіночих архітектурних курсах. Водночас він виконував численні доручення Археологічної комісії по проведенню досліджень в різних губерніях країни, брав діяльну участь в засіданнях різних секцій Імператорського (Російського) Археологічного товариства, був членом багатьох інших товариств і комісій, зокрема комісії Російської академії наук по влаштуванню виставки «Ломоносов и Елизаветинское время».

Широка поінформованість у тонкощах західно-європейського мистецтва, складних питаннях археології слов'яно-російської археографії, пристрасність науковця роблять Миколу Омеляновича одним із провідних фахівців. Його доповіді про нові археологічні відкриття і ґрунтовні лекції мали заслужену популярність.

Слід згадати, що саме 1906 р. «наукова» доля усміхнулася йому, він відкрив перші слов'янські городища так званого роменського типу, що викликало живавий інтерес фахівців. Це відкриття ввійшло в світову археологічну літературу. Для того щоб уявити, з якими напруженням й енергією працював тоді вчений, наведемо уривок з його листа до В. В. Хвойка:

«Попередній ваш лист я також одержав; він знаходився в Ермітажі, а я мандрував в Пскові і Псковській губернії. Все намагаюсь побільше оглянути пам'яток давньоросійського мистецтва, та все ж, скільки не оглядаєш, все ще залишається занадто багато. Цієї зими я побував у Пскові та в губернії й в Новгородській губернії, з'їздив також в Москву (там буваю

¹⁷ АДЕ.—Ф. 1.—Спр. 46.—С. 1—12.

¹⁸ Там же.—С. 96.

щорічно), а влітку я об'їздив величезну кількість ризниць і монастирів, але все ще лишається непочатий край. Просто не вистачає ні часу, ні коштів, а врешті-решт і життя, так і помреш в гонитві за вивченням, не встигнувши навіть озирнутися і зважити все, що довалось бачити»¹⁹.

Ці слова досить влучно характеризують особистість Макаренка як пристрасного дослідника, його непосидючість, постійний потяг до пізнання. Таким він був протягом усього недовгого життя, ніби поспішав більше встигнути зробити. Його не задоволяла тільки кабінетна робота в Ермітажі, хоча в ньому й було зібрано цінні реліквії й неперевершені художні твори світового значення. Він прагне безпосередньо на місцях вивчати мистецькі твори національної створини і пам'ятки вітчизняної культури. Та на подібні дослідження необхідні були чималі кошти. І Микола Макаренко знаходить їх серед сітузіастів вивчення мистецтва давньої Русі, зокрема книговидавця А. А. Жукова, графа О. О. Мордвинова та ін.

Разом з Жуковим він здійснив дві експедиції — в Білозерський край та в м. Сольвичегодськ на р. Вищегді, колишню резиденцію знаного роду Строганових. На кошти цього мецената Макаренко видає дві книги «Путевые заметки и наброски о русском искусстве. Белозерский край» (1914) та «Искусство древней Руси. У Соли Вычегодской» (1918). У цих кни�ах червоною ниткою проходить думка про збереження пам'ятників зодчества, необхідність вивчення творів мистецтва з метою пізнання історії, відновлення втраченого почуття милосердя до хворих і нужденних. І як же по-сучасному уже в ті часи Микола Омелянович розумів значення творів минулих часів! Він писав: «Забыта великая роль — просвещение, атрофировалось чувство сострадания к больным и бедным... Вместе с этими потерями лучших заветов древней Руси утрачено и чувство красоты, так щедро рассыпаной в бесчисленных произведениях древности»²⁰.

Робота Макаренка по сумісництву в художніх школах та училищах, відрядження на археологічні розвідки тощо не завжди заохочувалися адміністрацією Ермітажу. Про кожне таке відрядження чи ж

¹⁹ НА ІААН України. — Ф. 2, 242.

²⁰ Макаренко Н. Е. Путевые заметки и наброски о русском искусстве. Белозерский край. — 1914. — С. 42.

відпустку йому доводилося довго клопотатися, а потім подавати і звіти на ім'я «его сиятельства господина директора імператорського Эрмитажа графа Дмитрия Івановича Толстого». І треба віддати належне Дмитру Івановичу, він рахувався з Миколою Омеляновичем і йшов назустріч у його дослідницьких справах.

Як археолог і мистецтвознавець Макаренко брав активну участь в роботі багатьох комісій і товариств. Його обирають членом Ради Російської археологічної комісії, заступником голови комісії по вивченю орнаменту народів при Російському географічному товаристві, членом комісії Музею допетровського мистецтва і побуту, Імператорського товариства архітекторів, Українського Наукового товариства, членом-співробітником Московського археологічного товариства, а також почесним членом багатьох губернських архівних комісій. І, треба сказати, всюди Микола Омелянович не просто формально рахувався, а виконував складні доручення, був діяльним учасником в обговоренні і читанні різноманітних доповідей, користувався авторитетом і повагою. За рекомендаціями Археологічної комісії він виконував археологічні дослідження в різних регіонах Росії. У 1906 р. він влаштовується помічником інспектора в Школі імператорського товариства заохочення мистецтв і позаштатним викладачем малювання в Першому реальному училищі м. Петербурга. Його щорічна зарплата в реальному училищі становила 384 крб.

У 1908 р. його запрошуують співробітничати до популярного тоді журналу «Старые годы». Уявлення про спрямованість цього часопису досить чітко охарактеризував у передмові В. Верещагін: «Спокойное исследование драгоценных останков былого, беспристрастное и обстоятельное обсуждение их всестороннего значения, восстановление забытого и искание неизвестного, живое участие к этой памяти прошлого и вдумчивое к нему отношение — вот в немногих словах в чем заключаются наши главные задачи». М. О. Макаренко, як член і учасник багатьох наукових комісій і товариств, постійно висвітлював в журналі їх діяльність, подавав вичерпну інформацію з археологічних досліджень, мистецтвознавства, охорони пам'ятників архітектури, про житопис, путівники, які виходили як в Росії, так і за рубежем. Навіть поверховий перегляд його публікацій в «Старых годах» протягом 1908—

1910 років промовисто свідчить про те, з якими енергією і натхненням він працював.

У 1905 р. директором школи, в якій колись навчався Микола Макаренко, призначають М. К. Реріха. З погляду нового директора школа потребувала деякої реорганізації в розумінні як лабораторної бази, так і наукового процесу. Була поновлена діяльність педради. За пропозицією Реріха створюється ряд нових класів, зокрема медальєрного мистецтва, зйомки з природи і вивчення стилів, малювання з тварин, обговорення ескізів. Було також відкрито майстерні руко-ділля, чеканки й деякі ін. На запрошення директора 1908 р. до школи переходить працювати і Макаренко. Спочатку він викладає в загальнорисувальних класах, а згодом йому доручають читати курс лекцій з техніки історії давньоруського мистецтва. Для кращого за-своєння учнями предмета Микола Омелянович складає і видруковує коротку записку про новгородські давності й пам'ятники мистецтва. Щорічно, під час пасхальних канікул, він проводить з учнями виїздні наукові екскурсії до Новгорода, Пскова, Печори та інших історичних міст. Для учнів це було дуже цікаво й повчально. На старших курсах Микола Омелянович читав предмет загальної історії мистецтв з демонстрацією діапозитивів. Окремо читалась «Історія російського мистецтва з давніх часів до XVIII століття»²¹.

Власного помешкання в Петербурзі Микола Омелянович ніколи не мав, тому доводилося наймати квартиру. Після закінчення Археологічного інституту він жив на Петроградській стороні (Церковна, 3, кв. 36). Після одруження 1907 р. в тому ж районі він оселився на вул. Звіринській, 17-б, кв. 8. Як видно з листування з відомими археологами, наступного року Микола Омелянович уже мешкав у тому ж будинку в кв. № 32. Після влаштування на роботу в Ермітаж і до переїзду до Києва він з родиною проживав на вул. М'ясницькій, 2, кв. № 22 в будинку, що належав Ситову. На той час у нього вже була досить значна бібліотека наукової літератури з мистецтвознавства, археології, історії, архітектури, а також з різноманітних часописів.

Необхідно зазначити що в період з 1905 по 1914 рік художня школа, в якій учився, а потім працював Микола Омелянович Макаренко, досягла пайбільших

²¹ Старые годы. -- 1907. июль, авг., сент. -- С. 251.

успіхів у підготовці висококласних спеціалістів як для фабрично-заводських підприємств, так і для вступу до Академії мистецтв. Щороку збільшувався прийом до школи обдарованіших учнів, які не мали змоги сплачувати за навчання. У цьому, безумовно, була певна заслуга не лише М. К. Періха, але й його однодумця Миколи Макаренка.

У 1914 р. Центральному училищу технічного малювання виповнилося 75 років. В «Урядовому віснику» відзначалось, що директору училища академіку М. К. Періху з цієї нагоди оголошено подяку, а одного із кращих його викладачів — М. О. Макаренка — нагороджено орденом Станіслава III ступеня.

1907 р. Микола Омелянович побрався з Анастасією Сергіївною Федоровою, якій тоді виповнилось 24 роки. Після одруження дружина взяла прізвище Федорова-Макаренко. Вона також закінчила училище технічного малювання і мала диплом художника. Разом з чоловіком вона буvalа в археологічних експедиціях, завжди надавала технічну допомогу в друкуванні і оформленні звітів, наукових статей і монографій, виконувала креслярські роботи, малювала предмети матеріальної культури, що траплялися під час здійснення досліджень.

У 1909 р. Макаренко досліджував Маяцьке городище в Острогозькому повіті Воронезької губернії й печери Дивногір'я на високому урвищі над Доном, між Успенським монастирем і с. Селявним. За переказами, Дивногірський монастир і перші його печери зааснували пустельники з київських печер. В археологічному загоні працювала і Анастасія Сергіївна. На рисунку 53 зображене вход до печер Дивногір'я і дружину вченого²². 20 серпня 1910 р. в них народився син Орест. Микола Омелянович дуже любив свого сина, ще з юнацьких літ нерідко брав його з собою на розкопки археологічних об'єктів, привчав до життя і праці в експедиційних умовах.

Початкову освіту Ор (так його називали) одержав в Петербурзі, а після переїзду до Києва він навчався в трудовій школі. Що й казати, Миколі Омеляновичу хотілося, щоб його син обрав батьківську дорогу й став археологом. Але на Україні, яка така багата па-

²² Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 годов // Изв. императ. Археол. Комис.—1911.—Вып. 43.—С. 1—130.

м'ятниками минулих епох, в 20-ті роки закрили Археологічний інститут, а сам предмет археології вважали контрреволюційним²³. У листі до відомого вченого археолога Б. Е. Петрі, який працював в м. Іркутську і також був згодом репресований, Микола Омелянович писав: «Мій Ор, між іншим, цієї весни (1927 рік.—Д. М.) закінчує трудову школу. Став дорослим зовсім. Але й до цього часу не обрав дороги, по якій необхідно спрямовувати свої помисли. Археологом не хоче бути. Цікавиться філософією, але нині в наших усбових закладах цей предмет вилучений. В Росії ще існує»²⁴. Та не судилося синові стати ні археологом, ні філософом. Влітку 1927 р. він трагічно загинув.

У деяких статтях про життя і діяльність Макаренка безпідставно наголошується, що особисте його життя не склалося і дружина його залишила²⁵. Архівні матеріали спростовують такі твердження. Так, коли для Миколи Омеляновича настали скрутні часи, оскільки він був змушений піти з Всеукраїнського Археологічного комітету, Анастасія Сергіївна не залишила його. Вона брала участь в археологічних дослідженнях, які проводив чоловік 1929 р. в околицях м. Сум.

Незважаючи на те що Анастасія Сергіївна не була співробітником ВУАК, 16 червня 1932 р. на її ім'я Всеукраїнський Археологічний комітет видає мандат, в якому зазначено: «Анастасія Сергіївна Федорова-Макаренко»²⁶. Якраз в цей період експедиція, очолювана М. О. Макаренком, виїжджала на розкопки видатної пам'ятки пізнього неоліту — Маріупольського могильника. В одному із розділів книги «Маріупольський могильник» Микола Макаренко поіменно висловлює щиру подяку адміністрації Маріупольського

²³ Київський археологічний інститут з відділами археології, мистецтвознавства і етнографії був створений 3 листопада 1918 р. й пройснував до червня 1924 р. Поки що довідкова література замовчує факт існування Українського університету, Українського бібліографічного інституту, Київського археологічного інституту та інших навчальних закладів, які були створені в період Української Народної Республіки та перших років радянської влади.—Д. М.

²⁴ Граб В. И. Дело Н. Е. Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи.—Суми: Ромни, 1990.—С. 29—31.

²⁵ Бішодід О. Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості // Україна.—1993.—№ 7.—С. 11—14.

²⁶ НА ІА АН України.—Спр. 433.—С. 6.

Розкопки слов'янських поховань у Красннянському лісі на околиці м. Сум. Зліва сидить А. С. Федорова-Макаренко, справа від ро- бітників стоїть археолог С. Магура. 1929 р.

Окрвіконкуму і керівникам заводу «Азовсталь», працівникам Маріупольського музею і членам експедиції за виділення коштів, матеріальну і фізичну допомогу та всіляке сприяння в проведенні робіт. Серед багатьох імен він називає і свою дружину: «...важку працю протягом всіх днів роботи виконувала А. С. Федорова-Макаренко. Все це ті особи, що ім'я їхне нерозривно зв'язане з могильником»²⁷. Анастасія Сергіївна не залишила Миколу Омеляновича і в гірку годину його останніх років життя на засланні.

В столиці Російської Імперії завжди в різних наукових закладах навчалося чимало студентів з України. Багато з них перебувало в скрутному становищі. Часом не вистачало грошей не лише на оплату за навчання, а й на шматок хліба, одежду. Наприкінці XIX ст. в С.-Петербурзі з ініціативи письменників, художників, професорів — вихідців з України, зокрема Д. Л. Мордовця, М. Й. Мікешина та ін., створюється Товариство імені Т. Г. Шевченка. Повна його росій-

²⁷ Макаренко М. О. Маріупольський могильник.— К., 1933.— С. 10, 11.

ська назва така: «Общество имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга»²⁸. Спочатку це товариство очолював батько М. К. Реріха — Константин Федорович, а 1910 р.— всеукраїнський вчений-антрополог і етнограф Федір Кіндратович Вовк.

Микола Омелянович Макаренко був дійсним членом також і цього товариства. Дійсні члени вносили в казну товариства не менше 50 карбованців однозначно або 5 карбованців щорічно. Товариство відігравало прогресивну роль не лише в матеріальній допомозі бідним студентам, але й в їх згуртуванні, святкуванні ювілей Т. Г. Шевченка та інших, випуску українською мовою альманахів тощо, збиренні коштів на спорудження пам'ятників видатним діячам науки і культури України.

Як уже зазначалося, Макаренко за сумісництвом працював у Ермітажі. Тут він вважався одним із кращих фахівців мистецтвознавців. Велику наукову організаційну роботу він здійснив по влаштуванню експозиції «Ломоносов и Елизаветинское время». Глибоко і всебічно проаналізувавши всі мозаїчні твори виданого російського вченого, він показав, що «Ломоносову по праву принадлежит имя отца возрожденной мозаики в России,— искусства, давно и, к удивлению прочно забытого, несмотря на все его лучшие качества! С чутьем и знанием европейского передового человека своего времени, русский гений сразу понял всю и оцененную важность и значение мозаики, как вечного материала, важного для России, в особенности к прочного способа в передаче красочных гармоний»²⁹.

Першу свою працю з питань дослідження художніх творів Ломоносова з двома фототипними портретами Макаренко видав друком 1911 р.³⁰ А наступного

²⁸ У 1901 р. у вищих навчальних закладах Петербурга наявлялося близько 1500 студентів — українців, а кількість членів товариства імені Т. Г. Шевченка становила 300 осіб (Деятельность Петербургского Общества имени Т. Г. Шевченко) // Кнів. стаття.— 1902.— 76.— 21—22.

²⁹ Макаренко Н. Е. Выставка «Ломоносов и Елизаветинское время». Том VIII. Мозаичные работы Ломоносова.— П.-д., 1911. С. 3—4.

³⁰ Макаренко М. О. Ломоносов и мозаичное дело в России. Ломоносовский сборник.— Спб., 1911.— С. 289—330.

року він випускає каталог виставки по церковному відділенню³¹.

Російське археологічне товариство 1911 р. делегувало Миколу Макаренка на Всеросійський з'їзд художників. Він супроводжувався численними художніми виставками. Найбільшу увагу Миколи Омеляновича привернула виставка іконопису і художньої старовини — постійний предмет його захоплення³².

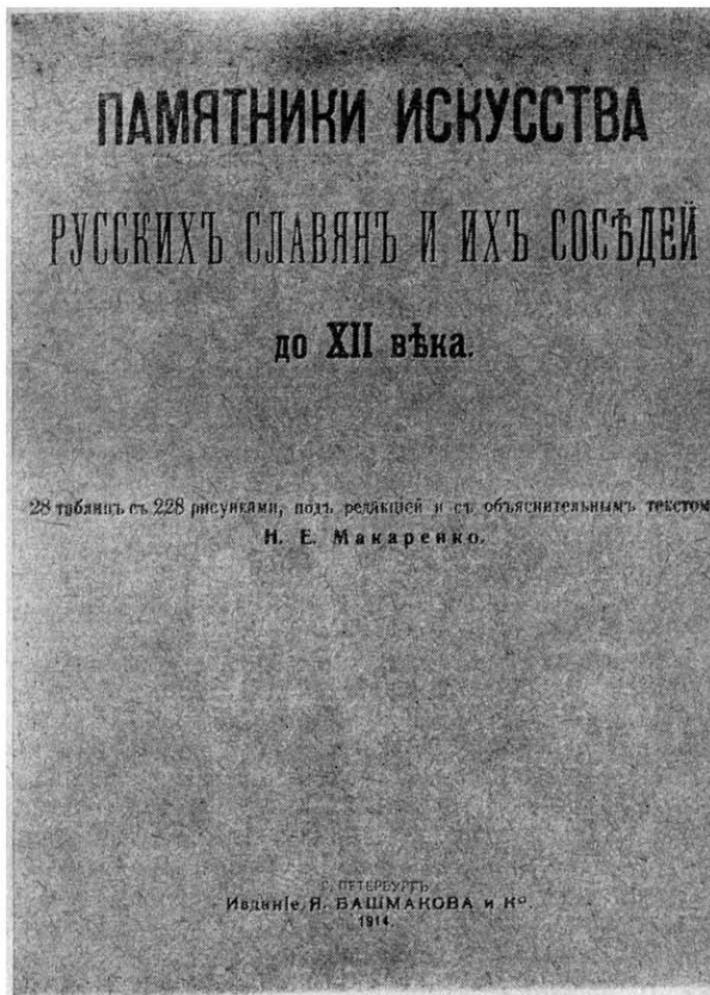
У травні 1914 р. Школа товариства заохочення мистецтв направляє Макаренка до Німеччини на Міжнародну виставку графічних мистецтв, для ознайомлення з музеями і пам'ятниками культури романської доби в м. Лейпцигу. Це було дуже корисне відрядження. Микола Омелянович тоді читав в художній школі і на Вищих жіночих архітектурних курсах «Історию искусства», і мав можливість порівняти взагалі організацію навчального процесу в Росії і на Заході. Не випадково, у вступній частині своєї книги «Школа імператорського общества поощрения художеств 1839—1914» він не без задоволення писав, що на той час Школа дійшла в своєму розвитку до рівня кращих художньо-педагогічних установ Європи.

Одна за одною виходять в світ статті й монографії «Мало-Перещепинский клад» (1912), «Памятники искусства русских славян и их соседей до XII века» (1914), «Материалы по истории гравюры на Украине» (1914), «Художественные сокровища императорского Эрмитажа» (1914), «Первый Мордвиновский курган» (1916) та ін. В процесі сумлінної, наполегливої праці зростає і його авторитет фахівця мистецтвознавця. За вислугу літ 1912 р. йому присвоюють звання колезького асесора, в 1913 р.— надвірного, а 1916 р.— колезького радника. Згідно російського «Табелю про ранги», цивільне звання останнього прирівнювалося до військового звання полковника.

Як відомо, під час першої світової війни Турція підтримувала кайзерівську Німеччину. Частина її території в 1917 р. на турецько-кавказькому фронті була зайнята російськими військами. Для охорони і вивчення пам'ятників мистецтва і старовини в район м. Тра-

³¹ Макаренко Н. Е. «Ломоносов и Елизаветинское время». Отд. XVI. Церковный отдел.— Спб., 1912.

³² Макаренко Н. Е. Выставка иконописи и художественной старины при Всероссийском съезде художников // Старые годы.— 1912.— Янв.

Титульна сторінка твору М. О. Макаренка «Памятники искусства русских славян и их соседей до XII века».

пезунда Російська академія наук під керівництвом академіка Ф. І. Успенського направила наукову експедицію. За пропозицією Академії до її складу включили і Макаренка строком на 4 місяці починаючи з 1 квітня 1917 р.³³.

Трапезунд, колишня столиця однойменної імперії, що існувала з 1207 по 1461 рік, коли її завоював т

³³ АДЕ.— Ф. 1.— Спр. 46.— С. 71.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЯ
СОКРОВИЩА
ИМПЕРАТОРСКАГО
ЭРМИТАЖА

КРАТКИЙ ПУТЕВОДИТЕЛЬ

До библиотеки имела
В. Г. Айтоголова
б/р М. Машев

ПРИЛОЖЕНИЕ
ОБЩИЕ СВ. ВЪКРЕМІ

Титульна сторінка книги «Художественные сокровища императорского Эрмитажа» з автографом. 1917 р.

рецький султан Магомет II, становила величезний інтерес для мистецтвознавців і археологів. Трапезундська держава тривалий час зберігала християнські традиції Візантійської імперії й підтримувала тісні відносини з незалежним кримським князівством Феодоро (Мангуп) і кавказькими князівствами. Після її завоювання турки сім найбільших православних храмів — Богородиці Золотоглавої, святої Євгенії, святої Софії та інші — перетворили на мечеті. Та в них, а та-

кож в акрополі збереглося чимало мистецьких творів, які і досліджувала згадана експедиція.

Результат діяльності наукової експедиції в м. Трапезунд було обговорено в Російському археологічному товаристві 1918 р. На засіданні класичного відділу 29 квітня того ж року Микола Омелянович прочитав доповідь «Трапезунд та його пам'ятники мистецтва і старовини»³⁴. Незважаючи на те що текст доповіді не зберігся, відомо, що вона була вислухана з великим інтересом. В її обговоренні взяли участь М. Я. Марр, М. І. Ростовцев, Я. І. Смирнов, М. П. Сичов та ін. Доповідь начальника згаданої експедиції академіка Ф. І. Успенського називалась «Християнські давності Трапезунда»³⁵. У ній підкреслювалось, що колись це місто було центром християнської культури. Збереглося чимало храмів та інших пам'ятників з фресковими розписами, які становлять для Російського археологічного товариства величезний інтерес і заслуговують глибшого вивчення і охорони. Під час експедиції зібрано значний документальний матеріал.

Однак усі роботи з археологічного вивчення цікавих об'єктів в м. Трапезунді завершити не вдалося. У 1918 р. за наказом головнокомандуючого розпочалася евакуація російських військ.

Революційні події 1917 р. внесли свої корективи в життя не лише столиці Росії, але й віддалених її окраїн. Наступала нова ера, жадана й вистраждана для всього пригнобленого люду, відкривалися реальні можливості побудови суспільства соціальної справедливості, розвитку науки, мистецтва, культури. У Києві одна за одною відкриваються Академія Мистецтв і Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). Микола Омелянович добре розумів, яка гостра потреба в фахівцях — там, на Україні, з якою не поривав зв'язків ніколи, і тому з благородними памірами поспішив до рідного краю. Як уже згадувалося, більшість часу в 1917 р. він як представник від Ермітажу провів в складі комісії «Спілки діячів мистецтв», яка вивчала пам'янки мистецтва і старовини на турецько-казькому фронті³⁶. Незважаючи на значну завантаженість, вчений не відпочивав і після напруженого дня. Він робив записи в щоденнику, правив верстку

³⁴ Там же.—Ф. 3.—Спр. 452.—С. 127.

³⁵ Там же.—Ф. 3.—Спр. 404.—С. 211.

³⁶ Там же.—Ф. 1.—Спр. 46.—Арк. 70, 71, 76.

Настоящій обсягъ отпечатковъ съ досокъ для
набоекъ. Кронцихъ въ Музѣи Императорскаго
Общества Письменъ Культуры въ Коллекціи 313.
Альбомъ, изготвленіе въ типографскіхъ мастер
книжѣ Общества. Въ альбомъ усюду, было предприн
ято пакетничаніе этихъ отпечатковъ, именемъ по
имени Французскаго письменника (съ титуломъ Фран
ціи). Для предохраненія инициаторомъ опечатан
ырзъ. Въ хранятся доски

Составленіемъ Балашинаго въ макро- и мікроскопіи
издѣлъ отпечатковъ съ каждою доскою, бывшо въ
то время иѣ, до сего времени, неизвестно; и, та
какъ образецъ; отпечатковъ досокъ экземпля
ровъ настоящаго альбома, предложеніемъ по
тѣмъ инициаторомъ для подѣлки ирзъ и
Шкалы Общества.

Образецъ досокъ, хранимый въ музеѣ Общес
тва изобрѣтений путемъ пачечертованій раз
личныхъ лицъ и въ разное время, съ одной сто
роны, и путемъ пріобрѣтений - съ другой.

Большой образецъ досокъ въ коллекціи 213
было приобрѣтено въ 1913 году, происходеніе чо
твѣрдѣ оно установлено чистою уступившимъ
шагу Калинину Письменному обществу Г. Остро
ва Петровской губерніи. О происходеніи ос
тальныхъ сказатъ что либо опредѣлено не
представляется возможнымъ въ виду отсутствія
членовъ либо (пѣдомъ) о нихъ

Андрей Маркенко.

Вступ до книги «Доски для набоек» (1917), написаний М. О. Ма
ркенкомъ.

книги «Искусство древней Руси. У Соли Вычегодской»,
яку прихопив з собою. 1, треба віддати йому належне,
ця книга була опублікована 1918 р.

ПОВЕРНЕННЯ

У зв'язку з революційними подіями в Петроград закрилося чимало установ, шкіл, інститутів, в яких Макаренко працював по сумісництву. В жовтні 1918 р. Ермітажу присвоюється статут республіки і на його штампі з'являється напис «Народный комиссариат имущества Республики Эрмитаж». Тяжкі матеріальні нестатки змусили в липні 1918 р. відправити дружину з малолітнім сином на Україну. В лютому наступного року Микола Омелянович бере двотижневу відпустку провідує родину і водночас розв'язує питання працевлаштування в Києві. Чимало його друзів, зокрема Г. І. Нарбут, Г. К. Лукомський, М. Я. Рудинський, М. П. Гронець, ще 1917 р. повернулися з Петроград до Києва. До того ж Макаренко як дійсний член підтримував тісні зв'язки з Українським науковим товариством (УНТ).

У спогадах про Г. І. Нарбута він писав, що той захоплений ідеєю відродження України, переносить свою діяльність до Києва. Того ж року (1917) тільки що заснована тоді Українська академія мистецтв обирає його на професора. А в грудні 1918 р. його обрано на ректора Академії. Ці обов'язки Георгій Іванович виконував до своєї смерті¹. Треба гадати, що з такими ж намірами і сподіваннями прибув до Києва сам Макаренко.

Ще одне достовірне свідчення самого вченого про мету переїзду на Україну ми знаходимо в його листі до Б. Е. Петрі: «У 1919 році я вийшов з СПб у відрядження на Україну. Тут мене охопив рух — українізація. Ви знаєте, я сам українець. Здавалося тоді, що справді я можу бути корисним Батьківщині. Не подаючи у відставку в Ермітажі, я просто після закінчення відрядження залишився тут»². До речі, Петрі також був репресований, а вилучений в нього лист потрапив до справи М. О. Макаренко, коли йому винесли вирок — до страти.

Весною 1919 р. Макаренко разом з Б. К. Періхом прибуває до Києва. Як відомого мистецтвознавця, що

¹ Макаренко М. О. Виставка творів Нарбута // Глобус.— 1926.— № 21.— С. 411—413.

² Граб В. И. Дело Н. Е. Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи.— Суми; Ромни, 1990.— С. 29—31.

багато років працював в Ермітажі і читав курс з історії древньоруського мистецтвознавства в навчальних закладах Петрограда, його з задоволенням беруть на роботу в Українську державну академію мистецтв. Тоді ректором академії був професор Г. І. Нарбут. Курс з історії українського мистецтва, як розповідає Лідія Петрівна Рачковська, яка нині працює головним охоронцем музеївих фондів Київського художнього інституту, Микола Омелянович читав українською мовою. Серед студентів і викладачів він користувався повагою і авторитетом. Лідія Петрівна слухала лекції Макаренка з 1927 по 1930 рік.

Очевидно, саме в двадцяті роки, коли Микола Омелянович викладав в Українській державній академії мистецтв, йому було присвоєно вчене звання професора. Відомо, що в Петербурзі він був доцентом. Крім Української державної академії мистецтв у 1919 р. Макаренко працює приват-доцентом на кафедрі археології Інституту народної освіти (до 1920 р. Київський університет.—Д. М.)⁸. У 1921 р. його обирають професором по кафедрі історії культури ІНО. На картотеці наукових праць вченого в основних фондах Всенародної бібліотеки, пізні Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В. І. Вернадського, зазначено: Макаренко Микола Омелянович, професор історії мистецтвознавства, археології. А саме в 20-х роках формувався фонд наукових праць Макаренка в центральній бібліотеці м. Києва (31 назва), й підпис на картотеці досить точно відбиває науковий профіль присвоєння вченого звання. Проте й досі чомусь Центральна наукова бібліотека ховає наукові праці М. О. Макаренка, як і інших «ворогів народу», в службових каталогах, недоступних рядовому читачу.

Професора Макаренка добре пам'ятає й колишня студентка художнього інституту Євгенія Федорівна Покровська. В 1926 і 1927 роках Микола Омелянович читав на підготовчому і першому курсах історію українського мистецтва. За її словами, це був сивий чоловік середнього зросту, кремезний, дуже ввічливий. Лекції Миколи Омеляновича завжди супроводжувалися демонстрацією діапозитів. Багато хто із студентів бував у нього вдома і користувався рідкісними книгами з його власної бібліотеки.

Водночас з педагогічною діяльністю він працював

⁸ АП АН України Р—251, О. 1.

в Українському науковому товаристві. Як відомо, воно було створене 1906 р. з ініціативи М. С. Грушевського. Перші установчі збори товариства відбулися 1907 р. У складі УНТ було два відділі — гуманітарний і природничий. До складу відділів входили численні секції й комісії. До гуманітарного відділу, зокрема, входили секції археології, мистецтв та матеріальної культури і етнографії.

Спочатку Микола Макаренко і Борис Реріх одержали завдання археологічної секції УНТ зібрати бібліографію про київську архітектуру з часів середньовіччя та підготувати технічну документацію і кошторис для проведення ремонту в Михайлівському і Софійському соборах та Андріївській церкві. На поточний ремонт держава навіть в такі скрутні часи асигнувала майже 100 тисяч крб. Зусиллями вчених, а також завдяки допомозі директорів Київського міського музею М. Ф. Біляшівського і Строгановського Московського училища М. В. Глоби, професора Г. К. Лукомського, який працював хранителем Музею Б. І. і В. М. Ханенків у Києві, вдалось відремонтувати аварійні місця у храмах, полагодити покрівлю, виготовити нові ринви, засклити вікна. П'єдестал і стіни Андріївської церкви надійно було тоді зміцнено залізними хомутами, проклали риштаки, ринви, полагодили покрівлю.

На місці колишньої Десятинної церкви — Різдва Богородиці, збудованої 989 р., Микола Макаренко і Борис Реріх продовжують археологічні розкопки, які розпочав Д. Є. Млієв ще 1914 р. Проведення розкопок мало на меті встановити розміри і план церкви. На північному боці церкви при цьому вони виявили шиферний саркофаг з окремих плит. На засіданні археологічної секції УНТ 6 березня 1920 р. під головуванням В. Ю. Данилевича було вирішено опублікувати звіт М. Макаренка і Б. Реріха про археологічні дослідження 1919 р. Однак з невідомих обставин він так і не був надрукований.

30 травня 1919 р. відбулися перевибори президії секції мистецтв. Головою секції одноголосно було обрано М. О. Макаренка, почесним головою Г. Г. Павлуцького, секретарем Ф. Л. Ернста. На численних засіданнях секції обговорювався план її роботи, заслуховувалися наукові доповіді, реферати тощо. Так, зокрема, було прочитано такі доповіді: «Українське будівництво домонгольської доби» та «Деякі питання про народне мистецтво» (професор Павлуцький)

«Український архітектурний стиль» (професор Д. М. Щербаківський), «Справа охорони старовини на Правобережжі і в Галичині» (О. Д. Благодір), «Сучасний стан архітектурних дослідів святої Софії» (І. М. Моргілевський). До обов'язків керівника секції входила також справа збереження міських пам'яток історії та культури.

Незважаючи на політичну нестабільність в перші роки радянської влади, несприятливі матеріальні умови, адже дійсні члени УНС не одержували тоді ніякої платні, за пропозицією Макаренка мистецька секція 30 жовтня 1919 р. ухвалила скласти фотоархів пам'ятників Києва і української старовини. Вчений піби передчував неминучість загибелі деяких із них у вирі бурхливих подій. І такий фотоархів, у створенні якого діяльну, конкретну участь брав і Макаренко, було створено. Глибокий знавець і палкій прихильник української старовини Микола Макаренко в ті часи відстоював недоторканість пам'яток національної культури. Дізнавшись про вивезення за кордон деяких предметів у період Директорії, він звертається до губерніального комісара в справах мистецтв і національної культури: «Секція Мистецтв Українського наукового товариства в Києві на засіданні 16-го травня ц. р. (1920) одноголосно постановила звернутись до вас з проханням звернути увагу уряду на необхідність не-гайногого видання закону про заборону вивозу за кордон Української Республіки речей, які торкаються старовини, мистецтва, бібліотек, архівів і таке інше. Сподіваючись, що ви не відмовите порушити це пекуче питання, Секція одночасно з тим просить вас, поки відповідний закон буде виданий, зробити розпорядження про тимчасове припинення згаданого вивозу».

Голова Секції М. Макаренко

Секретар Ф. Ерист⁴

Наприкінці 1919 р. ініціативна група вчених, до якої ввійшли академіки М. Ф. Біляшівський, М. О. Макаренко, К. М. Антонович та ін., звернулася до Раднаркому України з проханням створити при Українській академії наук археологічну секцію, оскільки тоді відбувалася певна реорганізація в системі Академії. Влітку 1921 р. Народний комісаріат освіти прийняв постанову про злиття УНТ з Українською академією наук. У зв'язку з цим секції археології,

⁴ НА ВУАК.— Спр. 678.— Арк. 60.

мистецтв та матеріальної етнографії були включені до Археологічної комісії, яку було створено при Академії. Крім перелічених вище секцій було організовано ще архітектурно-монументальну і музейну, а також софіївська комісія. Подальша реорганізація полягала в перетворенні Археологічної комісії в комітет (1923), який з червня 1924 р. перейменували у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК).

Та коло обов'язків Миколи Макаренка з часом розширяється. У лютому 1920 р. за пропозицією академіка М. Ф. Біляшівського Миколу Омеляновича зараховують науковим співробітником історико-філологічного відділу УАН⁵. Йому доручається складання археологічної карти України для «культурної доби, скіфо-сарматської, класичної та переселення народів». При цьому йому встановлюється платня в розмірі 1440 крб. щомісяця.

У квітні 1921 р. відбулися звітно-виборчі збори Археологічної секції УНТ. На цих зборах її головою одноголосно обирається Макаренко.

З утворенням Української академії наук в її розпорядження особливим дарчим актом Варвара Миколаївна Ханенко передає величезну колекцію західно-європейських картин, шитва, килимів, золотих, срібних, емалевих коштовностей місцевого походження, які були власністю родового музею Ханенків. Частина найбільш коштовних експонатів музею 1915 р. була вивезена в інші міста Росії. В організаційний комітет для створення Музею Мистецтв УАН⁶ ввійшли Г. І. Нарбут, Б. К. Реріх, Г. К. Лукомський, П. Ф. Альошин. Першим директором Музею Мистецтв призначили Миколу Макаренка. Завдяки його старанням і ерудиції уже 1921 р. було розшукано і повернуто переважну більшість вивезених коштовностей. Невдовзі музей за своїм значенням посів третє місце в країні. У 1924 р. Макаренко видав про нього перший путівник. Безсумнівно, в справу становлення Музею Мистецтв УАН вчений-організатор вкладав багато сил і творчого запалу, глибокого знання музеїної справи і енергії. Шкода, що цей вклад вченого нині забуто. Навіть працівники сучасного Музею західного і східного мистецтва мають про все це досить неясні уявлення.

Археологічна комісія УАН з часу її утворення і по-

⁵ НА ВУАК.— Сир. 678.— Арк. 28/310, 61/594.

⁶ Нині Музей західного і східного мистецтва по вул. Рєпіна,

дальшої реорганізації в комітет була вищою науково-теоретичною установою республіки. До її функцій належала насамперед охорона пам'яток культури і археології від дії різноманітних природних факторів, а також захист від самодіяльних та скарбочукацьких розкопок. Всеукраїнському Археологічному комітету доручалась видача «відкритих листів» на проведення археологічних досліджень. Починаючи з 1921 р. за сідання археологічної і мистецької секцій, які очолював Макаренко, провадилися спільно. Однак фактично обидві секції існували на автономних засадах. Вони не мали своїх представників в УАН, не отримували ніякої фінансової допомоги. Про становище, яке склалося, прямо і недвозначно доповів Макаренко на спільному засіданні археологічної і мистецької секцій 2 жовтня 1922 р. Він навів слова неодмінного секретаря УАН, який категорично заявив: «Скільки б ви не билися — представництва ви не одержите». У зв'язку з цим, на думку Макаренка, є два виходи: по-перше, з'являтись на засідання президії УАПІ без окремих запрошень, по-друге, переобрести голову секції і таким чином уладнати це непорозуміння. На чергових перевиборах, які відбулися 9 жовтня 1922 р. головою археологічної секції знову одноголосно було обрано М. О. Макаренка. Проте він рішуче відмовився від цієї посади.

Та організаційні і наукові зусилля Макаренка в налагодженні роботи археологічної і мистецької секцій, створенні Музею Мистецтва в системі Академії наук, участь в роботі Софійської та інших комісій не знайшли належної оцінки керівництва. Його вразлива вдача гостро реагувала на несправедливість, лицемірство, нехлюйство, байдужість, що часто-густо оберталося для професора неприємностями. Рідна Україна, стародавній Київ, з якими він пов'язував плани наукових досліджень на майбутнє, на відміну від Петрограда, недооцінили його. До того ж характер Микола Омелянович мав складний, з розвиненим почуттям власної гідності. Свої погляди він відстоював рішуче, безкомпромісно, не терпів чиновників і бюрократів, що втручалися в його справи, заважали працювати.

Посада голови археологічної секції ВУАН залишалася вакантною до обрання на неї 16 березня 1924 р. академіка М. С. Грушевського. Увільнившись від адміністративної роботи, Микола Омелянович занурюється в науку. Він поновлює дослідження городищ

роменського типу на Посуллі, розкопує поселення трипільської культури на Остерщині і на правобережжі Дніпра, досліджує Чернігівський Спас, очолює археологічні експедиції по вивченю античного м. Ольвії. Під час польових робіт допомагає окружним музейм консультаціями, лекціями, залучає співробітників до участі в розкопках. На засіданнях ВУАКу вчений часто виступає з цікавими доповідями, які привертують увагу численної аудиторії.

В 20-х роках всі музеї були підпорядковані Київському губерніальному відділу народної освіти. Під кожному музеї існував комітет, який контролював його діяльність. Так комітет Музею Мистецтв ВУАН очолював академік Ф. І. Шміт. Подвійне підпорядкування не тільки не сприяло нормальній роботі Музею Мистецтв, але й сприяли свавіллю окремих впливових осіб. У квітні 1923 р. раптово скороочують посади координатора Музею Мистецтв, помічника бібліотекаря, доглядача⁷. Усе це порушувало встановлений ритм роботи музею. Та найбільша несподіванка була поперду. На «спільному зібранні» ВУАН 1 грудня 1924 неодмінний секретар зачитав повідомлення секретаря ріату Київського губерніального відділу народної освіти. В ньому зазначалося, що директор Музею Мистецтв ВУАН з 22 листопада 1924 р.увільняється з своїх обов'язків «за невідповідістю своєму призначенню й за низку ненормальностей в постановці справи в музеї», а справу М. О. Макаренка уже передає до прокуратури⁸.

Спільне зібрання ВУАН постановило просити у повноваженого Наркомосу переслати до ВУАН акт реальній комісії, очолюваної Ф. І. Шмітом, на підставі якого звільнено Макаренка з посади директора музею. До спільног зібрання з заявою звернувся Макаренко: «В зв'язку з так званою ревізією Музею Мистецтв (бувш. ім. Ханенків) при ВУАН і тими наслідками, яких вона привела, маю за честь прохати Спільне зібрання, до якого належить Музей, дати мені можливість освідомити Спільне Зібрання якого хояїна і зея, про справи, їх хід і розвиток, що мали місце в Музеї. Гадаю, що мое повідомлення, яко особи стосується на чолі установи, не буде безінтересним високому зібранню»⁹.

⁷ ВР ЦНБ.—Ф. 1.—Спр. 26281.

⁸ ВР ЦНБ.—Ф. 1.—Спр. 26312.

⁹ Там же.

Дивує та поспішність, з якою розгорталися подальші події. Ф. І. Шміт переїхав на роботу у Ленінград, і акта ревізійної комісії не розглядали, а тим часом Макаренко опинився за гратами Лук'янівської в'язниці.

«До Київської Губпрокуратури
10 січня 1925, Київ

Всеукраїнський Археологічний комітет при ВУАН просить Вашого розпорядження про видачу на поруки д. чл. Комітету Миколи Омеляновича Макаренка, що знаходиться під слідством і перебуває зараз у допрі на Лук'янівці. Це клопотання Всеукраїнський Археологічний комітет ґрунтую на тому, що М. О. Макаренко має від Комітету низку негайних наукових доручень. Невиконання їх у близькому часі вже й зараз затримує розв'язання деяких надзвичайно важливих питань в сучасній діяльності Весукр. Археол. Комітету, зв'язаних з реставрацією та охороною пам'яток старовини.

Голова Всеукр. Археолог. Комітету (підпис)
Секретар (підпис)»¹⁰.

Навряд чи ВУАК наважився б узяти на поруки свого співробітника, дійсного члена, якби хтось сумівався в його чесності і сумлінності ставлення до справи. Можна лише здогадуватися, що однією із причин такого перебігу подій була відмова Макаренка негайно звільнити помешкання, яке він займав в будинку Музею Мистецтв по вул. Чудновського, 15. Звичайно, підшукати нову квартиру було нелегко. Та й матеріальне становище вченого було скрутне, про що не раз йшлося в листах ВУАКу до Управи УАН і дирекції Музею Мистецтв. З-під аренту його звільнили, але тяганина з виселенням тривала ще довго, аж до надання йому житла в будинку Академії по вул. Лєвшівській, 17-а.

«До Управи Української Академії наук.

Всеукраїнський Археологічний Комітет клопотався перед Першим Відділом про кончу потребу в заходах щодо прискорення розгляду справи д. чл. М. О. Макаренка й поганнення його матеріального стану. ВУАК одзначив велику працю М. О. Макаренка по розробці й описові здобутків розкопів у Трипіллі, що її проробив протягом півтора місяця, не дістаючи за неї жодної грошової компенсації. Перший Відділ ухвалив

¹⁰ НА ВУАК.— Спр. 36.— Арк. 65.

клопотання про виплату М. О. Макаренкові належної йому компенсації. Засвідчуючи, що М. О. Макаренко провів інтенсивну працю по реєстрації, визначенню й науковому описові матеріалів з розкопів у Трипіллі, що відбирала у нього по 6 і 8 годин щоденно протягом півтора місяця. ВУАК просить Управу УАН виплатити М. О. Макаренкові 97 крб. 50 коп., виходячи з норм оплати праці молодшого асистента ВУАК (65 крб на місяць).

Голова ВУАК (підпись)
Вчений секретар (підпись) »¹¹

Та справжньою причиною звільнення Макаренка з посади директора музею Мистецтв була загальна політична атмосфера, яка тоді панувала на Україні. Так, в середині 20-х і в 30-х роках були увільнені директори Катеринославського музею Д. І. Яворницький, Полтавського музею М. Я. Рудинський, Київського Історичного музею М. Ф. Біляшівський, Чернігівського музею Шугаєвський, Одеського музею С. Дложевський, Маріупольського музею І. П. Коваленко та багатьох інших. Багатьох директорів музеїв судили, хоч не було на те абсолютно ніяких підстав. На місце усунутих призначалися нові директори, члени партії, хоч за своїм фахом вони не мали ніякого відношення до музейної справи.

Протягом 1925—1926 років Микола Омелянович займався розкопками поселень землеробських племен, які населяли територію Наддніпрянщини в III—II тис. до нашої ери. Вперше такі поселення виявив археолог В. В. Хвойка поблизу с. Трипілля Обухівського району. Відтоді культура цих племен одержала назву трипільської. Макаренко робив розкопи трипільської культури в селах Халеп'є, Трипілля, Верем'є, Стайки, Витачів, Черняків і на Остерщині в с. Сувид. Вивченю трипільської культури він надавав великого значення й науково обґрунтував час її виникнення та особливості конструкції жител, зокрема глинобитної долівки. «На Україну, таким чином,— писав вчений,— дивляться як на країну, яка мусить дати першорядний матеріал, що до розгадки — якому народу належить ця культура всесвітнього значення, а також яке місце той народ займав між європейськими народами, які

¹¹ УА ВУАК, — Сор. 31. — Арк. 15.

впливи йому належали і які від нього виходили»¹². Професор Макаренко першим розпочав вивчення житлових споруд трипільців та їх конструктивних особливостей, на що не звертали уваги попередні дослідники. Вчений дійшов висновку, що трипільська культура вперше з'явилася на Україні. Крайнім північним пунктом її поширення є село Євминкà поблизу м. Остера. Трипільська культура, на думку професора, давніша, ніж мікенська.

Археологічний комітет організував виставку трипільської культури з предметами знарядь праці, побуту і культури, що їх розшукали останні експедиції. З огляду на те, що виставку мали відвідати голова Київського окрвиконкому П. П. Любченко і академік П. А. Тутковський, на одному з засідань було ухвалено продовжити строк дії виставки й після 1 лютого 1926 р., а дійсному членові ВУАКу М. О. Макаренкові й А. З. Носову, які брали активну участь в її влаштуванні, оголосити подяку. З приводу організації цієї виставки «Пролетарська правда» повідомляла: «Досягнення досліджень цього року над трипільською культурою безперечно цінні. Особливого значення набувають досліди Миколи Макаренка в околицях м. Трипілля, що дають нам змогу зрозуміти призначення так званих «точків» стародавніх трипільців та їх конструкцій і П. Курінного біля Томаківки (на Уманщині), які дали багатий речовий матеріал (прекрасна мальована кераміка)»¹³.

Нині відбувається відродження української науки і культури 20—30-х років, до нас повертаються імена діячів, яких знищила сталінська тоталітарна машина. Діяльність у цьому процесі відіграє Український фонд культури. За ініціативою Київського відділення цього фонду планується відкрити в с. Халеп'ї перший в країні музей «Трипільська культура». Хочеться сподіватися, що в його експозиції буде згадане й ім'я одного із дослідників трипільської культури Миколи Макаренка.

Впродовж усього періоду існування ВУАКу Микола Омелянович велику увагу приділяв роботі мистецького відділу, головою якого він був. Рік у рік поповнювалися матеріали для археологічної карти. Певний час вчений працював над складенням реєстру предме-

¹² Макаренко М. О. Найдревніша культура на Україні// Глобус.— 1925.— № 19.— С. 442.

¹³ Пролетарська правда.— 1926.— 8 січ.

тів українського мистецтва, які знаходяться поза межами України. Провести це дослідження, крім нього, не зміг би ніхто. На засіданні відділу 2 лютого 1927 р. він доповів про завершення роботи. Однак адміністрація ВУАКу не помічала й недооцінювала діяльності Макаренка і мистецького відділу, який він очолював. Ось один із прикладів взаємовідносин. У 1927 р. проведення археологічних досліджень в районі будництва Дніпрельстану було виділено значні кошти. Незважаючи на те що планування археологічних досліджень здійснював Макаренко, адміністрація ВУА в особі його голови О. П. Новицького і секретара В. І. Барвінка інтересів мистецького відділу зовсім не врахувала.

Безпідставнеувільнення з посади директора Музею Мистецтв, упереджене ставлення адміністрації змусило Макаренка написати заяву про неможливість підальшого перебування у складі співробітників археологічного відділу. На початку 1926 р. він одержав з прошенням зайняти кафедру в Одеському політехнікумі. Проте залишити Київ було непросто, адже Микола Омелянович перебував під слідством. До того ж представники Археологічного комітету Академії наук звернулись до прокурорства з проханням не надавати дозвіл професорові на виїзд, мотивуючи це тим, що для цього необхідно. Цю ситуацію Микола Омелянович красномовно охарактеризував у листі до свого приятеля археолога Бернарда Едуардовича Петрі: «С однієї сторони — не дають фізической возможности жить, а с другої — «необходимый человек», который терять не желають»¹⁴.

Різним утискам, переслідуванням і цікуванням піддавалися і інші українські вчені. Так, у червні 1927 рокінчив самогубством видатний український мистецтвознавець Данило Михайлович Щербаківський Енергійний, чесний і авторитетний співробітник Кіївського історичного музею, не витримавши лещати бірократизму і підступного інтриганства, знайшов відпочинок в ...дніпрових хвилях. Ця трагічна подія сколихнула передову наукову й мистецьку громадськість України. На могилі Щербаківського з налкою викривальною промовою існуючого свавілля виступив Микола Ма-

14 Б. Е. Петрі — професор археології Іркутського університету, репресований в 1937 р. Конфіскований у цього лист М. О. Макаренка, з якого виведена питата, був написаний взимку 1927 року і знаходився в криміналній справі Макаренка.— Д.М.

рено. Він відзначив великий науковий внесок вченого у вітчизняну науку і несумісність бюрократичної байдужості з робітничо-селянським державним устроєм. Відгуком на цю трагічну подію став «Лист до редакції», підписаний 80 науковцями. Серед них були і академіки — С. Єфремов, М. Грушевський, А. Лобода, М. Кравчук, О. Корчак-Чепурківський, О. Новицький, а також М. Макаренко¹⁵.

Так і не одержав Микола Омелянович дозволу на виїзд до Одеси. Ось в такій атмосфері йому доведеться працювати до 1929 р., перебиваючись вряди-годи якоюсь роботою, зокрема дослідженням деяких пам'яток зодчества Прилуччини: будинку Галагана, флігеля Жевахової та інших, які не потребували значних коштів. Поперед на нього чатували нові життєві поневіряння.

...Весна 1927 р. видалася холодна і затяжна. На теплого Олексія, 30 березня, вдарили такі морози, що тріщали дерева. Як завжди, цієї пори вже прилетіли чорногузи до свого гнізда, яке колись спорудив Микола на бересті біля хати. З неприхованою радістю зустріла їх Явдокія Степанівна. Вона звикла до них, чекала на них щовесни, бо вони ніби віщували їй довгі роки життя. Та цього разу від тривалого холоду і голоду птахи загинули. Це було фатальне передвістя. Старожили й досі пам'ятають, як на все село тужила сивокоса Омелющиха. А потім попросила людей, щоб похоронили її лелек.

Симотнє життя Явдокія Степанівни надалі ставало все сутужнішим. Невдовзі вона продає сусідам свою хатину, а сама переходить жити до дочки Олександри, в сусіднє село Бобрик. Сухорлява і хутка Явдокія Степанівна, здавалося, могла б жити ще довго, якби не те передвістя. Через рік — сталося це взимку — вона померла. Про це нам розповіла Ольга Власівна Дикач, яка нині мешкає в Ромнах.

У своїй мистецтвознавчій діяльності першорядного значення Микола Омелянович падавав вивченню найдавніших вітчизняних споруд. Тисячолітня історія України зберігала для нинішнього покоління чимало пам'яток мистецтва різних епох. Однією з них був Гус-

¹⁵ «Лист до редакції», звичайно, не був опублікований. Хто автор листа — не відомо. Копію цього листа знайдено в кримінальній справі Миколи Макаренка (Граб В. И. Дело Н. Е. Макаренко) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи.— Суми; Ромни, 1990.— С. 29—31.

тинський монастир на правому березі ріки Удай, під близу Прилук. Про нього ще 1654 р. так відгукнувся історик-мандрівник П. Алеппський: «Ні величний ік ностас Святої Софії, ні Печерський — обидва не зможуть зрівнятися навіть малою часткою з досконаліст Густинського іконостаса». Густиню не раз відвідували і малювали Т. Г. Шевченко.

Разом з Макаренком працювали в Густинні його 17-літній син Орик і археолог І. М. Самойловський. Тут і сталася трагедія. Обідньої пори 28 серпня 1927 року припікало сонце, Микола Омелянович з Ілько Михайловичем відпочивали на березі Удаю, а Оре купався. Ніщо не віщало лиха, Тиша. Спокій. Усе мое би завмерло. Та в якусь мить трапилося непередбачене — Орик втопився. Горе і розлука Миколи Омеляновича були невтішними. Свого сина він часто брав собою на розкопки. 1923 р. він допомагав під час розкопок прибудов Спаса Чернігівського. «Щодня, — писав Макаренко, — не одходячи ні на крок від праці дослідника, він був за незмінного моого співробітника. Всі радощі й злигодні дослідів, веселі хвилини нової відкриття і сумні дні голоду, підтримку культурних сил ворожість урядовців — бюрократів ми відчували, переживали обидва однаково, не вважаючи на різни вік і світогляд. Дуже добре пам'ятаю, як відбивалася на його молодій і вразливій душі та безліч перешкод, що спадала на нашій праці і що з ними він бу обізпаний парівні зі мною... Він радів моїм радощам, плакав разом зі мною... Тепер його немає... Доля лют розправилася з нами обома... Тому, кому потрібні було життя, несподівано вкоротила віку... Того, хт дивиться в потойбічний світ, залишила й з nedолил інавіки...»¹⁶.

Здавалося б, ця трагічна подія якось вплине, змінить ставлення адміністрації ВУАКу до згор'юваного батька. Аж ніяк. Наприкінці 1927 р. Полтавський окружний комітет на археологічні дослідження, які мав здійснити Микола Омелянович, асигнував 500 крб. Та на віть цю мізерну суму ВУАК не хотів передати за її прямим призначенням. З цього приводу вчений писав: «Гадаю, що в цій справі має місце недогляд Комітету а не справжнія, свідома постановка його. Важко припустити, щоб інституція, якій доручено керувати архе-

¹⁶ Макаренко О. М. Чернігівський Спас // Археологічні досліди року 1923.— К., 1929.— С. 79.

Син Ор.

ологічними справами на Україні, вважала б за можливе розпорощувати і без того незначні кошти, яких ледве хватало б на археологічні досліди, важко припустити, щоб Археологічний комітет не зрозумів, що на 250 крб. зробити будь-які археологічні досліди, крім невеликої розвідки. Але не на розвідки асигнував кошти Полтавський окрвиконкомом. ... Цією заявою дозволю собі протестувати проти постанови Комітету, яка абсолютно не відповідає вимогам наукової дис-

ципліни»¹⁷. І тільки після цього листа 14 червня 1928 р. О. П. Новицький і В. І. Барвінок повідомили Полтавський окрвиконком про передачу виділеної суми дійсному члену ВУАКу М. О. Макаренку. Повідомили... і не дотримали обіцянки.

Наукові інтереси Макаренка не бралися до уваги. Більше того, намагалися зарахувати його до другої категорії співробітників.

Такого лицемірства з боку адміністрації ВУАКу вчений терпіти не міг. «За винятком кандидатів в по-чесні члени,— писав він 10 грудня 1928 р.,— на які я даю згоду, прошу не рахувати мене в складі членів, що дають згоду на затвердження другої і третьої груп з огляду на принцип, який ліг підставою розподілу по групах, де компілятор ставиться на один рівень з європейською величиною»¹⁸. З цього листа — відповіді Макаренка проглядає безглазда спроба керівництв ВУАКу ввести його до нижчої за кваліфікацією групи співробітників. Формально перебувати у складі співробітників археологічного відділу було не в характері вченого. На проведення археологічних досліджень не вдавалося кошти. Цільові ж асигнування сторонніх організацій, які запрошували на проведення відповідних досліджень персонально Макаренка, перехоплювало або не дозволяло скористатися керівництво ВУАКу в особі О. П. Новицького і В. І. Барвінка. Таке становище неминуче мало привести до відвертого конфлікту.

У квітні 1929 р. Микола Омелянович уже вкотре звертається до ВУАКу з проханням видати йому відкритого листа на проведення археологічних досліджень в Білоцерківській округі. При цьому вчений зазначає, що гроші в сумі 500 крб. має, а здобуті матеріали, за бажанням особи, яка надає кошти, мають бути передані в Київський державний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка. Професор з певних міркувань не міг назвати особу, яка погодилася субсидувати кошти. Президія ВУАКу й цього разу відмовила в проханні Макаренку, оскільки в нього «не виявлені кошти (можливо, закордонні, приватних осіб, або іншого недержавного джерела)». Особливу «пильність і підозру» в заяві професора вбачав вчений секретар ВУАКу В. І. Барвінок, про що він так інфор-

¹⁷ НА ВУАК.— Спр. 36.— Арк. 163.

¹⁸ НА ВУАК.— Спр. 31.

мував відповідні органи: «При поданні М. О. Макаренка 10.IV.1929 р. до ВУАКу заяви з проханням видання йому відкритого листа «на право археологічних досліджів... на Білоцерківському округу на Київщині» мною в присутності співробітників ВУАКу було залишено М. О. Макаренка, що це за 500 крб., що він має їх на ці розкопи і про які пише в зазначеній своїй заяві. На це М. О. Макаренко відповів, що це його секрет і відповіді на це нікому не дасть. 28.IX.1929 р. В. Барвінок»¹⁹.

Нам вдалося розшукати «таємне джерело» фінансування, що не давало спокою Барвінку. Ним виявилось київське видавництво «Сяйво». Дослівино наведено листа редактора цього видавництва, щоб зняти всіляку підозру з Макаренка.

«Вельмишановий Миколо Омеляновичу,

Ваші оповідання про кургани, які Вас зацікавили на Білоцерківщині, на моїй родині, зацікавили і мене, а через те я впошу Вам таку пропозицію: розкопати найбільш цікаві кургани, що коло села Ольшаниці на Білоцерківщині і на підставі знайденого написати брошурою про минуле Ольшаниці, коли до цієї брошюри зможете сами додати ще й історичний матеріал, то це цілком мене задовольнить і я, охоче додавши ілюстрацій, видам таку Вашу працю, яка чи не буде першою спробою в виданні окремих монографій про окремі села. На досліди курганів я можу дати 500 крб. з умовою, що гонорару за їх опис окремо я платити не буду. Речі, які Ви пайдете в курганах, мені бажано було б аби були передані до Київського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка. Які б не були Ваші рішення, шановний Миколо Омеляновичу, з приводу моєї оції пропозиції, прошу нікому не казати, бо мені не хотілося б, щоб про це були розмови аж до виходу в світ монографії про с. Ольшаницю. Думаю, що і Ви, шановний Миколо Ємельяновичу, зацікавитеся таким виданням, про котре ми ще можемо ширше побалакати, і я Вам розкажу, що я саме хочу, ю не відмовите в моїй пропозиції, а коли погодитеся, то думаю, що візьмете мене хоч як спостерігача на свої досліди.

Прихильний до Вас Павло Комендант.

---

¹⁹ Там же.

Київ, вул. Короленка, 52, 28.III.1929 р. Видавництво «Сяйво»²⁰.

Коментарій тут, як мовиться, зайві. Свое подальше перебування в складі членів ВУАКу Микола Омелянович вважав зайвим. 4 червня 1929 р. він подає заяву «не рахувати мене надалі в складі членів Комітету та його комісій», яку Президія ВУАКу захвалила 27 червня.

Необхідно зазначити, що виділення коштів на археологічні дослідження сторонніми організаціями окремими особами практикувалося завжди досить широко. З цього приводу показовим є дослідження так званих Мордвинівських курганів на лівобережжі Дніпра, навпроти, м. Каховки. 1914 р. власник цих земель граф О. О. Мордвинов виділив на розкопки скіфських курганів 15 000 крб. Розкопки проводились протягом трьох місяців під керівництвом Миколи Макаренка. В результаті проведених досліджень одержано важливі наукові результати²¹.

В період з 19 серпня по 15 вересня 1929 р. він здійсниє розкопки могильника слов'янського поселення XI—XII ст. в с. Піщаному поблизу Сум. У розкопках брали участь співробітники обласного історико-художнього музею разом з його директором Никанором Харитоновичем Онацьким. Було оглянуто 20 поховань, які містили незначні прикраси із скла, бронзи й срібла та предмети вжитку — посуд, ножі тощо. Одне жіноче захоронення було вийнято разом із ґрунтом і передано до Сумського музею. На жаль, всі матеріали розкопок, зібрани тоді Макаренком, загинули під час Великої Вітчизняної війни. В той же період він дослідив п'ять курганів у Краснинському лісі на околиці Сум. Відомо також, що 1930 р. провадилися розкопки могильників у селах Оленівці Перевальського району па Луганщині, Неморожі і Гудзівці Звенигородського району, Юрківці, Конопенкове на Сумщині. Відкриті листи на відповідні розвідки вчений одержував безпосередньо від сектора науки Наркомосвіти. Найвірогідніше, що це були реконструкційні вивчення без значних фінансових затрат. У науковій літературі за 1929, 1930, 1931 і 1932 роки

²⁰ Там же.

²¹ Макаренко Н. Е. Первый Мордвиновский курган // Гермесс. — 1916. — № 12.

ці дослідження не знайшли відображення в працях Макаренка.

Керівництво ВУАКу, як і раніше, продовжувало недалекоглядну політику ігнорування й ізоляції вченого. Хоча на його адресу продовжували надходити запрошення на проведення археологічних досліджень за участю Макаренка: «Київ, Трьохсвятительська, Археологічний комітет. Маріупольський Окрплан асигнував тисячу карбованців. Деталі листом. Висуваємо кандидатуру археолога професора Макаренка, котрий погоджується прибути на розкопки в Маріупольський округ. Окрплан, Борисов. 13.VI.1930»²². Як же реагував на цю телеграму голова ВУАКу О. П. Новицький? Спочатку він вирішив рекомендувати на проведення цих досліджень Ф. І. Левицького, але той відмовився. Тоді Новицький листом звернувся до професора Д. П. Гордієва, який перебував у відрядженні в Тифлісі. Згоду, очевидно, було одержано, про що ВУАК повідомив Маріупольський Окрплан листом від 12.06.30 р. Однак з цією кандидатурою не погоджуався Сталінський окружний музей. Розпочиналося грандіозне спорудження заводу «Азовсталі» і конче необхідно було якнайшвидше провести археологічне вивчення місцевості, відведеної під забудову. Подальше зволікання з підготовкою відкритого листа на ім'я Макаренка з боку ВУАКу після звернення Сталінського окружного музею до Укрнауки обернулося б неприємностями для Новицького, тому такого листа було видано.

Археологічна експедиція в районі Маріуполя на чолі з Макаренком щодо строків її проведення й важомості результатів не мала собі подібних. Вона тривала з 10 серпня по 15 жовтня 1930 р. Експедиція виявила найдавніший на терені Євразії могильник доби неоліту з невідомими до цього пам'ятками матеріальної культури. Завдяки організаторським зусиллям Макаренка і у зв'язку з прискореними темпами індустриального будівництва у розкопках могильника брали участь сотні робітників. Усі працювали з ранку до пізнього вечора, до виспаги, без вихідних. «Щодня на розкопки йшли й обступали місце могильника, що огорожене було колючим дротом, тисячі робітників. Наш персонал у міру сили давав пояснення та експло-

²² НА ВУАК,— Спр. 350.— Арк. 18.

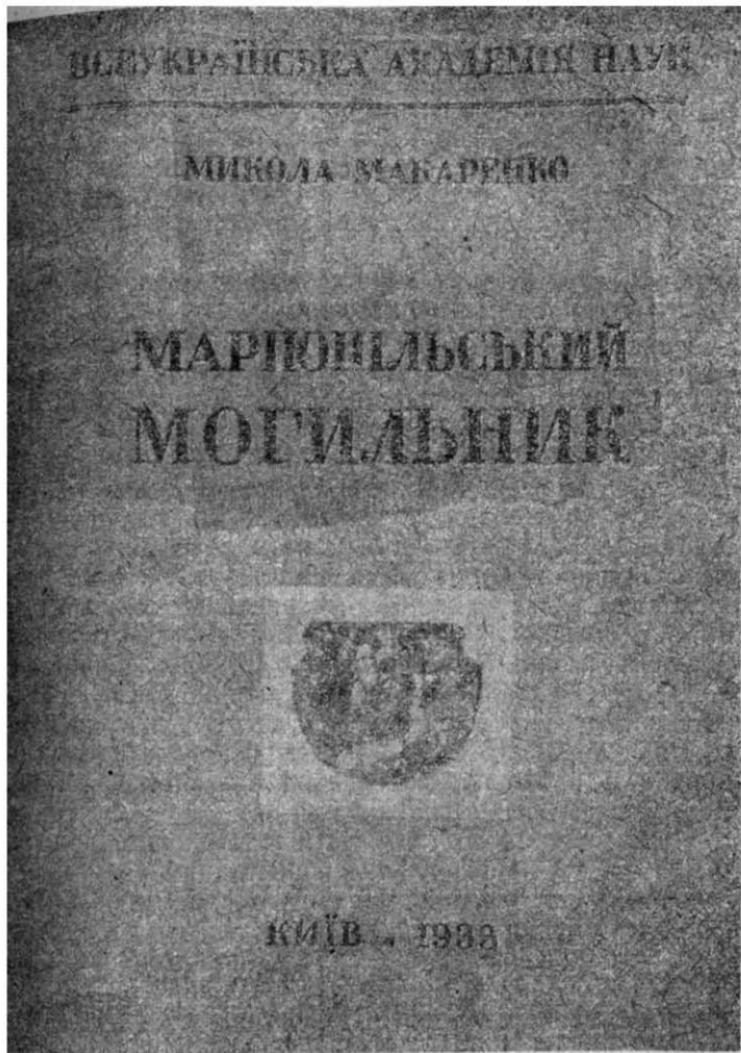
нував речі, що тут таки було вийнято з могили»²³. Люди здивовано брали в руки кремінні ножі, скребачки, кістяні платівки, слухали пояснення професора і, подякувавши, відходили, а на їхнє місце ставали інші. Траплялися й ексцеси. Про один з них розповів художник експедиції Василь Антонович Головатий. Дуже скрупульозно проводилася робота по очищенню кістяків, їх зарисовці, фотографуванню, обмірах. До них ніхто з сторонніх спостерігачів не допускався. Як же був приголомшений Микола Омелянович, коли вгледів якогось незнайомця, який нишпорив поміж кістяками. За якусь мить Макаренко схопив непрошеного гостя на комір і в буквальному розумінні перекинув через огорожу з дроту. Як потім з'ясувалось, це був директор одного заводу. Однак обидві сторони швидко порозумілися, й інцидент було вичерпано.

До того часу поховань неолітичної доби на Україні не знаходили. Цей могильник виявили випадково, бо на поверхні землі ніяких його ознак не було помітно. Це була яма завдовжки 28 м і завширшки 2 м. У ній натрапили на 124 кістяки, які лежали на трьох рівнях. Цілковита відсутність керамічного посуду свідчила про похоронний ритуал родової формациї, у якої ще не визріло уявлення про «потойбічний світ» як продовження земного життя. Люди в ті часи ще не знали ні металевого виробництва, ні землеробства.

У 1933 р. вийшла в світ великоформатна книга Макаренка «Маріупольський могильник», виконана в експортному варіанті українською і англійською мовами. У ній було авторських 55 таблиць, два плани і 98 комплексних рисунків. Якби ми павіть не звали інших попередніх праць, вона дає досить відчутнє уявлення про її автора, його енергію, широту поглядів і талант. На жаль, ця книга стала і його лебедину піснею.

Маріупольський могильник Микола Омелянович досліджував не як співробітник Української академії наук. Працював він чесно, натхненно, як і належить висококваліфікованому фахівцю. Та археологічні дослідження на маріупольщині, які обумовлювались будівництвом заводу «Азовсталі», закінчилися. Не-

²³ Макаренко М. О. Маріупольський могильник.—К., 1933.—С. 4.

Титульна сторінка книги «Маріупольський могильник».

обхідно було шукати якусь роботу. Макаренко переходить на викладацьку роботу до Одеського художнього інституту. Працював він тут протягом 1930 і 1931 років²⁴. Цей період біографії вченого, на жаль, покищо майже зовсім не досліджено. Перебування в Одесі було тимчасовим, вимушеним. Але в м. Києві

²⁴ АП АН України Р—251,— Опис — 1.

були його дружина, домівка і вся література, без якої вести наукову працю неможливо.

Відтоді як Макаренко залишив Інститут археології, збігло два з половиною роки. Звичайно, він щороку приїздив до Києва і був обізнаний з усіма подіями, які відбувалися у сфері археологічній. Сподіався при першій сприятливій нагоді відновити роботу в академічному інституті. І така можливість трапилася, хоч з огляду наступного розвитку подій 30-х років в системі Академії наук України це рішення виявилося врешті-решт для нього фатальним.

Першого березня 1932 р. Макаренко за пропозицією президії II відділу ВУАН відновив роботу на посаді старшого наукового співробітника ВУАКу. Його призначили керівником сектора рабовласницького суспільства. Разом з ним до ВУАКу повернувся професор В. Ю. Данилевич. Виходячи з цієї обставини, О. П. Новицький звернувся до секретаріату II відділу ВУАН з проханням надсилати запрошення на засідання президії цього відділу також і на ім'я професора Макаренка. З поверненням вченого до ВУАКу пожвавилася діяльність наукових засідань. Відновилася практика організації наукових доповідей. З великим інтересом аудиторія зустріла доповіді Макаренка на тему «Археологічні дослідження на Маріупольщині за роки 1931—1932», «Система й техніка вирізки й перевозки поховань і кам'яних гробниць Маріупольського могильника» та ін.

Період з 1933 по 1937 рік в житті нашої країни, діяльності партії позначений нарощанням негативних тенденцій, які й визначили багато в чому розвиток подальшої нашої історії. Причини невдач колективізації, уповільнення темпів соціалістичного будівництва Сталін вбачав в опорі внутрішніх ворогів, що неминуче мало призводити до загострення класової боротьби. У січні 1933 р. відбувся Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). Лазар Каганович у виступі на цьому Пленумі відверто заявив, що ми мало розстрілюємо, і закликав до найлютіших репресій. В таких екстремальних умовах всюди почалося вишукування «ворожих елементів».

14 квітня 1932 р. відбувся пленум ВУАКу. Із звітом про його роботу за період з 1918 по 1932 рік виступив вчений секретар П. П. Курінний. Доловідач визнав справедливим закінч археологам, що вони недостатньо озброєні маркенсько-менінським вченим,

ухиляються від активної боротьби за перемогу світового соціалізму. Він піддав нищівній критиці наукові праці більшості співробітників ВУАКу. Особливо дісталося працям Макаренка. Найпоширенішою формою неправильного вивчення речових пам'яток, на думку Курінного, є захоплення їхнім зовнішнім видом — естетизм. Окремим варіантом естетизму є спиритуалістичний його вияв. В ряді праць проявляються класифікаційний фетишизм, попадкасовий протоколізм, соціологічна партізанщина. Він закликав до боротьби з політичним емігрантством і шкідництвом, якими позначені твори М. Я. Рудинського, М. О. Макаренка та ін. Ворожа ідеологія виявляється також через нейтралізм, тобто безнартійність, аполітизм і націоналізм. «Перегляд роботи окремих дослідників, що ми тільки-що його зробили, свідчить, — наголошує ділові доповідачі, — що Президія ВУАКу не спромоглася організувати роботу так, щоб запобігти виявленню ворожої класової ідеології в науковій практиці і видавничій діяльності»²⁵.

Увесь виступ цього «вченого» було витримано в дусі політичної апологетики того часу. Для того щоб усунути всі невиразності щодо меж і спрямованості ІІ відділу ВУАН, промовець радив утриматися від подальшого використання беззмістового реакційного терміна «археологія». Замість ВУАКу він запропонував нову «милозвучну» назву — «Український комітет діалектичного дослідження речових джерел історії» (УКРДЖІ). Та найтрагічніше в діяльності цього перевертня від археології проявилося пізніше. В період фашистської окупації України Курінний активно співробітничав із загарбниками, а потім з ними ж і втік, прихопивши найцінніші музеяні експонати.

Нову назву археологічної установи Української академії наук, запропоновану Курінним, не прийняли. Пленум в своїй постанові рекомендував переименувати ВУАК на Секцію історії матеріальної культури (СІМК), що й було затверджено. У 1934 р. усі відділи і секції ВУАН було ліквідовано. Основною структурною одиницею ВУАН стали науково-дослідні інститути, серед них й Інститут історії матеріальної культури.

Ось така «викривальна» доповідь Курінного, звичайно ж, вчинила негативний вплив на подальшу на-

²⁵ НА ВУАК... Спр. 447.— Арк. 22—29.

укову діяльність і долю Макаренка, Рудинського та інших співробітників ВУАКу. Після «Маріупольського могильника» не побачила світу жодна наукова праця Макаренка. А до друку він підготував і передав ряд статей і книг, зокрема «Дослідження кургану в центрі м. Мелітополя», «Чортомлицька ваза» з чудовими ілюстраціями на 25 таблицях, «Розкопки скорчених поховань на західній околиці м. Маріуполя» та багато ін. Йому не затверджують кошторис на продовження 1933 р. археологічних досліджень на території будівництва «Азовсталі», всі його звернення до Секції історії матеріальної культури і сектора науки Народного Комісаріату освіти залишаються без відповіді. Оскільки Макаренко був одним з провідних вчених країни в своїй сфері, то йому було запропоновано взяти участь в роботі Конгресу з історії мистецтва в столиці Швеції Стокгольмі. Проте Секція історії матеріальної культури обмежилася лише «вивченням» цього питання. Усі ці зовсім не дріб'язкові і не випадкові факти яскраво свідчать про упереджене ставлення як особисто до Макаренка, так і до його наукової діяльності.

А це був невтомний працелюб, який пристрасно, захоплено і енергійно служив науці, істні. Як людина досить вольова він наполегливо йшов до мети, не зважаючи на бар'єри, що постійно виникали на його шляху. Дехто вважав його людиною не надто комунікабельною, навіть зарозумілою. Та це зовсім не так. Просто він надто вимогливо ставився до людей, колег, хотів, щоб ними рухали не корисливі мотиви, а чесні паміри. Микола Омелянович користувався незаперечним авторитетом серед співробітників ВУАКу, краевізничих музеїв, з якими проводив археологічні дослідження. Його любили студенти Академії мистецтв та Інституту народної освіти, де він читав «археологію» й «історію мистецтвознавства». А про що свідчать завжди переповнені аудиторії, в яких Макаренко виступав з науковими доповідями?

Пріоритетні позиції в науці він віdstоював зовсім не для того, щоб утвердитися, піднести своє реноме, а з метою встановлення наукової істини. Вчений нестерпимо ставився до проявів несумлінності чи непорядності в наукових дослідженнях своїх колег. Відомо, скільки енергії затрачено было М. О. Макаренком на дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Він власноручно з вікна башти, тримаю-

чись на висунутій драбині, фотографував велико-габаритною камерою розкопаний фундамент прибудови. По закінченні досліджень негативи були передані у власність Чернігівського музею. Який же був він здивований, коли побачив ілюстрації його фотографій з ініціалами І. В. Моргілевського, опубліковані 1928 р.²⁶

З цього приводу вчений писав: «Кажу: це дрібниця. Але з таких дрібниць складається велике ціле. І не в тому хиба, що це є дрібниця, а в іншому, а саме в принципі. Зазначаю це для історії, щоб відновити істину, а не як факт життєвої потреби»²⁷. Подібної «дрібниці» Моргілевський припустився тоді, коли був у складі комісії по Михайлівському собору, коли він робив закиди Макаренку за те, що той поділяв погляди корифеїв української науки В. Б. Антоновича, Г. Г. Павлуцького, В. Ю. Данилевича. Слід особливо сказати, що вчений був добрым психологом, оскільки майже ніколи не помилявся в оцінці вчинків своїх колег, відверто говорив їм про те, що врешті-решт оберталось проти самого Макаренка і закінчилося трагедією.

Протягом 1933—1934 років Миколі Омеляновичу не надають можливості брати участь в польових експедиціях. Він виконує лише поточні доручення Сектора, зокрема складає план співробітництва СІМК з Комітетом «Великого Дніпра». А потім... Це сталося 26 квітня 1934 р.— його заарештовували за «контрреволюціонну» діяльність, виразившуюся в противопоставленні проводимим мероприятиям». Як відомо, це було стандартне звинувачення щодо тих, кого судила Особлива нарада, а не були науковці, письменники, актори, режисери, церковні владики, розкуркулені селяни, вчителі. Слідство тривало цілий місяць. Певно на щонічних допитах вченому пригадали доповідну записку В. І. Барвінка про «невідомі» джерела фінансування для проведення археологічних розкопок на Білоцерківщині. Для того щоб спростувати підозру, довелося показати лист редактора видавництва «Сяйво». Посилаючись на звіти доповідь П. П. Курінного про роботу ВУАКу за період з 1918 по

²⁶ Моргілевський І. В. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями // Чернігів і північне лівобережжя.—К., 1928.—С. 186, 191, 192.

²⁷ Макаренко М. О. Чернігівський Спас // Археологічні дослідження року 1923.—К., 1929.—С. 82.

1932 рік, Макаренка звинувачували ще в тяжких гріхах. Йому інкримінувалося ультраспіритуалістичне спрямування досліджень, надкласовий протоколізм, політичні емігрантство та шкідництво, аполітизм і націоналізм.

Постановою Особливої наради від 23 травня 1934 р. М. О. Макаренка було засуджено на вільне заслання строком на три роки. Постійним місцем проживання він обрав Казань. Слід зазначити, що з'ясувати точну дату його від'їзду до цього міста не вдалося. Ще якийсь час йому вдалося затриматися у Києві. Адже саме влітку 1934 р. йшла інтенсивна підготовка до знесення Михайлівського Золотоверхого собору. На його місці відповідно до архітектурного плану розбудови урядової площі мав з'явитися урядовий будинок, аналогічний і симетрично розташований відносно будинку обкому ЦК КПУ. З Ленінграда було запрошено спеціалістів по зняттю мозаїк і фресок. Організували також особливу комісію із науковців, до складу якої ввійшли археологи, історики, архіектори, мистецтвознавці. До комісії запросили і Макаренка²⁸. Очевидно, в зв'язку з участю в роботі комісії, яка працювала з 15 червня по 4 серпня, і виникла затримка з від'їздом до Казані.

Більшість членів компетентної комісії під тиском високих інстанцій ухилялася від категоричного висновку щодо знесення Михайлівського собору, розуміючи його історичне значення як пам'ятки архітектури доби Київської Русі. Вчені не дійшли спільної думки щодо одного віку фресок, мозаїк і самої будівлі собору. Під час зняття мозаїк не були відібрані проби різних будівельних матеріалів для їх вивчення в лабораторних умовах. Демонтаж проводився поспішенно, приховано, без повідомлення в пресі, з чим не погоджувалися деякі члени комісії. Заключне її засідання для обговорення виконаної роботи мало цілком формальний характер. Все ж таки, прагнучи знайти вихід з безнадійного становища, деякі члени комісії наголошували на великій відповідальності за долю Михайлівського собору²⁹.

Найкритичніший момент в роботі комісії настав тоді, коли усім її членам рекомендувалося поставити свої підписи під актом на знесення перлині древньо-

²⁸ НА ІМК АН України,— Спр. 666.

²⁹ Детальніше про роботу комісії викладено в розділі «Михайлівський Золотоверхий».— Д.М.

Фото з портрета М. О. Макаренка роботи художника М. П. Гронця, 1920 р.

руської архітектури. Одностайність, як це розумів Макаренко, означала б вирок, смерть собору. Відсутність хоча б одного підпису спонукала б до відсунення розгляду справи в часі для глибшого її вивчення.

Микола Омелянович, єдиний із членів комісії, підписати протокол категорично відмовився. Своїм опонентам, які не вбачали в соборі ні архітектурної, ні мистецької пам'ятки ХІІІ ст., він пібто сказав: «Так

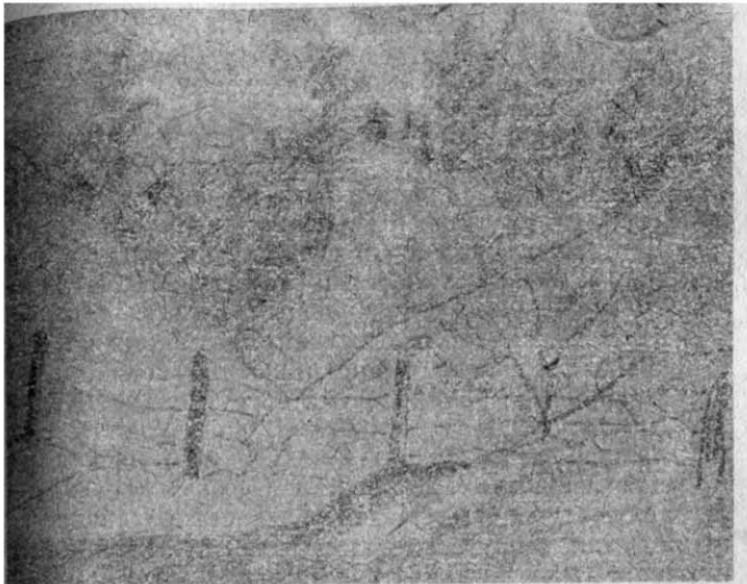
може говорити або дурень, або мерзотник». Серед усіх «провин», які були в досьє на вченого, відмова поставити свій підпис була «найнебезпечніша». Очевидно, в цьому й полягала його «контрреволюційна діяльність».

Після від'їзду до Казані, десят наприкінці 1934 р., шіхто із співробітників ВУАН не знати нічого про його подальшу долю. Настала, як кажуть, дзвінка тиша. Хоча деякі чутки докочувалися. Так, колишня студентка, а потім аспірантка Інституту народної освіти Любов Данилівна Молявко, яка слухала лекції Макаренка, згадувала про гостру дискусію в Академії наук навколо питання щодо знесення Михайлівського собору. У відомого археолога Дмитра Яковича Телегіна зберігся з довгої часів альбом фотографій співробітників Інституту археології. Є там й портрет М. О. Макаренка, виконаний олівцем. Під портретом підпис: «Микола Макаренко (1877—1936). Відомий український археолог і мистецтвознавець. Дослідив неолітичний Маріупольський могильник. Відмовився підписати акт про необхідність знесення решток Михайлівського собору в Києві. Погравив в Заволжя, де й помер».

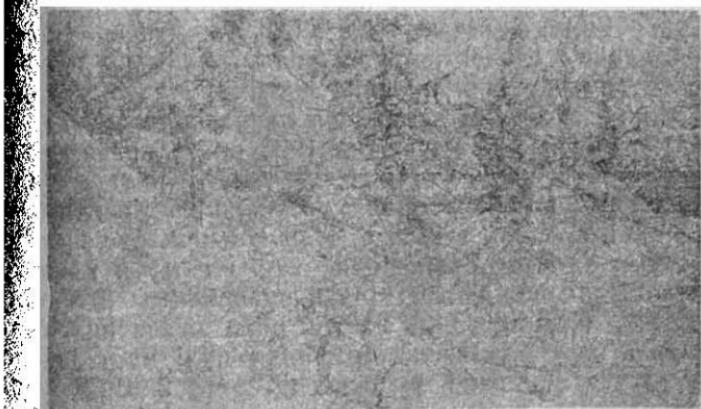
Деякі джерела засвідчували, що вченого заслали до Казані, де він читав лекції в університеті³⁰. Насправді, перебуваючи в засланні, Микола Омелянович в університеті не працював. Якийсь час він читав лекції в Казанському художньому технікумі, був консультантом Центрального музею і брав участь у реставрації Петровавлівського собору. Більше нічого нам з'ясувати не вдалося. На жаль, сучасні керівники казанських установ, в яких працював український вчений, виявилися байдужими до подій 30-х років. Баціла невігластва періоду культу особи дає про себе знати її сьогодні.

Від'їжджаючи до Казані, Микола Омелянович разом з іншими речами прихопив і свій дорожній альбом для замальовок. Альбом супроводжував дослідника ще з 20-х років. У ньому 42 сторінки ватманського і коловорового паперу. Деякі листи з водяними знаками «Ingress» і «Holland». Полотняща обкладинка альбому зав'язувалась двома шворками. Під біль-

³⁰ Білоєф О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості // Україна.— 1988.— № 7.— С. 11—14; Білоєф О. І. Про Макаренка // Археологія.— Наук. думка.— К., 1989.— № 1.— С. 120—131.

Зіслання в м. Казань. Малюнок М. О. Макаренка. Олівець. Ка-
зань, 6.08.35.

Зіслання в м. Казань. Останній малюнок М. О. Макаренка. Олі-
вець. Казань, 15.08.35.

щістю із 17 малюнків в альбомі Микола Омелянович
власноручно проставляв дату. Цікава географія ма-
люнків в альбомі: городище і група курганів в
Медвежому Роменського району на Сумщині
(1920 рік), предмет матеріальної культури з Білої
Форти на лівому березі ріки Коломаки, на Полтавщи-

ші (1927 рік), пляж санаторію ім. Сталіна в м. Євпаторії біля дачі Левицької (1928 рік) та ін. Нащадку привернули два останні малюнки в альбомі таким підписом: «Казань 6.VIII.35» і «Казань 15.VIII.35». Це справді були його останні малюнки.

Тавро ворога народу чи контрреволюціонера в тридцяті роки невідвортно лягало й па членів сім'ї репресованого. Подальше мешкання в Києві Анастасії Сергіївни, дружини Макаренка, виявилося неможливим. Довелося залишити київську квартиру в академічному будинку на вулиці Левашівській, 17 а. Слідом за Миколою Омеляновичем, рушила на схід Анастасія Сергіївна. Ще жевріло сподівання на благополучне закінчення строку вільного заслання. Розум не сприймав неминучості й обґрунтованості вироку. Думалося про помилковість, випадковість того, що сталося. Адже Микола Омелянович суворо дотримувався ленінських декретів про охорону пам'ятників архітектури і мистецтва. Безнастінно снувалися різні думки. Мабуть, не відають там, в Москві, того, що чинить місцева влада тут, на периферії...

В Казані Макаренко з дружиною оселилися в будинку по вул. Достоєвського, 27, кв. 10. Анастасія Сергіївна влаштувалась на роботу консультантом реставраційного відділу Казанського музею. Серед викладачів і студентів художнього технікуму професор Макаренко користувався повагою і авторитетом. Та вільне заслання виявилося короткочасним.

Десь через рік, 24 квітня 1936 р., Макаренка зарештовують вдруге. Цього разу Особлива нарада при НКВС СРСР «справу» Макаренка розглянула в Москві 21 серпня 1936 р. Новий вирок був ще суровішим: за «контрреволюціонну работу и клевету в отношении вождя ВКП(б) и руководителей правительства» його засудили на три роки ув'язнення. Макаренка переправляють по етапах далі на схід, до Томська, у виправно-трудовий табір № 2. Виконувається свідоме, жорстоке знищення ще однієї жертви сталінщини.

Анастасія Сергіївна Федорова-Макаренко докладала усіх зусиль для звільнення чоловіка. Та віднині будь-які контакти з ним стали неможливі, заборонялося все, навіть листування. Анастасія Сергіївна надсилала прохання на ім'я К. П. Пешкової, першої дружини Максима Горького, яка працювала в «Товаристві допомоги політ'язням», що тоді легально дія-

ло в СРСР як відділок Міжнародного комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Писала й в інші органи. Та все було марно!

Наближалася останній акт трагедії. Адже саме на 1937 рік припадає лік вакханалії беззаконня й свавілля каральних органів радянської влади. Усі кримінальні справи розглядалися в десятиденний строк без участі обвинувача і захисника. В'язня з України, який перебував у виправно-трудовому таборі в м. Томську «без определенных занятий», заарештовують 15 грудня 1937 р. востаннє. А після другого арешту не минуло й 8 місяців! Справою Макаренка зайнялася «трійка». Судове засідання трійки УНКВС по Новосибірській області відбулося 25 грудня 1937 р. Цього разу Миколу Макаренка звинуватили як «участника кадетско-монархической повстанческой контрреволюционной организации «Союз спасения России», имевшей своей целью свержение Советской власти путем вооруженного восстания». Трійка винесла вирок — найвища міра покарання. Рівно через 10 днів, 4 січня 1938 р., Миколу Макаренка розстріляли.

Сталінські опричники фізично знищили Макаренка, коли йому було 60 років. Ще двадцять років опісля того заборонялися і вилучаються з користування його праці. Тепер, у період перебудови і гласності, необхідно переосмислити ставлення до жертв «розстріляного відродження» 30-х років і сказати людям правду, за яку вони боролися і віддали життя. Повернення відчужених духовних багатств допоможе відновити пам'ять народу, пізнати його традиції, історію, культуру, мистецтво, його долю.

Анастасії Сергіївні судилося довгє життя. До останніх днів вона сподівалася одержати хоч яку-небудь вісточку про Миколу Омеляновича. Та сподівання були марні. А час линув. Переможно закінчилася Вітчизняна війна, помер Сталін. Нарешті, пробив благовіст історичного ХХ з'їзду КПРС, на якому М. С. Хрущов мужньо викрив апокаліпсичні злочини 30—40-х років. Почалася реабілітація жертв сталінського терору. В квітні 1966 р. 83-літня Анастасія Сергіївна звернулася в Томське управління КДБ з приводу реабілітації М. О. Макаренка. Вона була переконана, що її чоловік ні в чому не винен. А одержавши довідку про його реабілітацію, Анастасія Сер-

гіївна невдовзі й померла. Це сталося 27 липня 1971 р.

Після переїзду до Казані Миколи Омеляновича і Анастасії Сергійвни будь-які зв'язки з Україною надовго пориваються. Кому писати і про що? В їхніх серцях жила недовіра до всіх науковців, хто не підтримав Макаренка і відверто не став на захист Михайлівського Золотоверхого та інших культових будівель Софії Київської, яким також загрожувало знищенння. Та все ж були й спріяжні друзі на Україні. У Маріуполі мешкали Віктор Михайлович Євсеєв і Олена Миколаївна Якименко. Під час розкопок Маріупольського могильника вони були співробітниками археологічної експедиції, яку очолював Макаренко. В будинку О. М. Якименко протягом кількох літніх сезонів Микола Омелянович з Анастасією Сергійвною наймали квартиру. Відтоді вони й здружилися. Пізніше В. М. Євсеєв переїхав в Донецьк і працював директором обласного краєзнавчого музею.

В середині 50-х років Євсеєв з дружиною відвідали самотню Анастасію Сергійвну в Казані. Ніякої надії на повернення Макаренка тоді не було. На знак глибокої поваги до родини Євсеєвих і пам'ять про Миколу Омеляновича Анастасія Сергійвна подарувала їм два бронзових китайських підсвічники з драконами і нефритову статуетку Будди. Це були улюблені речі Миколи Омеляновича. Вважається, що нефриту притаманні такі символічні якості, як пізнання буття, добродетель, глибокий розум, стійкість, воля... Тоді ж Анастасія Сергійвна віддала Євсеєвим дорожній альбом чоловіка і частину книг з його бібліотеки. Переважно це була рідкісна наукова література з археології, мистецтвознавства, історії. Тут були «Древности Приднепровья», «Древности геродотовой Скифии», «Могилы русской земли» Д. Я. Самоквасова, праці археологічних з'їздів, звіти археологічних комісій, збірники на честь видатних археологів — О. О. Бобринського, А. С. Уварова, С. Ф. Ольденбурга та ін.

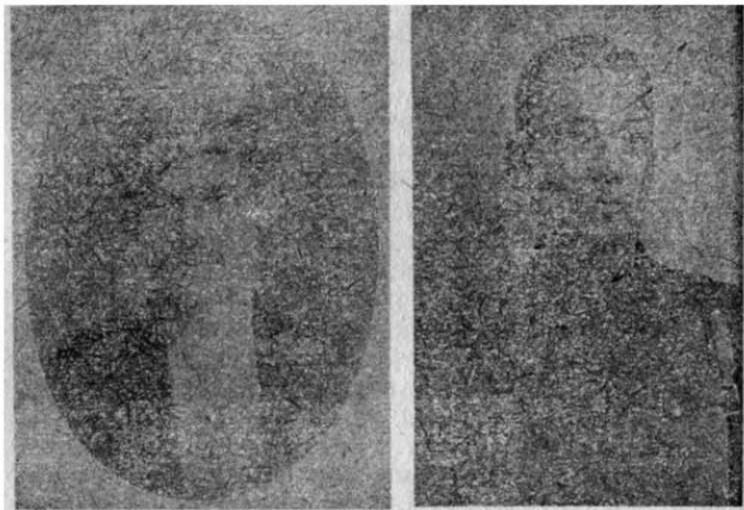
Книги з бібліотеки Макаренка мають особливі по-значки — екслібриси. Нам відомо два види екслібрисів, виготовлених власноручно Миколою Омеляновичем. На одному з них, гадаємо більш ранньому, на фоні розкритої книги зображені голова лева з розкритою пащею, амфора і кістяний псалій з головою коня. У верхній частині зліва під кутом 45 градусів напис

латинню ex libris, а в основі рисунка горизонтальний рядок Makarenko. Хто з молодих науковців не мав дослідженням скіфської матеріальної культури? Очевидно, цей екслібрис Макаренка виготовив ще до революції, під час петербурзького періоду своєї діяльності. Цей книжковий знак знаходиться на рідкісній німецькій книзі, виданій 1928 р. в Берліні: Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrusland. Свого часу ця книга належала археологу Полтавського музею О. К. Тахтаю. Інший екслібрис, маєТЬ, виготовлений Макаренком уже в київський період його діяльності. На ньому зображене руїни якось древньої мурованої будівлі з пілонами. На склепінні, що збереглося з вікном у стіні, падає ледь видиме світло молодого місяця. Над і під малюнком напис французькою мовою: Ex libris Nicolas Makarenko. Напевно, цей пейзаж символізує період безглазого знищення архітектурних і матеріальних пам'ятків нашої історії. Встановити назви книги, власником якої є співробітник Полтавського художнього музею В. М. Ханко, не вдалося.

У 1986 р., за два роки до смерті Олени Миколаївні Якименко, книги з бібліотеки М. О. Макаренка і В. М. Євсеєва потрапили до букіністичного магазину. Бібліотека Донецького університету придбала частину з них. Трохи закупила обласна бібліотека імені Н. К. Крупської, інші книги потрапили до приватних осіб. Зовсім невідома доля більшої частини бібліотеки Макаренка, яка залишилася в Казані.

А що знати про долю свого брата Миколу його сестри і брати?

Хто вони і як склалося у них життя? Отже, сестри: Олександра, Марія і Пелагея, які позакінчували по два чи три класи Москалівської початкової школи, повиходили заміж і були домогосподарками. Перша мешкала в с. Бобрику Роменського району, друга — в Ромнах, а третя разом зі своїм чоловіком Макаренком Євстафієм Сергійовичем переселилися в м. Білогірськ Амурської області. Її чоловік працював на будівництві Китайської Східної залізниці, а потім там же кондуктором. Ніяких зв'язків між Миколою Омеляновичем і його сестрами не було. Це видно з того, що діти і онуки Олександри, Марії і Пелагеї, яких нам вдалося розшукати, нічого не відають про долю свого дядька і діда. Можливо, що їхні батьки і матері з певних міркувань не розголосували нічого

Брат М. О. Макаренка — Юрій Омелянович.

Брат М. О. Макаренка — Василь Омелянович.

про репресованого дядька. Адже це було для них небезпечно.

Середульний брат Юрій закінчив сільськогосподарську школу в Лубнах Полтавської губернії і одержав диплом агронома. Деякий час працював дільничним агрономом в Роменському повіті. А 1909 р. його запросили на роботу до Воронізького губерніального земства на посаду помічника губерніального агронома. У 1910 р. з групою селян він виїжджав на Волинь, де знайомився з хутірськими і «отрубними» господарствами. Безумовно, з братом Миколою він підтримував зв'язки. Той відвідував його в Воронежі 1909 р. під час проведення там археологічних досліджень. У 1914 р. Юрій мав відрядження до Чехії, де знайомився з життям і господарюванням місцевих хліборобів. Відомо близько 15 його наукових праць з питань агрономії і сільськогосподарської діяльності. Останні його праці «Що треба знати землеробу про ґрунт» і «Сівозміна чи чергування рослин» вийшли друком у московській типографії І. Д. Ситіна 1918 р. Що з ним сталося далі, коли він помер? З'ясувати не вдалося.

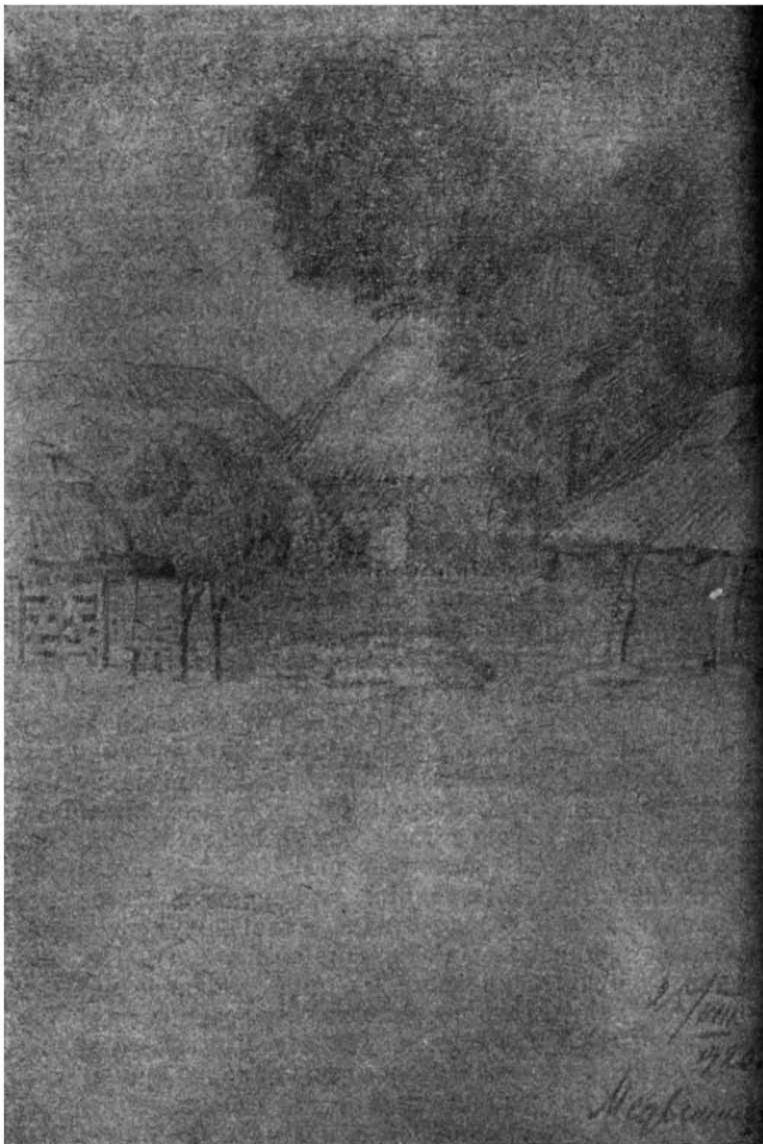
Наймолодший брат Василь мав початкову освіту. На запрошення Миколи Омеляновича 1912 р. він

прибуває до Петербурга. Тут закінчує школи юнг і електроміну, обслуговує морською справою, одержує спеціальність радиста. Військову службу проходить на есмінцях «Охотник», «Черний дрозд» та ін. Разом з революційними моряками Балтійського флоту бере участь в штурмі Зимового палацу, поваленні Тимчасового уряду. Збереглися його пікаві спогади про революційні події. Пізніше на есмінці «Дельний» прибуває на Каспійське море, де в складі флотилії веде боротьбу з білогвардійцями, визволяє Краснодеськ, Петровськ, Баку, Ензелі та інші міста і форти Каспію. В 20-х роках вступив у партію, працював у політвідділі Каспійської флотилії, пізніше у полігправлінні Балтійського флоту. Учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений орденами і медалями.

У кримінальній справі Макаренка згадані лише його дружина і брат Василь. Певно, Микола Омелянович розраховував, по-перше, переконати слідчих НКВС у відданості його брата радянській владі, партії, по-друге, в такий спосіб можна було розрахувати на якусь допомогу від брата-комуніста 20-х років. Проте такі сподівання виявилися марними. Більше того, під час розслідування по «Справі М. О. Макаренка» в 1936 р. Василя Омеляновича усунули з партійної роботи, заарештували, але невдовзі випустили. А могло бути й гірше. Дочки Василя Омеляновича Дагмаря, Галина і Олена, які нині живуть в Ленінграді і Празі, згадують, що батько ніколи не розповідав про своїх рідних, а про брата Миколу лише якось сказав що його посадили.

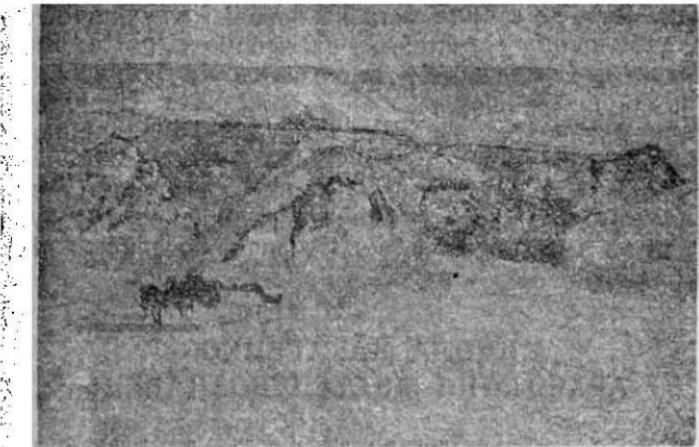
Цілковита безпідставність звинувачень на адресу Макаренка цині доведено на підставі документів, об'єктивного вивчення так званої його справи. Це зважило своє підтвердження і в ряді рішень офіційних органів. Так, згідно матеріалів Верховного суду Татарської АРСР від 7 липня 1960 р. і Томського обласного суду, постанови Особливої наради при НКВС СРСР від 21 серпня 1936 р. і колишньої трійки УНКВС від 25 грудня 1937 р. щодо М. О. Макаренка скасовано і його реабілітовано. Комітет державної безпеки України підтвердив 9 лютого 1989 р., що у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. Макаренко М. О. реабілітований повністю.

У травні 1969 р. при Центральному науково-природничому музеї АН України відкрився Археологіч-

Село Ведмеже Роменського району Сумської області. Малюнок
М. О. Макаренка. Олівець, 1920.

ний музей. Після тривалої відсутності в галереї видатних археологів України вперше з'явився і портрет Миколи Макаренка. Та право на таку аудієнцію зживими необхідно було отримати у відповідних орга-

Вид на городище в с. Ведмежому Роменського району. Малюнок М. О. Макаренка. Акварель, 1920 р.

нах. У Києві тоді ще піхто не знає про реабілітацію Макаренка. Цю благодійну справу зробив завідуючий Археологічним музеєм доктор історичних наук Іван Гаврилович Шовкопляс, якому ми й складаємо велику подяку. До речі, І. Г. Шовкопляс є і автором перших персоналій про М. О. Макаренка, опублікованих в Українській радянській енциклопедії, Радянській енциклопедії історії України та інших виданнях. Відтоді вітчизняній історії, можна твердити, повернуто ім'я видатного українського вченого, незборимого патріота своєї Бітчизни, який поклав життя на віттар науки.

Невідомо змінилося село Москалівка, де народився Микола Макаренко, на жаль, в гірший бік. За роки колективізації, голодомору, часів застою і панування адміністративно-командної системи сплюндровано все: зруйновано ще 1935 р. церкву, яка була красою села, скасовано сільську раду, закрито й передано іншій організації початкову школу, демонтовано й перевезено в інше село чудовий млин з крупорушкою і олійницею, знищено всі вітряки. Тривалий час Москалівка адміністративно підпорядковується тій чи іншій сільській раді, яку ніяк не хвилюють проблеми села-пасинка і доля його мешканців. За розпорядженнями недалекоглядних керівників районного масштабу то в одному, то в другому місці села відкривають кар'єри для добування піску.

Зникло багато садиб, серед них — Макаренків.

Місцевість, де стояла хата на березі мальовничої Сули, забудована комплексом санаторію «Орбіта», який належить Роменському радіозаводові. Забудова поглинула й вулицю, на якій стояла хата. Нешодавно вулицям занедбаного до краю села дали нові назви. Вулиця, де народився М. О. Макаренко, має назву «Берегова», а навпроти неї — чомусь вулиця Макаренка. Але на честь якого Макаренка названо вулицю ніхто з селян не відає. Не знає, бо з ними ніхто не радився.

МИКОЛА МАКАРЕНКО — АРХЕОЛОГ І МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

«Забыта великая роль — просвещение, атрофировалось чувство сострадания к больным и бедным... Вместе с этими потерями лучших заветов древней Руси утрачено и чувство красоты, так щедро рассыпанной в бесчисленных произведениях древности».

Николай Макаренко

Археологічні дослідження Микола Макаренко розпочав до закінчення Археологічного інституту в Петербурзі. Влітку 1901 р., під час канікул, він оглядає ряд пунктів на правому березі Сули. Його увагу привернули невеличкі правобережні притоки цієї річки — Ромен, Рацівка, Олава, Мала Локня тощо. Саме в цих місцях, за сповідями старожилів, часто знаходили товсті черепки кухонної посуди, знаряддя праці, кістки тварин. Багато легенд пов'язувалося з давнім городищем «Монастирище», у заплаві притоки Ромен, на відстані півкілометра від Сули. В сиву давнину в цьому городищі нібито стояв бовван бога Перуна. Попередні розкопки, які здійснив петербурзький студент, підтвердили існування в урочищі «Монастирище» біля Ромен давнього поселення. Було знайдено горщика з хвильстим орнаментом і уламок залізного ножа. Знахідки зацікавили молодого вченого. Відтоді його не покидала думка про масштабніші археологічні роботи, відкриття ще невідомих для науки поселень племен та їх культурного падбання.

Та планів Макаренка здійснилися лише після 1906 р., коли Археологічна комісія доручила йому провести дослідження «Монастирища» та інших пунктів Посулля. З цього часу і до 1925 р., з деякими пе-

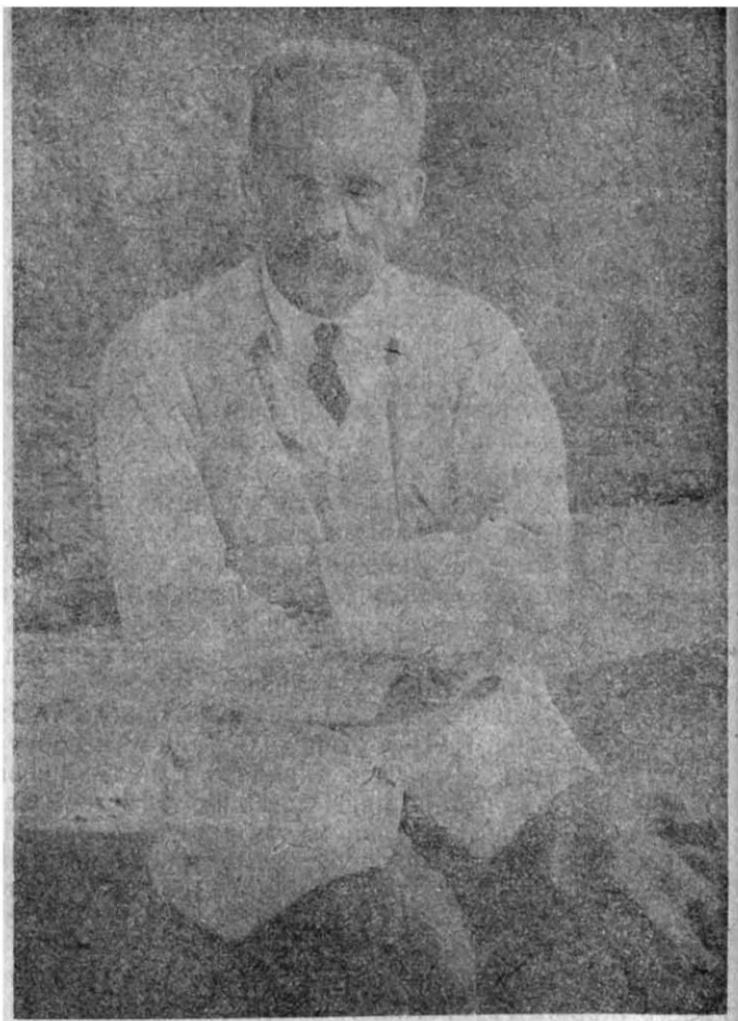
первами, він вивчає поселення східнослов'янського племені та його культуру на Лівобережній Україні. В археологічній науці вони широко відомі як роменські городища.

Як тепер відомо, вони розташовувалися переважно на контрфорсах високих берегів або на піщаних косах річкових долин. Доступ до них утруднювали природні яри, штучні рови, болота, лісові нетрі та густі очерети. Вибір такої місцевості диктувався можливістю нападу кочових племен, адже ранньослов'янська доба збігається у часі з періодом величного переселення народів. У південних районах України тоді пересувалися орди гунив. Вони руйнували черняхівські поселення, нападали на античні міста Північного Причорномор'я. Кожне городище мало п'ять і більше напівземлянок будівель з односкатним очертанням дахом. Стіни городили з лози і обмазували глиною. У плані житла мали квадратну форму розміром 6,5 на 6,5 аршина, з глиnobитною піччю в кутку, яка стояла на брилах граніту. Іноді її влаштовували в материкову. Деякі оселі сполучалися між собою критими переходами. Біля жител — напівземлянок знаходились зернові та інші господарські ями.

Крім з'ясування зовнішньої форми будівель та їх інтер'єру, значний інтерес становили предмети побуту наших пращурів. «Речі, що знайдено в них,— писав М. Макаренко,— певний ключ до відкриття історії заселення, до характеристики життя минулого, зо всіма його громадськими, побутовими, релігійними й іншими явищами, і, треба додати, що це джерело — єдине для вивчення доби до Х століття нашої ери»¹.

На городищі «Монастирище» знайдено чимало глиняного ліпного грубостінного посуду, зокрема горщики, що за своєю формою нагадують українську макітру. Висота їх від 10 до 50 см. Траплялися сковородки, що нагадують сучасні, але товщина стінки сягала 2,5 см. Посуд зовні оздоблено ямочним, зубчатим, смужковим або хвилястим орнаментом, запозиченим з часів мідно-бронзової доби. Траплялися «пряслиці» з глини й каменю у формі барильця. Вони свідчать про існування ткацького виробництва. Переважають

¹ Микола Макаренко. Городище «Монастирище» // Наук. зб. за рік 1924.— К.; Держвидав України, 1925.— С. 4.

Микола Макаренко під час розкопок городища Монастирище.
1924 р.

вироби з кістки: швайки, ложки з черепініх кісток тварин, амулети з ведмежого зуба і дикого вепра. Залізні предмети — ножик, швайка, долотце — вживалися зрідка. Очевидно, вироби з заліза доставлялися з інших районів. Доводилося користуватися ще кам'яними шліфованими молотками, загостреними з одного кінця ребрами тварин тощо. Останні знайдені на городищі в садибі Г. С. Вапкевича, поряд з хутором

Микола Макаренко на городищі «Монастирище» біля м. Ромен.
1924 р.

Шумським. Тому Макаренко вважає, що на підставі знайдених предметів роменське городище «Монастирище», поселення на хуторі Вашкевича, «Замок» в с. Глинську належать до VI—VIII ст. н. е.

Перше повідомлення про відкриття городиць, в яких мешкали ранньослов'янські племена, Макаренко зробив на засіданні Московського археологічного то-

Археологічні розкопки городища Монастирище біля м. Ромен в 1924 р. На задньому плані Макаренко із співробітниками Роменського краєзнавчого музею.

вариства². Його доповідь мала назву «Общий взгляд на городища.— Городище «Монастырище» близ г. Ромен Полтавской губернии». Слід зазначити, что після 1906 р. географія розвіданих Макаренком городищ роменського типу розширювалася. Так, на Роменщині було виявлено городище біля с. Ведмежого на р. Ромен, уже згадуване городище в садибі Вашкевича над р. Сулою, біля хутора Шумського, на горі «Замок» в с. Глинську, «Донецьке» біля м. Харкова, на р. Уді, біля с. Борщів у Воронізькій губернії, біля озера Бурімка Сосницького району на Чернігівщині, в с. Петрівському Тростянецького району і на хуторі Ново-тройцькому Лебединського району та в с. Волинцевому Путивльського району на Сумщині, в с. Опішні і с. Ліпляво на Полтавщині.

Мешканці городищ роменського типу користувалися глиняним посудом, виготовленим від руки, хоч зрідка траплялися і вироби на гончарному кругі. Але вони не місцевого походження. Вчений дослідив усі різновиди орнаментів керамічних виробів розкопаних

² Древности // Тр. Моск. Археол. общества.— М., 1909.— 22—
Вып. 1.— С. 3—16,

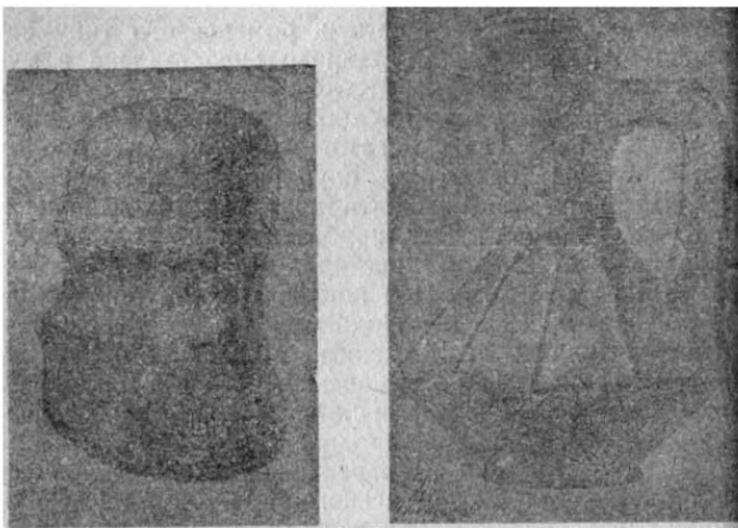
городищ³. Кераміка поселень роменського типу за-
вдяки зусиллям вченого широко представлена в му-
зеях Києва, Ленінграда, Москви, Ромен. Культура цих
городищ, яку відкрив і дослідив професор Макаренко,
посіла чільне місце в багатотомному виданні про іс-
торію наших пращурів, опубліковану професором
Л. Нідерле — відомим дослідником ранніх слов'ян —
в Празі. На його думку, прабатьківщина слов'ян зна-
ходилася на широких просторах від Одера на заході
до Дніпра на сході. Цей погляд поділяє тепер біль-
шість вчених. Середнє Подніпров'я з лівобережними
його притоками, дослідженими Макаренком, входить
в зону становлення слов'янського етносу. Городища
роменського типу займали східну периферію розселен-
ня ранньослов'янських народностей.

Заслуга Миколи Макаренка полягає не лише у
відкритті культури роменського типу, але й як першо-
прохідника археологічних досліджень на Україні ран-
ніх слов'янських поселень. В дореволюційній Росії,
на південних її окраїнах археологи цікавились роз-
копками переважно скіфських та сарматських курга-
нів, які приваблювали можливостями знайти скарби.
А пізніші періоди розвитку матеріальної культури їх
не цікавили. З цього приводу досить влучно висловив-
ся Микола Омелянович в листі до відомого україн-
ського археолога В. В. Хвойки:

«Вельмишановний Вікентію Вячеславовичу.

З задоволенням виконую бажання Ваше і проф.
Нідерле. Я вишлю частину рисунків, частину фото-
графічних знімків землянок, які я відкрив, котрі, на
мою думку, мають бути датовані не пізніше як VIII—
IX століттями. Більш точне датування, на жаль, па-
вряд чи зараз можливе. А житла насправді дуже ці-
каві, але, мабуть, до цього часу нікому, крім проф.
Нідерле, не потрібні і не цікаві. Взагалі ж останнім
часом я переконуюсь, що розкопками цікавляться
лиш остільки, оскільки у них маються знахідки, які
становлять матеріальну цінність, іноді ще й художню.
Що ж торкається наукового характеру справи, са-
мого обряду поховання, характерних рис і таке інше,
то це, здається, нікому не потрібно, крім двох-трьох
осіб. Тому я гадаю, чи взагалі варто копати? Чи не

³ Макаренко М. О. Орнаментація керамічних виробів в куль-
турі городищ роменського типу // Niderleuv sborník.— Praha,
1925.— С. 323—338.

Знаряддя праці людини доби неоліту. Полтавський краєзнавчий музей. Малюнок М. О. Макаренка. Олівець, 1927 р.

Керамічна посудина. Романський краєзнавчий музей. Малюнок М. О. Макаренка. Олівець, 1924 р.

краще залишити пам'ятники для нашадків, які більш сумлінно до цього поставляться,— в чому я не сумніваюсь,— до цих небагатьох штрихів в земних недрах, заповіданих нам нашими попередниками. Візьміть хоча б землянки, житла, відкриті Вами і мною (частково), та кому вони потрібні були? Мої, наприклад, протягом кількох років нікому не були потрібні; та й тепер,— я переконаний — десятки років не будуть потрібні; ну а потім їх рисунки будуть знаходити на сторінках звітів про розкопки, як ми зараз їх відкриваємо в землі. Єдине віправдання наше — наше особисте зацікавлення в тім...»⁴

Думка Миколи Омеляновича про необхідність все бічного вивчення походження слов'янства не втратила свого значення й сьогодні. Уже в перші роки радянської влади Археологічна секція Українського наукового товариства спрямовувала свої зусилля на вивчення передісторичної археології. Голова секції професор В. Ю. Данилевич 1920 р. у своїй доповіді «Завдання передісторичної археології на Вкраїні» відзначав, що в колишній Росії Археологічна комісія

⁴ НА ІА АН України.

досліджувала переважно класичну і скіфо-сарматську старовину. Віднині серйозного значення надається пошукам неолітичних пам'яток України. Важливий крок у цьому напрямі зробила Дніпробудівська археологічна експедиція в 1927—1933 роках. Величезним досягненням української археології стало відкриття і вивчення Макаренком Маріупольського неолітичного некрополя, дослідження матеріальних пам'яток трипільської культури. Але більшість робіт професора Макаренка за радянського часу присвячена Київській Русі і стародавнім східним слов'янам.

У цій книзі лише побіжно згадуються в окремих розділах археологічні розвідки Макаренка інших культур і часів. Безумовно, вони, ці дослідження, також цікаві і становлять неабиякий інтерес. Гадаемо, що це з часом зроблять відповідні фахівці. Та все ж хотілося б привернути увагу до деяких практичних порад вченого тих, хто має намір присвятити себе археологічним дослідженням.

Цілком випадково ми натрапили на рукопис статті Макаренка «Забуті й занехаяні»⁶. З якоїсь причини вона не вийшла у світ, хоч і була відредагована приблизно в 1928 чи 1929 році, коли професор перебував в немилості. В статті наголошується на важливості досліджень дерев'яних виробів, які зустрічаються в культурних шарах різних епох. На аналізі величезного археологічного матеріалу Микола Омелянович показав, як через недбайливе ставлення, а то й незнання справи, втрачалися дуже цінні для історії дерев'яни рештки матеріальної культури. Автор зазначає, що археолог мусить бути лікарем обізначенім з хворобами речей, що їх виготовлено з різних матеріалів. Він мусить знати, як зупинити чи усунути хворобу, як фіксувати той стан речі, в якому він її відкрияв, аби не загубити її зовсім. А виріб з дерева може розповісти про своїх господарів не менше, ніж з золота чи срібла.

Той величезний практичний досвід археологічної роботи, який мав Микола Омелянович, дозволяв йому розрізняти специфіку проведення розкопів різних культур. Він застережує початківців, які ще не мають належного досвіду: «Особа, що може дослідити кургані слов'янських часів, не зуміє справитися з курганом скіфським. Ті, хто працював над дослідами кур-

⁶ ВР ЦНБ.—Ф. X.—Спр. 17671.

ганів, нехай не береться за досліди городищ. Хто вміє справлятися з городищами, нехай перестане гадати, що він здатний досліджувати так звані точки трипільської культури»⁶. Ці цілком слушні застереження, жаль, не завжди використовують сучасні молоді дослідники — археологи. Вчений далі зазначає: «Треба пам'ятати, що археолог перш за все є той варвар, що знищує на вічні часи пам'ятник іноді глибокого минулого, нехай же він подбає, аби нашим панцидкам та науковій дисципліні залишилося як найточніший опис пам'ятника, найкраще його графічне зображення...»⁷

У творчому доробку вченого чільне місце належить вивченню нашої культурної спадщини. Нині, в період відродження української державності і культури, праці Макаренка привертають пильну увагу істориків і мистецтвознавців. Адже йому належить відкриття матеріальної культури поселень роменського типу. Феномен археолога Макаренка полягає в тому, що в процесі його досліджень предмети побуту й матеріальної культури глибоко аналізувалися з історичного і мистецтвознавчого погляду.

Невичерпним джерелом вивчення творчості слов'ян він вважав давні пам'ятки зодчества, переважно собори, монастирі, божниці. «Історію мистецького виготовлення у слов'ян перед християнськими часами ще не розпочато,— писав вчений.— Матеріалу для такої праці не зібрали. Різні події й численні факти, що пов'язані з художнім виробництвом, з мистецькими творами,— їх або мало, або й зовсім не відомі. Іноді павільон заперечують самі факти існування мистецьких творів за тих давніх часів. Не краще стоїть вивчення і мистецьких досягнень перших віків християнства у слов'ян, скажімо, наддніпрянської групи... Відомі архітектурні пам'ятники, стінні розписи, мозаїчні композиції. Але тільки відомі... Не більше... Їхня генеза, їхня еволюція, їхні технічні особливості чекають на майбутніх дослідників, що ж до великого відділу — керамічного виробництва, або скляної продукції з її чудовими формами, або багатого металевого виробництва, дерев'яного різьбярства, текстильного виробництва, різьбярства з каменю чи кістки, та й інших ху-

⁶ Там же. Ф. X — Спр. 17671.

⁷ Там же.

дожніх промислів — то маємо право сказати, що нічого з дослідницьких праць не маємо»¹.

Дослідник вважав, що найбільшого розвитку наука, культура й мистецтво на території України досягли за великоімператорських часів Х—ХII ст. і за козаччини — XVII—XVIII ст. Ці періоди, досить повно представлені в предметах матеріальної культури і пам'ятках зодчества, набули грунтовного розроблення в творчості вченого. То ж варто хоча б конспективно на них зосередитися.

У Х—ХII ст. Київська Русь як одна з наймогутніших європейських держав перебувала в зеніті свого розвитку, що виявилося, зокрема, і в масштабності будівельних робіт. Та пам'яток зодчества того часу збереглося надто мало. Однією з них є родова церква божниця, яку збудував Юрій Довгорукий на річці Острі в 1098 році.

Дослідження руїн божниці Городця Остерського Микола Омелянович розпочав ще 1906 р. і продовжував їх майже протягом усього життя, про що свідчать публікації за 1907, 1909, 1916, 1928 роки. Серед небагатьох художніх його творів, які збереглися, треба назвати акварель вівтарної апсиди божниці. На ній зберігся фресковий живопис. Техніка виконання, колорит і композиція сюжетів донесли до нас характерні риси тих часів. Фрески розташовані в три яруси. Під куполом, поміж двох ангелів, зображена Божа матір в образі Оранти. Середній ярус займає Євхаристія — причащення Спасителем апостолів. Нижній ярус належить земним владикам церкви. Вівтарна апсида божниці, вважав Макаренко, така ж, як в Спаському соборі Чернігова, сербських храмах під Кабларом і Волбавче та інших релігійних спорудах першої половини XI ст. За композицією іконографічних сюжетів, зокрема Євхаристії, фрески божниці найближчі до мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору, а орнаментальне оздоблення — до фресок Софійського собору і особливо ладоської церкви святого Георгія.

Під час князівських чвар за київський престол божницю не раз руйнували, спалювали і знову відбудовували. «Часи, давно минулі, володіють творами

¹ Макаренко М. О. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Київ, 1931.— Зб. I.— С. 28.

М. О. Макаренко на розкопках біля Чернігівського Спаса. 1923 р.
Фонди Інституту археології АН України.

монументальними,— писав М. О. Макаренко,— а наша сучасність — сфермерними. Нині ми володіємо всіма удосконаленнями техніки, до наших послуг всі машини. Мусимо стояти на всіх щаблях свого розвитку і своїх досягнень значно вище від тисячолітнього минулого. Але ж ніхто не поручиться ні за жодну з наших будівель, що життя її буде таке ж довговічне, як будівлі великоцізьвських часів»². Слушні і повчальні слова, актуальні й для сьогодення.

У 20-х роках Микола Омелянович проводить археологічні і мистецькі дослідження храма Спаса в Чернігові, заснованого Мстиславом Володимировичем після 1024 р. Чернігівський Спас і Київську Софію він зараховував до найвизначніших пам'яток мистецтва. Передбачалося з'ясувати загальну форму храму, кількість вівтарів, славетний літописний терем, де хоронили князів, тогочасний похоронний ритуал тощо.

Професор Макаренко дійшов висновку, що цю споруду було збудовано десь поміж 1024 і 1034 роками. Фрески храму датуються не пізніше 1034 року. Вче-

² Макаренко М. О. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 205—223.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

МИКОЛА МАКАРЕНКО

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАС.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ РОКУ 1923

УКІТВ
В друкарні Європейської Академії Нauk
1924

Титульна сторінка книги «Чернігівський Спас».

вий відкидав твердження деяких дослідників, нібито після татарської навали 1239—1240 років чернігівський Спас простояв зруйнований аж до кінця XVII ст., а вся Україна залишилася спустошена та

Загальний вигляд на Спасо-Преображенський собор у Чернігові.
Фото М. О. Макаренка, 1923 р.

безлюдна. Кочівники лише пограбували храм, але не зруйнували. Уже наприкінці XV ст., запевняв вчений Спас був центром єпіскопії і в ньому регулярно проводилася служба, про що свідчить літопис 1298 р. Значної шкоди храму завдали поляки 1611 р., які не тільки пограбували його, але й зруйнували центральний купол.

Протягом майже дев'яти століть у Чернігівському Спасі було нарощено п'ять шарів долівки. Найдавніша — з овруцького рожевого пісковику, друга — з вапняку, третя — з шестикутних плиток сірувато-білого кольору, четверта — з чотирикутних чавунних плит, п'ята — з невеличких пофарбованих «бернгеймівських» плит, покладених 1902 р. Обабіч храму з'явився аж три «тереми» ритуального похоронного призначення, в яких поховано 9 князів, а також митрополита Костянтина. Велику кількість фотознімків, креслень, обмірів храму та його прибудов було передано до Чернігівського музею.

Надзвичайно цінні пам'ятки різьбярства велико-князівського періоду становлять шиферні плити Михайлівського Золотоверхого собору. На них зображені воїнів-вершників. Як гадає Микола Омелянович, ні сюжети, ні художні значення цих творів ще не висвітлено. «Бачити в цих зображеннях портрети, а не святих, визнавати їх роботою, що виконана під впливом того чи іншого кола художніх майстерень, висувати ту чи іншу робочу гіпотезу — очевидчаки не настав

час»³. Значну увагу приділяв вчений також вивченю саркофагів, капітелей, парапетів, відзначаючи, що на різьбярство велиокнязівських часів помітний вплив мали художні школи Балканського півострова і Близького Сходу.

Проведені до того часу наукові дослідження пам'яток доби Київської Русі мали непослідовний характер. Микола Омелянович зовсім не звертався до багатьох мозаїк київських храмів, хоч дуже високо про них відгукувався і був чудово обізнаний в техніці їх виготовлення і художній цінності, адже детально вивчав мозаїчні твори геніального Ломоносова⁴. Віддаючи належне вченому, який відродив це мистецтво в Росії, Макаренко писав: «Мозаика в России, как заносная тепличная диковина, пышно распустившись в XI—XII веках, завяла и умерла вместе с великокняжеской культурой, с ее чудными эмалями и богатыми художественными произведениями из золота и серебра»⁵. Отже, вивчення художніх шедеврів доби велиокнязівських часів тривало і вимагало не лише наполегливості, а й громадянської мужності. Це добре усвідомлював вчений і робив все віднього залежне задля збереження для прийдешніх поколінь цих пам'яток.

Протягом кількох років він здійснює подорожі по різних містах і селах Росії та України з метою ознайомлення з пам'ятками архітектури і мистецтва. Його шляхи пролягли через Білозерський край з багатьох монастирями, Поволжя, резиденцію роду Строганових — місто Сольвичегодськ на річці Вичегді, ряд українських міст — Чернігів, Харків, Полтаву, Київ, Суми, Катеринослав.

Українським Відродженням назвав Макаренко період козаччини (XVII—XVIII ст.). «Могутня вільна громада, смілива і відважна, жива і чутлива, твердіна і захист народу та православ'я,— писав М. О. Макаренко,— південно-російська козаччина залишила після себе глибокий, незгладимий слід в культурному житті недавнього минулого України... Воля і ріvnість політична, моральність і релігійність мирно уживалися з несумісними, здавалося — тяжкими набігами

³ Макаренко М. О. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів.— 1931.— С. 84.

⁴ Макаренко М. Е. Выставка «Ломоносов и Елизаветинское время». Т. VIII. Мозаичные работы Ломоносова.— П-д, 1917.— 232 с.

⁵ Там же.— С. 3.

й нападами, з війнами і походами. Це живе, діяльне життя повне культурних інтересів свого часу...»⁶

На думку Миколи Макаренка, «Україна в XVI—XVII століттях стояла на найвищій сходинці культурного розвитку ...Рух ідей і подій великою хвилею захопив Україну. Великі торговельні та культурні зносини утворюються з Європою і Сходом ... Виразно визначається піднесення творчих сил у всіх галузях діяльності. Бажання освіти, поривання до дійсної краси захопило Україну. Ці бажання й поривання відбилися на всіх виробах, на всіх побутових речах, на всіх творах українських майстрів»⁷.

Ще навчаючись в училищі технічного малювання Микола цікавився пам'ятками історичного минулого Роменщини. Влітку 1900 р. він відвідує село Пустовйтівку, що поблизу м. Ромен,— батьківщину останнього кошового Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського. 1764 р. коштом цього кошового і Давида Чорного в Ромнах була збудована Покровська церква, якій судилося стати взірцем української архітектури XVIII ст. Доля церкви та її ктитора Калнишевського незвичайні, символічні в історії України.

Майже 300 років існувала Запорізька Січ, яку Карл Маркс назвав «козацькою республікою». Але апексіоністська політика царського уряду поволі підпілювала підвалини самостійності України, поступово зводячи її до провінційної околиці Великоросії, знищувала національну культуру, мову.

Запорізька Січ була оплотом боротьби українського народу проти феодально-кріпосницького і національного гніту. Вона надійно боронила південні межі Російської Імперії від турецько-татарської агресії. Переможні походи козацьких і російських військ закінчилися в 1774 р. підписанням з Кримським ханством і Туреччиною мирного договору в м. Кучук—Кайнарджі. Саме тоді генерал-губернатором Новоросійської губернії Катерина II призначила князя Потьомкіна. Він визнавав політичне і військове значення запорозького козацтва, хоч ніколи насправді не був його захисником і прибічником. А для маскування справжніх своїх намірів приписався теж «козаком» до одного із куренів під іменем Грицька Нечоси. Та саме йому су-

⁶ Макаренко Н. Е. Памятник украинского искусства XVIII века // Зодчий.— 1908.— № 24.— С. 211.

⁷ Макаренко М. О. Орнаментація української книжки XVI—XVII ст.— К., 1926.— С. 5.

дилося бути вершителем долі волелюбного товариства.

Історія зносин України з Росією зберігає чимало болючих і складних сторінок, але руйнування Запорозької Січі серед них уявляється чи не найтрагічнішою. Війська генерала Текелія, якому було доручено захопити Січ, пройшли у володіння запорозьких козаків, не зустрівши ніякого опору з боку останніх. Заклопотані господарськими справами, вони й гадки не мали, яке лихо на них насувається. Коли російські полки оточили Кіш, запорожці заходилися радитися про те, як їм діяти. Мабуть, в історії Запорожжя ще не було такого випадку, щоб козаки потрапляли в таке безнадійне становище. Якби замість російського війська було якесь інше, то запорожці, не вагаючись, пакали б головами, захищаючи Січ. Але ж це були одновірці, люди однієї крові. Мужні вояки, посивілі в бойових сутичках, завзяті молоді козаки, які не відали страху на полі бою, були грозою для татар і турок,— усі розгубилися перед фатальністю, що нависла над ними.

Цей момент бурхливої запорозької ради вдало зображене на картині художника В. І. Ковальова. Посередині стоїть кошевий Петро Калнишевський. Були різні міркування про те, як вчинити. І все ж більшість козаків пристала до пана-архімандрита з хрестом, який закликав «не піднімати на братів руку», а скоритися. Військова старшина на чолі з кошовим зустріла Текелія хлібом і сіллю. Та сталося непередбачене. Підступний генерал за велинням Катерини II і Потьомкіна тут же заарештував Калнишевського і всю козацьку старшину. Історія свідчить, що російський генерал наказав з незрозумілим вандалізмом зруйнувати всі будівлі Січі, навіть церкву Пресвятої Богородиці. Единовірці порубали іконостас, побили ікони, розкидали могильні плити на цвинтарі, конфіскували все козацьке майно. Від славетної вольниці не залишилося камінно па камені.

У 1775 р. Запорізька Січ перестала існувати. Тяжка доля спіткала останнього кошового П. І. Калнишевського. У 85-річному віці його ув'язнили в Соловецькому монастирі. Дванадцять літ тримали у своєрідному кам'яному куполонодібному мішку, який мав довжину 4,5, ширину 2,5 і висоту 2 аршини. Камера замикалась внутрішніми зализними і зовнішніми дерев'яними дверима з двупудовим замком. Потім його

Остання заторізька Рада. В центрі колповий Петро Калнішевський.
З картини художника В. І. Ковальова.

перевели в келію. У 1801 р. Олександр І оголосив
йому амністію. Однак Калнишевський нею не скористався.
Він прожив ще два роки і помер 1803 р., маючи 112 років.

А яка ж доля церкви Покрови, збудованої Калнишевським в Ромнах? Цю дерев'яну пятикупольну споруду було зведено в другій пол. XVIII ст., і вона мала хрестоподібну основу. Микола Омелянович пише, що її збудовано з «добірного гірського дуба». «Помимо своєї общей форми — характернішої для української архітектури XVIII століття,— церковь, по техническим особенностям, по характернішим покрытиям, окнам, дверям, наконец по своему иконостасу является полнішої выразительницей искусства того времени и лучшим образцом творчества Южной России»⁸.

Особливо пишний був чотириярусний іконостас, відтворений в стилі рококо⁹. Його завершувала під самісінським куполом вирізана з дерева фігура бога Отця. Біля кожної з дверей іконостаса на консолях було по дві фігури апостолів з липового дерева і первовисвятивелів на повені зрист.

Церква стояла на людному місці — правому березі р. Сули, біля дороги на Полтаву. 1908 р. за постановою губернського церковно-археологічного комітету як пам'ятник українського зодчества вона була перевезена до Полтави. Її було поставлено на подвір'ї архієрейської резиденції (нині вул. Карла Маркса). А богослужіння в Покровській автокефальній церкві розпочалися лише 1918 р. У вересні 1943 р. серед білого дня шедевр українського дерев'яного зодчества було спалено. Згідно офіційних повідомлень газети «Зоря Полтавщини» (1950) і Полтавської єпархіальної управи (1989), церкву спалили німецькі окупанти. Та існують й інші припущення щодо цього акту вандалізму. Так, у книзі професора Г. Н. Логвіна «По Україні» (1968, с. 407) стверджується, що церква згоріла 1941 р. Та хто б не був виконавцем такої варварської акції, її можна назвати злочинною по відношенню до українського народу. І тут напрошуються паралелі в долях Покровської церкви і Михай-

⁸ Макаренко Н. Е. Пам'ятник українського мистецтва XVIII століття // Зодчий.— 1908.— № 24.— С. 211.

⁹ Фрагмент іконостаса, зображеній в книзі М. Д. Драгана «Українська декоративна різьба XVI—XVIII століття»,— К., 1970.— С. 160.

Покровська церква в м. Ромнах, побудована коштом П. Калнишевського. Художник О. Сластько.

лівського собору. Це той шлях, яким йшов царизм, пізніше сталіністи, які намагалися знищити українську культуру і мову, саму націю.

Після трагічної смерті захисника і пропагандиста українського мистецтва і культури Миколи Макаренка його деякі праці було знищено, інші опинилися в

недоступній для читача «нульовій поліці» бібліотеки. Там вони перебувають і поині. Ім'я Макаренка чомусь не прийнято згадувати і в сучасній літературі з мистецтвознавства. Та інерція такого підходу має бути подолана. Ті часи, коли сусловські ідеологи критикували книгу «Україно наша радянська» лише за те, що в ній позитивно згадується Запорізька Січ, сподіваємося, минули назавжди. Нарешті, відтворюється музей-заповідник «Запорізька Січ» на острові Хортиці. У цій загальнонаціональній справі обов'язково буде і частка Миколи Омеляновича Макаренка. Во саме він, віддаючи належне історичним реліквіям Запорозької Січі, говорив такі пророчі слова: «Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дата, а також ті художні особливості, якими визначаються корогви, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову побачать береги рідного Дніпра»¹⁰.

У доповіді на XIV Археологічному з'їзді з вивчення українських дерев'яних храмів Микола Омелянович відзначив дві цікаві закономірності. Одна зводилася до того, що українські дерев'яні храми XVII—XVIII ст. необхідно розглядати у безпосередньому їх зв'язку із зодчеством домонгольського періоду. Друга полягала в стійкості національної форми, яка перейшла від дерев'яного зодчества на кам'яну архітектуру¹¹. Прикладом такого впливу є Троїцький Густинський монастир біля м. Прилук.

У 1924 році Україна широко відзначала 350-ліття українського книгодруку. Діяльну участь в цьому ювілєї брав і професор Макаренко. На урочистому засіданні він виступив з доповіддю «Мистецтво старої української книжки». Доповідач оглянув книжкові видання періоду козаччини, зокрема «Апостол» лаврського друку 1695 р., «Евхолігон» того ж друку 1646 р., «Требник» львівського друку 1606 р., «Октоїх» львівського друку 1630 р., «Часослов» друку Александровича 1625 р. тощо. Особливу увагу він зосередив на високому рівні зовнішнього оформлення

¹⁰ Макаренко М. О. Запорозькі клейноти в Ермітажі. Корогви // Україна.— 1924.— № 3.— С. 25.

¹¹ Макаренко Н. Е. Исследование архитектурных памятников Черниговской земли, представленное на XIV Археологическом съезде // Зодчий, 1903.— № 39.— С. 361—366.

«вихідного аркуша» або «форта», «заставок», «кінцівок». Це було одне із перших досліджень художнього оздоблення української книги періоду національного Відродження. «Ніколи друкарі й автори не звертали стільки уваги на зовнішню красу книжки, на її емоціональне значення в такій мірі, як це бачимо в часи XVI століття», — зазначав вчений¹².

Важливий висновок, до якого дійшов Макаренко в процесі дослідження, зводиться до такого: «Враження залишається таке, ніби наші окраси не мають попередників, а їхня композиція та елементи її винайдені й скомпоновані для тих книг, в яких ми їх знаходимо в Галичині та Наддніпрянській Україні. До того часу, як такі окраси з'явилися на сторінках наших книжок, їх не спостерігаємо ніде в іншому місці, вони не мають таких попередників, щоб можна було в них знайти їхні елементи або систему їхньої композиції¹³.

Слід особливо наголосити, що Макаренко був не-перевершений знавець: і цінитель художнього шитва. Найкраща збірка тканин і шитва, на його погляд, яка палічувала 1200 першорядних експонатів, належала Лаврському музею в Києві. Тут було багато зразків з часів українського Відродження, зокрема шитий золотом «воздух» гетьману Івану Мазепі, прикраса шапки, яка, можливо, належала Самойловичу. В ризницях українських церков він знаходив чудові вишивки шовком на звичайному полотні. Це була характерна риса українського мистецтва виготовлення підрізників.

Микола Макаренко мав цілком конкретний погляд на походження й історичну неповторність української вишивки. Так, із своїх праць після відвідання виставки, організованої XIV Археологічним з'їздом, він відзначав: «Шиття шовками і золотом, стиль і орнамент цих виробів приводять в захоплення своїм малюнком і колоритом. Мусульманське мистецтво Сходу, Персія і малоазійські пам'ятники — це той шлях, по якому мусить бути спрямовано вивчення історичного поступу, взаємовідносин мистецтва Сходу і Південної Росії не лише періоду козаччини, а разом з тим і більш давнього і найдавнішого. Але мотиви, сюжети цих

¹² Макаренко М. О. Орнаментація української книжки XVI—XVII ст.— 1926.— С. 6.

¹³ Там же.— С. 69.

Художнє оформлення титульної сторінки книги Г. Павлузького «Історія українського орнаменту», виконане М. О. Макаренком.

далеких від України держав і часів не збереглися в цілісному вигляді в нашому шитті, не запозичені побільші, вони лише послугували продуктом для багатого творчого духу, який володіє своїми потребами, своїм смаком, вихованими місцевою природою, місцевими умовами»¹⁴.

Сімнадцяте століття на Україні було добою висо-

¹⁴ Макаренко Н. Е. Выставка XIV Археологического съезда. Полтава, 1906.— Вып. 2.— С. 57—58,

Подруги в національному вбранні біля колодязя. Фото М. О. Макаренка, с. Москалівка, 1922 р.

кого розквіту народної творчості буквально в усіх сферах діяльності людини. Представники усіх суспільних верств витворювали чудові речі побуту хатнього вжитку. «Чи то кожух селянина, чи сорочка його, чи мисник у хаті, чи глиняний посуд,— писав Макаренко,— все приємне для ока, все радісно зустрічає господаря в хаті, підбадьорює його, живить. Нарешті виїхав він на свою ниву або в косовицю на сінокіс. І тут його супроводить різьблене ярмо з чудовими сковитими формами, або висока заноза, а то лушня воза, його передок та задок, що вкриті різьбою. Кухлик, миска, ложка — все правильно оброблено, все має свої певні мистецькі форми»¹⁵.

Микола Макаренко — художник. Товариство захочення художеств, членом якого був Макаренко, об'єднувало в своїх лавах як художників «високого» мистецтва — живописців, скульпторів, граверів і літографів, так й представників технічного профілю, різних художніх промислів. Діяльність останніх проходила, як характеризував Макаренко, «...в тиші неві-

¹⁵ Макаренко М. О. Українське скло // Глобус. — 1929. — № 11. — С. 175.

доміні публіці художніх майстерень і фабрично-заповідських установ. Роль цих працівників настільки значна і така важлива в нашему художньо-промисловому житті, що їхня діяльність заслуговує уважного до себе ставлення з боку всіх верств суспільства»¹⁶. Мабуть, до цієї когорти скромних трудівників належав і сам Макаренко.

З язичницьких часів на Україні був поширений обряд виготовлення писанок. Яйце, прикрашене своєрідним орнаментом, ставало об'єктом естетичного зачарування. До того ж кожен регіон, навіть окремі села були відомі своїми неповторними мотивами і барвами. Малюнки восьми писанок з сіл Москалівки, Бобрика і Перекопівки Микола Омелянович опублікував 1901 р.¹⁷

Після зарахування співробітником Петербурзького археологічного інституту Макаренко брав творчу участь у виготовленні ілюстрацій до наукових статей членів Російського Археологічного товариства. У Ленінградському відділенні Інституту археології зберігається картотека його рисунків до творів відомого археолога і педагога О. А. Спицина «Инкрустации», «Шаманские изображения», «Предметы с выямою эмалью», а також малюнки списа, стріл, фібул та різних предметів прикрас із невідомих знахідок (Р—I, арх. № 874), «Серебряные вещи VI века из Черноморского побережья» (Р—I, арх. № 875), музичного інструменту (свисток), знайденого на дні ріки Моховиці в Болховському повіті Орловської губернії (арх. № 914), плані і перетини будівлі Покровської церкви в м. Ромнах колишньої Полтавської губернії (арх. № 264). Також величезна кількість малюнків предметів матеріальної культури з численних археологічних розкопок, виконаних дослідником, супроводжують більшість його опублікованих праць. Досить показовою в цьому відношенні є його монографія «Маріупольський могильник» (1933). У ній 99 комплексних штрихованих рисунків, які досить здирно передають не тільки форму, а й усі деталі предметів. Звичайно, зокрема слова не взмозі так майстерно і точно описати знахідки давкої епохи.

¹⁶ Макаренко Н. Е. Школа императорского общества поощрения художеств 1839—1914.— П-д., 1914.— С. 4.

¹⁷ (Писанки из Полтавской губ.) (с рисунков Н. Макаренко) // Приложение к журналу. «Искусство и художественная промышленность».— 1901.— № 6.— Отд. II.

Святкування «Пречисти» в с. Москалівці. Фото М. О. Макаренка, 15 серпня 1922 р.

Микола Омелянович добре володів і мистецтвом акварельного живопису. Його акварель «Старогородська божниця» навіть було опубліковано¹⁸. У дорожньому альбомі художника, який чудом зберігся в приватному зібранні, вдалося натрапити й на інші акварелі, зокрема «Городище в с. Медвежому», виконану 28.VII.1920 р., «Пляж санаторію ім. Сталіна біля дачі Левицької», написану в Євпаторії 27.IV.1928 р. Один з ескізів в цьому ж альбомі з підписом «По дорозі на Дарницю, за другим мостом Слобідки» (без дати), мабуть, автор намічав також під акварель. Напевно, з часом знайдуться й інші художні його твори.

Якось в приватній колекції московського колекціонера Н. М. Миронова Микола Омелянович виявив картину Т. Г. Шевченка «Вид степного пожара в киргизской степи во время следования транспортов укрепления близ Аральского моря 12 мая 1848 г. в ведении Г. М. Шр ... на заливе р. Ори». Він виготовив репродукцію картини, а на 100-річчя від дня

¹⁸ Макаренко М. О. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя.—Держвидав України.—К., 1926. Див також: Білодід О., Киркевич В. До Оранії Остєрської // Україна.—1989.—№ 12.—С. 12—13.

народження Кобзаря опублікував статтю-коментар про історію появи цієї картини¹⁹. Заслуговують уваги й інші наукові статті Макаренка про творчість окремих художників. 1927 р. він намітив опублікувати серію нарисів про київських митців, з якими мав тісні контакти під час роботи в Київському художньому інституті. Проте друком вийшов лише один нарис. У ньому розглядається творчість Ф. Г. Кричевського, Ф. С. Красицького, К. Д. Трохименка та інших й дається висока оцінка їх реалістичним полотнам²⁰.

Вихований на кращих традиціях таких представників художнього об'єднання «Мир искусств», як А. Н. Бенуа, С. П. Дягилев, М. К. Реріх, В. А. Верещагін, М. М. Врангель, М. П. Кондаков, Макаренко діяльно пропагував творчість видатних українських і російських митців. З Георгієм Івановичем Нарбутом та його вчителем, відомим літературським графіком І. Я. Білибіним, він був добре знайомий ще з Петербурга. 1926 р. з успіхом проходила виставка творів Нарбута. З цієї нагоди Макаренко в журналі «Глобус» видрукував статтю з аналізом творчості, короткою біографією і портретом Нарбута, намальованого Б. К. Реріхом, з власного зібрання²¹.

У 1929 р. дослідник працював на Чернігівщині. У Прилуцькому окружному музеї йому впала в око картина, на якій зображеній сліпий кобзар з хлопчиком-поводиром. Важко сказати, що більше збентежило серце Миколи Омеляновича: чи сама картина, чи доля її автора — українського художника Льва Михайловича Жемчужникова, ім'я якого уже на той час призабулося. «Картина дуже емоціальна — писав Макаренко. Перед нами дійсно постаті двох нездолених, пещасних сіромах, мета життя яких на землі никому не відома»²². Художника Макаренко вважає видатним майстром з відтворення українського життя. Його твори він називає «точними копіями тодішньої дійсності. Ім можна вірити, на них можна покладатися, як на документ». Цікаво відзначити, що в характеристиці митця дослідник виділяє саме ті риси,

¹⁹ Макаренко М. О. З артистичної спадщини Шевченка // Шевченківський збірник.— П.-д., 1914.— Т. I.— С. 120—126.

²⁰ Макаренко М. О. Київські художники: (нарис перший — художники-реалісти) // Глобус.— 1927.— № 3.— С. 42—44.

²¹ Макаренко М. О. Виставка творів Нарбута // Глобус.— К., 1926.— № 21.— С. 411—413.

²² Макаренко М. О. «Кобзар» Л. М. Жемчужникова // Бюл. Прилуц. окруж. музею.— 1929.— № 2.— С. 2.

принципи, які були притаманні йому самому: «Жемчужников був людиною з широким світоглядом, гуманістично вихований, з поглядами на життя й людність, протилежними тим, що усталені були в інституціях, що його виховували. Це — ворог кріпацтва, поневолення. Ворог воєнщини Миколи першого, ворог знищення собі подібного».

Наукова, педагогічна та мистецька діяльність Макаренка — яскравий приклад взаємодії двох культур — російської й української. Вченому не була властива національна обмеженість. Так, одна з його статей присвячена творчості майже забутого російського художника Петра Михайловича Боклевського (1816—1897). Микола Омелянович подає про нього короткі біографічні відомості²³. В житті Боклевський вважався за людину досить освічену, ліберальну, але й відверту, пряму, орнігіальну й незалежну. Ні на кого він ні з колег, ні з цавчителів не вважав і тому набув собі недругів. На той час в Українському науково-дослідному інституті книгознавства зберігалося 10 малюнків Боклевського. Це були ілюстрації до творів Гоголя і Острівського. Боклевський присвятив своє життя графічній характеристиці літературних типів. Ось як він характеризує московського купечеського дільца Самсона Силича Большова із твору Острівського «Свон люди — сочтемся»: «Перед нами — обманщик, брехун, «аршинщик», бажанням та жаданням якого немає переносу, дії якого до того ж санкціоновані всім клиром духовенства ... він на все дивиться з презирством. Він є центр всього. Решта для нього не існує»²⁴. На думку вченого, ілюстрації Боклевського впливають на читача це менше самого твору Гоголя. А ось як уявляється «соборний отець протоіерей» із «Отживших типов»: «Тут все єсть і своє падмірне я, і презирство до близнього», і антиаскетизм, і все, що викликане становищем: «нахать на громадянство»²⁵.

Наукові статті Макаренка відрізняються не лише аналітичністю, ерудованістю, осмисленням явищ суспільного і культурного життя, а й пристрастю до громадянина, літературною майстерністю. Незважаючи на те що написані більш ніж півстоліття тому, вони

²³ Макаренко М. О. Малюнки П. М. Боклевського.—Київ, 1930.—16 с.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.—С. 15.

не втратили своєї актуальності й сьогодні. Тому особистість Макаренка справляє на нас, пашадків, позитивне враження визначеністю своєї життєвої позиції, самовідданим служжінням істині, глибоким розумінням важливості вивчення культурної спадщини для збагачення і розв'їту вітчизняної культури. Отож, безумовно, настав час груитового і неупередженого дослідження різноміцького доробку цього непересічного вченого.

МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ

«Тяжело слышать, что лучшие и ценнейшие памятники-первоисточники погибают у нас на Руси. Заботу о сохранении их должно взять на себя государство, не жалея никаких средств. Гибель же таких памятников будет занесена в историю как государственное преступление лиц, ее допустивших».

M. Макаренко.

Київський Михайлівський Золотоверхий монастир збудував 1108 р. онук Ярослава великий князь Святополк Ізяславович (1093—1113), охрещений Михайлом. Він розташувався на Михайлівській горі — історичній місцевості, до якої входять нині Володимирська гірка, площа Софіївська, вулиці Костьольна, Трьохсвятительська, Михайлівська. Праворуч, на терасоподібному уступі Михайлівської гори стоїть пам'ятник великому князю Київської Русі Володимиру — хрестителю. Ліворуч, на крутосхилі гори, влаштовано фунікулер. Хрестово-купольний шестистовпний монастир з трьома нефами та з одним позолоченим куполом збудований, як і Софія Київська, з цегли-плінфи на валяко-цем'яковому розчині технікою мішаної кладки. У першій пол. XVIII ст. на його території велось велике будівництво в стилі українського барокко. Так, 1713 р. споруджено Трапезну церкву, а в 1716—1720 роках — муровану дзвіницю. У середині XVIII ст. вимуровано огорожу фортифікаційного призначення.

Понад вісім століть величний Михайлівський Золотоверхий собор височів над Дніпром і Києвом, символізуючи невмирущість, невичерпність сили, стійкості, мужності й таланту народу. Скільки невідомих зодчих, скульпторів, живописців, будівничих доклали сво-

Михайлівський Золотоверхий собор з північного заходу і південного сходу перед його руйнуванням в 1934 р. Публікується вперше.

їх сил й таланту в спорудження кам'яної симфонії. Образ давнього Києва не уявляється без куполів Михайлівського собору. Не випадково голландський художник А. ван Вестерфельд відтворив його силует

на титульній сторінці свого альбому. Будівлі Михайлівського монастиря втілені в пейзажах В. Г. Кривчевського, картинах Я. Станіславського і Г. К. Лукомського. Історична доля цього шедевру велична і трагічна. Він зумів вистояти під руйнівними ударами монголо-татарських, литовських, польських та інших завойовників. Та не міг витримати знавісність вандалів ганебних тридцятих років. Ні, не зразу скорилася національна святыня підступним зодчим «світлого майбутнього». Перший вибух підкладеного під стіни собору динаміту на початку 1936 р. лише струсонув Михайлівську гору. Але другої порції динаміту собор не витримав.

Про Михайлівський Золотоверхий тепер складають легенди, випускають кінофільми. Історія його зруйнування ще недостатньо висвітлена у вітчизняній літературі. За браком документованої інформації іноді перекручено трактується безпосередня участь науковців Української Академії наук в захисті цієї унікальної пам'ятки. Одним із небагатьох ревних захисників давньоруської історико-культурної спадщини, хто не скорився суворим настановам у страшні часи сталінських репресій і віддав життя на вівтар науки, був Микола Макаренко. Він заслуговує на те, щоб про нього знали майбутні покоління.

У 1921 р. секцію археології, мистецтв та матеріальної культури було передано до новоствореної при УАН Археологічної комісії. Крім згаданих вище секцій при Археологічній комісії були створені архітектурно-монументальна і музеїна секції та Софійська комісія. До останньої ввійшли провідні вчені, відомі історики, знавці мистецтва та архітектури, серед них О. С. Грушевський, Ф. Л. Ерист, М. О. Макаренко, Д. М. Щербаківський. Своїм першорядним завданням комісія визначила всебічне вивчення таких всесвітньо-відомих перліць зодчества, як Софійський і Михайлівський собори, Золоті Ворота в Києві та ін.

Необхідно зазначити, що протягом існування Софійської комісії з 1921 по 1929 рік Макаренко був одним з її організаторів та активних членів. Ще до революції як співробітник Петербурзького Археологічного інституту він виявив себе енергійним оборонцем пам'ятників мистецтва і старовини. Так, в дорожніх нотатках по Білозерському краю він писав: «Коли-небудь наші нащадки прочитають повідомлення, подібне сучасному про руйнування Кампанії в Ве-

нечії, про руйнування тієї чи іншої бані монастиря і, хто знає, чи не звинуватять нас в індиферентному ставленні до пам'ятників, в невмінні своєчасного їх вивчення, у неподанні незначної допомоги, котра зупинила б руйнацію, навіть у відсутності ініціативи такої допомоги. Хто знає, що буде взагалі! Але про те, що будуть лаяти нас за недбальство, за неподання допомоги — в цьому не може бути сумніву»¹.

У січні 1927 р. президія Укрнауки рекомендувала мистецькому відділу ВУАН скласти реєстр найвидатніших українських пам'яток зодчества з кошторисом витрат на їх поточний ремонт². Нині важко гадати, чия то була ініціатива і які далекосяжні плани вона переслідувала. Та співробітники відділу її сприйняли схвально. До списку було внесено Золоті Ворота, Софійський і Миколаївський собори, Михайлівський Золотоверхий і Видубицький монастирі, Андріївська церква в Києві, фортеця в Кам'янець-Подільському, фортеця-замок у Старокостянтинові, палац у Батурині, церква Спаса й Ільїнський монастир в Чернігові. Згідно актів обслідування на ремонт Софійського собору необхідно було асигнувати 50 700 крб., а на Михайлівський комплекс споруд — 14 300 крб.

З аналізу подій, які розгорталися навколо Михайлівського Золотоверхого монастиря в подальшому, можна зробити певтішний висновок. За благородними рекомендаціями Укрнауки та інших адміністраторів приховувалося нечуване лицемірство, суть і логіка якого призведе у 1935 р. до варварського знищенння унікального витвору часів Київської Русі. На «Положення» про охорону пам'яток культури і природи, яке діяло на Україні з 1926 р., місцеві органи влади не звертали ніякої уваги. Науковці й працівники культури були неспроможні вести боротьбу з органами НКВС, які вершили свої чорні справи.

Щоб переконатися в цьому, наведемо дослівно документальні дані — лист Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, адресований 1 березня 1930 р. до Укрнауки, з копією до Всеукраїнського археологічного комітету³.

«Згідно відомостей Київської краєвої інспектури охорони пам'яток культури адмінівідділом Київського

¹ Макаренко Н. Е. Путевые заметки и наброски о русском искусстве. Вып. 1. Белозерский край.— Спб., 1914.— С. 42.

² НА ВУАК.— Спр.— 140. Арк. 4.

³ НА ВУАК.— Спр. 153.

Окрвиконкому одержано повідомлення від НКВС про те, що постановою секретаріату ВУЦВК від 1 лютого 1930 року (протокол № 42/435, п. 16) на підставі прохання Київського Окрвиконкуму ухвалено закрити Михайлівську церкву у м. Києві на вул. Жертв Революції. До повідомлення НКВС додано директиву — приміщення використати під клуб. В названій постанові йдеться про головну церкву колишнього так званого «Михайлівського Золотоверхого монастиря», збудовану 1108 р., яка разом з цілим комплексом будівель Михайлівського монастиря перебуває на обліку НКО, як пам'ятник республіканського значення, про що НКО повідомив Київський Окрвиконком відношням від 21.08.1927 р. за № 40748. Київський Окрвиконком не погодив справи попередньо з Інспектурою. Остання дізналася про постанову ВУЦВК лише тоді, коли адмінівідділ приступив до ліквідації культових речей. Згідно відомостей інспектури, Комітет поліпшення побуту учнів, якому належить садиба, вважає її незручною для клубу й гадає перебудувати її під студентський гуртожиток⁴.

Михайлівська церква є одною з найвизначніших пам'яток світового значення, враховуючи епоху та архітектурні принципи її спорудження, а також оформлення і оздоблення (йдеться про мозаїку, фрески, барельєфи XII ст.). Особливе значення мають мозаїки, які тоді вивчали ленінградські професори Айналов і Сичов. Дослідження Айналова вийшли друком 1929 р. в Берліні розкішним виданням, де вміщено великого розміру репродукції мозаїк. Вчений вважає, що їх автором є один з відомих нам руських художників Алімпій, а професор Сичов вбачає в них колективний витвір македонських майстрів, що зберегли традиції стародавнього еліністичного мистецтва й водночас перебували під впливом течій тогочасного романського мистецтва. І в тому й в іншому випадкові мозаїки колишнього Михайлівського монастиря, як і Софійського собору (XI ст.), безцінні. Вони, як відомо, є унікальними шедеврами світового значення.

Крім величезної історичної цінності самої будови й мозаїк, у церкві збереглися деякі фрески, широко відомі шиферні барельєфи XII ст. з вершниками, вістание опубліковані 1928 р. московським професором

⁴ У тексті — КУБУЧ — комітет улучшення быта учащихся.—Д. М.

Некрасовим, видатної різьби іконостас (1720 р.) роботи чернігівського майстра Григорія Петрова, розпис іконостаса пензля відомого маляра Стефана Сміловського, срібна рака роботи українських золотарів, подарована Мазепою, та багато інших високомистецьких оздоб та предметів. Зовні будові в першій пол. XVIII ст. надано типового бароккового стилю. Вона має прикраси з малювничих контрфорсів та фронтонів, мідні барельєфи і окраси на головному куполі, зроблені на кошти Богдана Хмельницького.

Вважаючи, що такий пам'ятник світового значення треба зберегти якнайкраще і найближчим часом організувати його всеобще наукове дослідження, інспектура просить Вас:

1. Звернутись до ВУЦВК з проханням передати будову колишньої головної церкви Михайлівського монастиря в тимчасове розпорядження Київської краєвої інспектури охорони пам'яток культури як складової частини майбутнього Державного заповідника «Київський акрополь», до складу якого повинні ввійти уся садиба Софійського собору, Золота Брама, Георгіївська церква, Десятинна церква з сусідніми садибами Петровського й Трубецького, Андріївська й Трьохсвятительська церква й колишній Михайлівський монастир.

2. Просити ВУЦВК дати директиву всім Окрвіконкам про переднє погодження справ з розбиранням або пристосуванням для інших потреб культових будов, що перебувають на обліку НКО, краєвим інспектурам.

3. Терміново заборонити КУБУЧеві вживати будь-яких заходів, які мали б наслідком зіпсування або знищення наукових та мистецьких пам'яток названих будов. Одночасно з цим, Інспектура розробляє спільно з Київською окрінспектурою заходи приблизно для 20 культових будов на терені м. Києва, які без будь-якої шкоди для культури можна віддати під розбірку або перебудову для інших потреб».

Київський краєвий інспектор

охорони пам'яток культури

Ф. Ернс

Цей лист однозначно засвідчує, як просто Київський окрвіконком приймав рішення, нехтуючи державними актами і правами тих організацій, що мали безпосереднє відношення до охорони пам'яток культури, які широкорозповсюджені повідомлення надсилали НКВС неправда, іноді з директивою — «...приміщення вико-

ристати під клуб». Так починається смертний вирок Михайлівському Золотоверхому.

У квітні 1930 р. на «...підставі запрошення працівників Культів адмінівідділу Окрвиконкому» в садибі Михайлівського монастиря відбулося виявлення тих культових ознак, які можуть бути знищенні без шкоди для художніх та історичних пам'яток⁵.

Як відомо, ящірка в певні загрозливі моменти заради збереження життя часом самочинно позбувається хвоста. Дехто з науковців ВУАН й представників Окрвиконкому, можливо, також плекали надію відбутися «малою кров'ю» — дозволити знищити все другорядне, а зберегти Михайлівський собор. Отож було ухвалено знищити:

1. Стінописи релігійного змісту кінця XIX ст. на мурах по обидва боки входу в дзвіницю.

2. Розпис стін церковного характеру всередині дзвіниці.

3. Дубові шафи в середині дзвіниці, з яких продавали колись церковні речі.

4. Хрест на північній брамі, що виходить на Святополков проїзд (Михайлівський провулок).

5. Золочений купол над архієрейською церквою, яка використовується під клуб пролетарського студентства.

6. Дерев'яний хрест над павільйоном, де колись був фонтан.

7. Хрести на фрамугах вікон трапезної церкви (1713 рік).

8. Купол над вівтарем трапезної церкви з хрестом художньої ковалської роботи початку XVIII ст.

Споруди Михайлівського монастиря, які перебували на обліку НКО, 23 червня 1930 р. передали Археологічному комітету ВУАКу, про що надійшло відповідне повідомлення НКВС⁶. Певні зусилля за збереження Михайлівського монастиря докладала Київська інспектура охорони пам'яток матеріальної культури (КІОПК)⁷. Вона планувала створення ряду заповідників, зокрема «Київського Акрополя», до складу якого мали увійти Софійський і Михайлівський собори, Трьохсвятська та Андріївська церкви, деякі садиби. Окремим заповідником передбачалося зробити Братський монастир. З метою проведення рес-

⁵ НА ВУАК. — Спр. 153.

⁶ Там же. — Спр. 153.

⁷ Там же. — Спр. 413.

тавраційних заходів були створені архітектурно-ремонтна, станкового малярства та фресок, археологічних досліджень і архівознавчо-документальну бригади.

Але усі вжиті заходи, зокрема проведення реставраційних робіт, створення «Київського Акрополя», виявилися неспроможними захистити від руйнації Михайлівський Золотоверхий собор. По Україні уже котилася хвиля вибухів — одна за одною під грім духових оркестрів розколювалися церкви. У травні 1932 р. голова студентського закріпленого кооперативу Ландау терміново надсилає листа до президії міської ради і Археологічного комітету такого змісту:

«21 травня цього року до садиби колишнього Михайлівського монастиря, що є у віданні студкому, з'явилися робітники комбуду й, не пред'явивши жодних документів, не зважаючи на заборону з боку коменданта садиби, почали розбирати цегляну огорожу. Просимо вашого розпорядження негайно припинити цю розборку, інакше садиба Михайлівського монастиря залишиться без огорожі, що пошкодить садкам та городам, які є на терені садиби, та дасть можливість вільно ходити всім через садибу»⁸.

Невідомо, чи вдалося випровадити непроханих гостей, які ладні були руйнувати, але не важко здогадатися, що це були перші спроби прозондувати реакцію громадськості.

Протягом 1930—1933 років Макаренко інтенсивно працював в Приазов'ї. Під будівництво «Азовсталі» і аеродрому відводилися великі ділянки землі з курганними та іншими похованнями. На кошти заводу проводилися масштабні археологічні розкопки. З властивими йому захопленням і енергією керівник експедиції опрацьовував матеріал доби пізнього неоліту. Та це не заважало йому бути обізнаним з подіями, які вирували навколо Михайлівського монастиря. Як мистецтвознавець Микола Омелянович добре усвідомлював, яке значення для духовного життя нації, вивчення історії та культури не лише України, а й усіх слов'янських народів має ця споруда, що дивом збереглася з часів Київської Русі. У XVII ст. цей монастир став центром боротьби православної церкви з уніатами, яким на той час вдалося захопити Софію, від чого його значення зросло ще більше.

⁸ Там же.— Сир. - 414.— Арк. 3.

Прибувши до Києва 1919 р., Микола Омелянович відразу ж заходився вивчати ті матеріальні пам'ятки культури, які збереглися в Софійському і Михайлівському соборах, а пізніше і в Спасі Чернігівському та інших церквах. Своє розуміння культурної спадщини він виклав у праці «Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів», яка побачила світ 1931 р. Професор Макаренко не поділяє думки тих вчених, які вважали, що історія мистецтва на Україні починається лише після запровадження християнства. Скульптурні та різьбярські витвори слов'ян передмонгольської доби він поділяє на дві окремі групи: 1. Твори, що існували у слов'ян так званої поганської доби. 2. Твори, що виникли у тих же слов'ян після прийняття християнства.

Окремий розділ згаданої праці присвячено рельєфам Михайлівського монастиря. Надзвичайно цінним пам'ятником різьбярства Київської Русі останніх до-монгольських часів (так званого великохнязівського періоду) писав Макаренко — є дві «шиферних» плити (серцитового лушаку) з двома зображеннями вершників на кожній з плит. Ні сюжетний, ні художній зміст цих творів досі не набув свого безперечного визначення. Вбачати в цих зображеннях портрети людей, а не святих, визнавши їх витвором, що його виконано під впливом того чи іншого кола художніх майстерень, висувати ту чи іншу робочу гіпотезу — очевидно, ще не настав час. Отже, говорити про портрети тут не доводиться, як би цього бажалось декому з останніх дослідників⁹.

Ставлення Макаренка до Михайлівського собору було цілком однозначне. Вчений розглядав його як невичерпне джерело історико-культурного надбання народу, як проміжний ланцюг між дохристиянською добою і Київською Руссю. Це усвідомлене переконання він відстоюватиме до останнього свого подиху.

Нова грозова хмара нависла над Золотоверхим в 1934 р. 21 січня XII-й з'їзд КП(б)У прийняв постанову про перенесення столиці Української Радянської Соціалістичної Республіки із Харкова до Києва. Для організації переїзду центральних установ і керівництва новим будівництвом в Києві було утворено урядову комісію на чолі з головою ДПУ В. А. Балиць-

⁹ Макаренко М. О. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. — 1931. — С. 81.

ким¹⁰. В новій столиці вирішили спорудити надсучасний урядовий центр, який би за своєю площею і архітектурою відрізнявся від тих, які є в усіх інших столицях республік. З шести варіантів розташування центру: на Звіринці, Печерську, в Липках, на місці Пролетарського саду, на площі Героїв Перекопу і на території Михайлівського монастиря — урядова комісія затвердила останній варіант¹¹. Цим блузнірським проектом передбачалося цілковите знищення Золото-верхого собору, колишньої реальної школи, комплексу будівель «присутствених місць» і ряду будівель Софійського собору. В такий спосіб вивільнивався простір завдовжки 600 м і завширшки 130 м. У північній, найвищій частині цієї площи планувалося спорудити будинки ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР.

Обраний варіант забудови урядової площині в центрі старої «гори», з маевом церковних бань навколо, якнайменше відповідав ідеалові пролетарського міста. Отже, таку будову Пролеткульту інакше як актом свідомого вандалізму, заздалегідь підготовленого і спланованого, назвати не можна. Справжні наміри «будівників нового» розкрив у своїй статті «Контури великого Києва» якийсь Г. Дусавицький: «Значну частину реконструктивних заходів буде проведено протягом найближчих 3—5 років. З тієї кустарної, невпорядкованої, а подекуди антихудожньої спадщини, що її залишили попередні господарі Києва — поли, купці і фабриканти — нічого не залишиться»¹². Зазначимо, що крім знесення Михайлівського монастиря і цілого кварталу «присутствених місць» та інших будинків необхідно було прорізати кілька нових вулиць для забезпечення підходів до урядової площині. Відомий архітектор Альошин писав: «Ми дійшли висновку, що вулиця Короленка й Горвиця (Велика Житомирська.—Д. М.) недостатньо для підходу, людських мас. Для цього від Сінного майдану (Львівська площа.—Д. М.), починаючи від Стретенської й Стрілецької вулиць, ми створюємо нову магістраль через садибу Софійського собору. Ця магістраль буде доведена до Радянського майдану та по Михайлівському провулку і Михайлівській вулиці — до майда-

¹⁰ Пролетарська правда.—1934.—24 січ.

¹¹ Гербов К. Зробити Київ зразковим містом // Пролетарська правда.—1934.—8 лип.

¹² Там же.—1934.—22 жовт.

ну III інтернаціоналу. За нашим проектом доведеться зламати кілька будинків на вул. Жертв Революції та вул. Горвиця. Це розширити майдан. ... Колишня садиба Софійського собору повинна являти собою заповідник разом з дзвіницею XVIII століття, надбудованню в 70-х роках. Ми вирішили зменшити її висоту, тим більш, що на майдані, близьче до Дніпра, буде поставлено пам'ятник Леніну, який має бути вищий за дзвіницю і домінувати над усіма майданом. Духовне училище буде повернуте паралельно до нової магістралі. На місці пам'ятника Богдану Хмельницькому буде встановлено монумент з фонтаном»¹³.

Так мріяв «будувати» урядову площа архітектор Альошин. Яким холодом віє від слів, вибачте, цього архітектора «повернути», «зменшити», «зламати» будівлі Софії. До речі, не відзначилися своєю гуманістичністю й інші архітектори. В закритому (?) конкурсі на забудову урядової площи брали участь десятки бригад архітекторів із Москви, Харкова, Києва. Архітектурно-художня рада розглянула 44 проекти¹⁴. У конкурсі брали участь московські архітектори — брати Весніни, харківська бригада професора Молокіна, бригада архітектора Троценка, бригада архітекторів Цивільбудпроекту в складі Олейніка, Тація, Лимара, Байдалінова, бригада архітектора Штейнберга, бригада київських архітекторів в складі Заболотного, Юрченка і Онащенка¹⁵. Усі вони добре знали, з руйнуванням яких споруд пов'язана забудова урядової площини. Проекти їх мало чим різнилися один від одного. Та кожен з них передбачав знесення Михайлівського собору, дзвіниці Софійського собору, комплексу будинків присутственных місць, пам'ятника Богдану Хмельницькому. На жаль, не знайшлося жодного архітектора, хто б не дозволив наруги над творінням тисячолітньої давності, хто б мав мужність виступити проти запланового вандалізму.

Передача Михайлівського Золотоверхого собору у розпорядження Археологічного комітету УАН була невиладкова. В цій, на перший погляд, благопристойній акції таївся зловісний намір: смертний вирок па-

¹³ Проф. Альошин. Нам потрібна монументальна архітектура // Більшовик.— 1935.— 24 лип.

¹⁴ Гербов К. Архітектурна реконструкція Києва // Пролет. правда. — 1934. — 16 черв.

¹⁵ Хаустов П. П. Проектування урядових будівель і майдану в Києві // Пролет. правда. — 1934. — 16 листоп.

м'ятці XII ст. мають підписати самі вчені. Починаючи з 1934 р. садибу Михайлівського монастиря заполонили численні археологічні експедиції, очолювані П. Балицьким, І. М. Самойловським, Ф. А. Козубовським, М. О. Багрієм та ін. Розкопки, як свідчать звіти, були невтішні. В 1935 р. одна з експедицій знайшла в соборі ...залізний цвях. Цій події була присвячена стаття без підпису «Цвяхи Михайлівського монастиря»¹⁶. Більшість князівських захоронень виявилися пограбованими. Не підтвердилаась легенда про знаходження мощей Святонаолка. В «Гробниці Святополка» виявили тисячі людських кісток. Одним словом, все зводилося до того, що подвір'я монастиря і сам собор не становлять для науки ніякого інтересу.

Архівні документи доносять драматизм ситуації, що склалася довкола унікальної пам'ятки доби Київської Русі, заповіту предків. Надто неблаговидну роль у знищенні Михайлівського Золотоверхого відіграв нарком освіти УСРР В. П. Затонський, на яому лежав обов'язок зберігання пам'яток старовини. За його пропозицією була створена комісія по демонтажу мозаїк і фресок Михайлівського собору. Склад комісії було старанно підібрано. До неї включили відомих фахівців архітектури, живопису, мозаїки, історії, а також представників адміністративно-командної еліти, які сліпо виконували накази авторитарного режиму.

Комісію очолив завідувач музеїного відділу Наркомату освіти УСРР 26-літній М. Л. Макаревич. Пізніше він працював креслярем в Інституті археології. За відгуками працівників цього інституту, Михаїло Леонтійович через обмеженість кругозору так і не зміг піднятися вище молодшого наукового співробітника без наукового звання. На війні служив молодшим ветеринаром. По її закінченні повернувся в археологію, а закінчив службову кар'єру завідуючим квартвідділом при райвиконкомом.

Чи не проти таких «діячів» спрямував критичні рядки Макаренко ще 1926 р.: «Пора покінчти з руйнацією цих пам'яток творчості, з руйнацією, яку так успішно проводять і Собез і Сорабкоп, ще дехто. Пора звернути увагу на те, що цілість цих пам'ятників та їх деталів, на жаль, порушують ці громад-

¹⁶ Більшовик. - 1935. - 18 трав.

ські установи часом несвідомо і навіть помимо своєї ролі, час зрозуміти, що догляд за такими творами мінuleго потрібно передати лише в руки дійсних музейних діячів, не ставлячи на це місце неуків або випадкових перехожих, що іноді заправляють державними музеями»¹⁷.

До складу комісії був заличений професор В. О. Фролов, керівник мозаїчної майстерні Всеросійської академії мистецтв із Ленінграда з бригадою майстрів-мозаїстів, директор Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, учитель за освітою Ф. А. Козубовський, професор М. О. Макаренко, мистецтвознавець і археолог, професор І. В. Моргілевський — історик і архітектор, археологи Т. М. Молчановський, К. М. Мельник—Антонович, П. П. Курінний, Н. Й. Байорис, М. О. Багрій і художник Л. М. Мозлова. Комісія працювала з 15 червня по 4 серпня 1934 р.

Основна робота зводилася до зняття мозаїк, які характеризувались різним рівнем збереженості. Із восьми фігур святих повністю збереглася лише одна, решта — фрагментарно. Деякі мозаїки, зокрема «Євхаристія», мали розмір 36 квадратних метрів. Їх доводилось знімати окремими частинами. При цьому межі розчленування вибиралі по золотому фону вбраних святих, оберігаючи лиця, руки й ноги. Процедура ця досить складна. Вона включає виготовлення факсиміле, прокладку швів, зміщення поверхні мозаїк особливим клеєм, гіпсом, закріплення дерев'яними щитами і відокремлення мозаїки разом з ґрунтом від штукатурки.

Збереглася стенограма засідання комісії, на якому ухвалювалося остаточне рішення¹⁸. «Наше совещание,— сказав М. Л. Макаревич,— посвящено тому, чтобы материал, который уже собран, был зафиксирован, несмотря на его полуофициальный характер. Желательно, чтобы каждый работник, работавший в обзоре, сделал доклад, который будет застенографирован и потом подлежит обсуждению». М. Л. Макаревич не уточнив, в яких інстанціях аналізуватимуться застенографовані виступи. Основну доповідь про методику зняття мозаїк зробив професор Фролов. Він

¹⁷ Макаренко М. О. По київських музеях. Лаврський музей-городок // Глобус.— 1926.— № 2.— С. 41.

¹⁸ НА ПМК АН України.— Спр. 666—667.

вважав, що мозаїку створено одночасно з спорудженням собору. І. В. Моргілевський у своєму виступі підкреслив високу якість смальти, яка переважає за технікою виготовлення ломоносівську. На його думку, мозаїка віттарного відділу одновікова з фресками центральної частини собору, тобто її можна датувати першою чвертью XII ст. Т. М. Молчановський не погодився з неперевіреними твердженнями І. В. Моргілевського. Він вважає, що точне датування мозаїк і фресок можна зробити лише після вивчення зразків цегли і зв'язуючого розчину. Цим він вказує на необхідність продовження дослідження. Археолог Багрій підтримав І. В. Моргілевського. Свій виступ він закінчив дивним запитанням: чому ця мозаїка має бути XII, а не XV чи XVII століття?

П. П. Курінний власної думки не висловив, зацікавився станом щоденників. Розбіжність у поглядах попередніх доповідачів на вік мозаїк і фресок поставила його на роздоріжжі. І він нічого певного не міг сказати, відзначивши, що всі непорозуміння, які виникли, можуть викликати заперечливе тлумачення у класового ворога.

Макаренко виступати не збирався. Але М. Л. Макаревич наполягав: «Хто ще візьме слово? Можливо тов. Макаренко нам що-небудь з цього приводу скаже, викладе також свою думку?» Вчений вимушений був сказати: «Я працював багато. Багато з чим я погоджуєсь, багато з чим не погоджуєсь. Тому дозвольте мені висловити свої ногляди іншим разом. Заперечувати можна там, де є факти, а там, де їх немає, нічому й заперечувати».

Така позиція не сподобалась директору Інституту історії матеріальної культури АН УРСР Ф. А. Козубовському. «Я розцінюю відмовлення т. Макаренка дати свої зауваження з цього приводу не його обережністю, а просто небажанням ... Мені здається, що сьогоднішні збори мали розгорнутися на всю ширину. На мій погляд, у деякої частини наукових працівників у Києві склалась така думка, що я свою думку скажу пізніше. Така нотка звучить: «що я з вами не погоджуєсь, але я вам скажу пізніше». А чому вам не висказать того, що ви думаете, зараз? Багато груп вчених помилялися напротязі тисячі років...»

У виступі К. М. Мельник-Антонович було підкреслено, що вся проведена робота була побудована не на науковій основі, а на технічній. В її промові від-

чувалась велика відповідальність за долю Михайлівського собору. Вона радила не поспішати з висновками. Вбачала порятунок в тому, щоб якомога швидше про все, що відбувається в Михайлівському соборі, опублікувати в пресі, щоб знало якомога більше людей.

Після Катерини Моколаївні вдруге виступив Моргілевський. З неприхованою злістю він критикував припущення Макаренка про ідентичність цегли, з якої нібіто збудовані колони Юріївської божниці і Михайлівського собору. «Это сказки для детей. Это вам сказал ваш Антонович, ваш Данилевич и ваш Павлуцкий. Литовский кирпич, я его вижу от XVI века до Екатерины II. У нас есть несколько недостатков (не было расчисток, нет изъятия материала). Мне сказал В. П. Затонский, что материал надо раздевать постепенно». З цієї репліки досить чітко простежується тодішня позиція Моргілевського та чиї погляди він поділяв.

Більшість вчених, що входили до складу комісії, велику надію покладали на допомогу високих державних установ Москви і Ленінграда. Там також було багато однодумців Миколи Макаренка, адже багатьох він особисто зінав ще відтоді, коли працював в Ермітажі, співробітничав в журналі «Старые годы». На захист Золотоверхого собору відгунились Державна Академія історії матеріальної культури, Музейний відділ Наркомату освіти РРФСР, професор і член-кореспондент АН СРСР Д. В. Айналов и академік архітектури Г. І. Котов¹⁹.

Ось телеграма завідувача Музейного відділу Наркомату освіти РРФСР Ф. Я. Кона наркому Затонському: «Дорогой Владимир Петрович! По полученным мною сведениям проект постройки здания ЦК партии в Киеве захватывает место, на котором стоит собор бывшего Михайловского монастыря, о котором я Вам писал. Несмотря на то, что проект уже утвержден тов. Балицким, как председателем правительственной строительной комиссии, обращаюсь к Вам с настоятельной просьбой о пересмотре состоявшегося решения и о разработке нового варианта постройки, который позволил бы сохранить мировой памятник искусства»²⁰.

¹⁹ Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України.— 1989.— № 1.— С. 39—44.

²⁰ Там же.— С. 42.

Академік Затонський, який обійняв високий пост наркома освіти після самогубства Скрипника, впевнено проводив в житті політику Сталіна щодо загострення класової боротьби з поступом соціалізму. В доповіді на об'єднаній II обласній та IV міській партконференції він говорив: «Націоналістичний ухил Скрипника ми прогавили. Вчасно не помітили збочень Скрипника, недобачили діяльності шкідницьких організацій. І лише після того, як зробив серйозне застереження ЦК ВКП(б) в грудні 1932 року, після того як прислали на Україну тов. Постишева, після виступу тов. Постишева на лютневому та червневому пленумах ЦК КП(б)У, після того, як до цього взялися як слід органи нашого ДПУ, окрім тов. Балицького, викрито було та розгромлено націоналістичні контрреволюційні організації»²¹. Отже авторитет В. А. Балицького, безпосередньо причетного до знесення собору, був для Затонського непогрішим.

Виконуючий обов'язки голови Академії історії матеріальної культури РРСФР Ф. В. Кипарисов в листі, адресованому в Наркомос України, зазначив: «...Учитывая исключительную ценность этого памятника древнерусского искусства XII века, предназначеннего к сносу, а также возможную гибель при снятии с его стен и перенесении мозаик, представляющих также громадную историческую ценность, Государственная Академия истории материальной культуры считает своим долгом обратить Ваше внимание на возможную гибель этих ценнейших памятников»²².

Подібних листів і телеграм було чимало. Закономірно постає питання про те, що ж зробив нарком освіти УСРР В. П. Затонський для захисту від знищенння Михайлівський Золотоверхий собор? А від нього залежало багато-що! Як прореагував він на тривожні листи вчених Ленінграда і Москви?

Як видно із листів — відновідей, Затонський не бачив ніяких альтернативних рішень щодо долі Михайлівського собору. Для наркома все було з'ясовано ще до завершення роботи комісії науковців, чи, як він зневажливо їх називав, «музейщиками» і «старьевщиками». У листі президенту Академії ху-

²¹ Пролет. правда.— 1934.— 17 січ.

²² Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України.— К., 1989.— С. 42—43.

дожеств І. І. Бродському Затонський писав: «...Очень возможно, что у некоторых археологов и искусствоведов есть надежда и стремление путем проволочек добиться оставления всего Михайловского собора (точнее — древние его части). Этот вариант сейчас исключен. Постройка подлежит к сносу»²³. Ці слова безпосередньо стосуються і Макаренка, единого представника мистецтвознавства в складі комісії.

Ще категоричніше виклав свої погляди Затонський в листі Ф. Я. Кону: «Имею из Киева сведения, что уважаемые специалисты Художественной академии не помогают в организации снятия фресок и мозаик с киевского Михайловского собора, а, наоборот, затягивают дело ... Тем временем ученые любители старья всячески добиваются, как это Вы знаете из писем, которые Вы мне пересылали, сохранение собора в целости. Поскольку Вы этим делом интересуетесь, сообщаю, что вопрос о сносе собора решен. Может идти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дальше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции. Может кончиться тем, что придется ограничиться лишь фотосъемками. Виноваты будут сами старьевщики»²⁴. Затонський поспішав. Затонський допускав, як видно, також можливість знищення мозаїк і фресок, обмежившись лише їх фотографуванням.

Ось під яким керівництвом доводилося відстоювати Михайлівський собор згаданій комісії. Фахівці цієї комісії не дійшли единого висновку ні щодо давності будівлі Михайлівського собору, ні щодо датування його мозаїк і фресок. У виступах підкresлювалося, що не було проведено лабораторної експертизи цегли, вапна, усіх типів штукатурки, шматків дерева, знайденого під мозаїкою. Та, власне кажучи, нікому й не потрібні були всі оті експертизи приреченого на загибель Михайлівського собору. Невігласам необхідно було заручитися підписами фахівців, що той собор, мовляв, не має ніякої ні історичної, ні архітектурної, ні культурної вартості. І такі підписи, всупереч величнію серця, були поставлені майже усіма членами комісії. Усіма, крім Миколи Макаренка!

Про ту відалену часом трагічну подію згадує колишня студентка художнього інституту Л. П. Рачков-

²³ Там же.— С. 44.

²⁴ Там же.— С. 43.

ська, яка й понині працює головним охоронцем музеївих фондів інституту. Вона добре пам'ятає Миколу Омеляновича, який читав історію українського мистецтва. Того дня студенти очікували професора І. В. Моргілевського, який читав курс з історії архітектури. Прийшовши із запізненням, Іполит Володимирович сів на стілець, охопив голову руками й в розpacі сказав: «Що я наробив, що я наробив, підписавши акт на знесення Михайлівського собору. Я злякався й підписав, а Макаренко не підписав». Та це було запізніле й напускне каяття.

Існує досить ймовірна думка про те, що Микола Омелянович, який не поставив підпису на знищенні Михайлівського собору, сподівався на допомогу від закордонних друзів. Справа в тому, що в такому ж загрозливому стані перебував і Софійський собор, за рахунок якого також мала розбудовуватись урядова площа. Він також гадав, що про події в Києві нічого не знає центр. І Макаренко пише повні занепокоїння листи до Парижа і Москви, благає розібратися в тому, що чиниться, допомогти зупинити свавілля.

Микола Омелянович був несхитним там, де вирішувалася доля першоджерел історичної і культурної спадщини народу. Наче прагнучи випередити час, він боровся за те, що мовимо тепер вголос: збереження пам'яток минулого чи не найголовніша передумова поступу людства. Він був серед тих, хто оцінив їх наукове, естетичне і виховне значення.

У червні 1935 р. до Москви прибуває Ромен Роллан з дружиною. Офіційна преса повідомляла, що він виявив бажання проглянути шедевр радянської кінематографії — фільм «Чапаєв». Перегляд фільму відбувся в кінозалі Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном²⁵. Справжня ж причина приїзду вже хворого Ромена Роллана була інша. Відомий письменник і його дружина — росіянка добивалися прийому в Сталіна. Необхідно було визволити сина дружини Марії Павлівни, який навчався на механіко-математичному факультеті в Московському університеті і був заарештований як «французький шпигун». Тоді ж Ромен Роллан порушив питання про необхідність збереження одного із видатних соборів у Києві, побудованого Ярославом Мудрим, чия дочка Анна стала королевою Франції. Звідки міг знати він

²⁵ Більшовик.— 1935 р.— 26 черв.

бо загрозу, яка виникла над Софією? Про цю цікаву розмову з Сталіним розповіла Марія Павлівна Янину О. І. Білодіду, який протягом 1977—1980 років працював у Венесуельському університеті в Парижі.²⁶

Відносно арешту сина Сталін сказав, що це якесь спорозуміння. Згодом того звільнили з в'язниці, і він дновив заняття в університеті. А в 1941 р. він, як правжній патріот своєї Батьківщини, обороняючи Москву, загинув. Як прореагував І. Джугашвілі, колишній студент духовної семінарії, на знищення культових споруд домонгольської доби, невідомо. Мабуть, як! А фінал життя самого Макаренка, що виступив роти свавілля властей, не виключено, вирішив Сталін ще до прибууття в Москву Ромена Роллана.

На наш запит до Верховного суду Татарської АРСР, де його судили вдруге: «За що був покараний юдомий археолог і мистецтвознавець М. О. Макаренко?» — ми одержали таку відповідь: «За контрреволюціонну работу и клевету в отношении вождя ВКП(б) и руководителей правительства». Чи не лист Миколи Макаренка, адресований Сталіну, був розцінений як наклеп на вождя ВКП(б)?

Взагалі ж ставлення неперевершеного інквізитора ХХ-го ст. до збереження архітектурних пам'яток, в тому числі і культових, досить очевидне. З відома Сталіна і за його участю ще 1931 р. було знесено з лиця землі храм Христа Спасителя в Москві. Як видно, почерк той же: «1931 г. тов. Сталин вместе с Советом строительства Дворца Советов, во главе с его председателем тов. Молотовым посетил предполагавшееся место постройки — на участке храма Христа Спасителя. Большая группа московских архитекторов присутствовала при осмотре. В этот день место строительства Дворца Советов было выбрано... Храм Христа Спасителя был разрушен несколькими взрывами в субботу 5 декабря 1931 года в течение 45 минут — с полудня до 12 часов 45 минут»²⁷.

Органи НКВС пильно стежили за діяльністю Київської комісії по ліквідації культових споруд. Відмову Макаренка підписати акт вони розцінили як зухвалу, ворожу акцію. Та навіть й без цього на вче-

²⁶ Білодід О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості // Україна.— 1986.— № 7.— С. 11—14.

²⁷ Шамаро А. Смерть храма // Неделя.— 1989.— № 29.

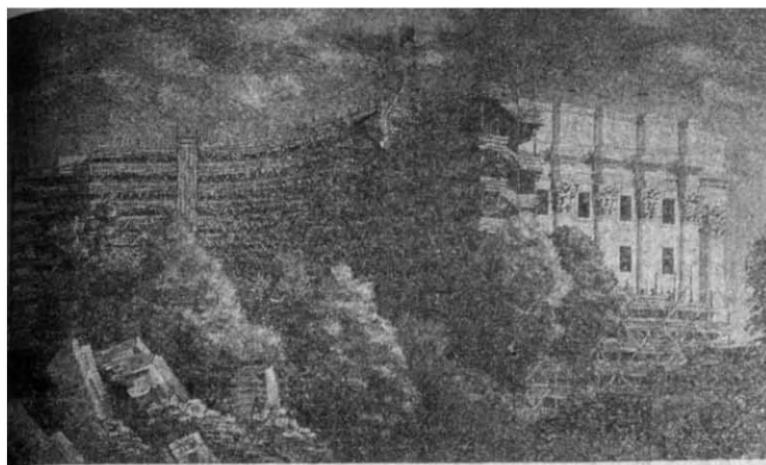
ного вже було достатньо «матеріалів», щоб звести з-
ним рахунки.

Тут доцільно навести витяг із листа В. П. Затон-
ського на ім'я члена урядової комісії по організації
переїзду центральних установ до м. Києва Я. В. Пи-
сьменного: «По поводу Михайлівского собора люби-
тели старья подымают шум, будто там на стенах
(частью на виду, частью в замазанном виде под сло-
ем штукатурки) имеются древние картины (мозаики и
фрески). Я направил в Киев нашего заведующего му-
зеинм отделом т. Макаревича с тем, чтобы он без
шума организовал обследование, поковырял где надо
стенки и т. п. ...Музейщики будут, разумеется, тянуть
волынку. В этом деле в дальнейшем нам
придется разберасться вместе с Всео-
лодом Аполлоновичем»²⁸ (Розрядка наша.—
Д. М.).

«Розбиратися» у «справі Макаренка» за поданням
Затонського і Балицького особливих турбот не ста-
новило. Всі, хто потрапляв до НКВС УСРР, вважали-
ся ворогами народу. Однак ніяких доказів про конт-
революційну діяльність Миколи Макаренка не було
бути не могло. Тому його вирішили знищити не від-
разу, а зіслати спочатку до Заволжя. А там органі-
зували повторні процеси, які й завершилися вищою
мірою покарання. Не уникли розправи й ті, хто ви-
гадав «справу Макаренка». Сталінський апокаліпсич-
ний конвейер смерті діяв справно. Наприкінці 1935 р.
з Михайлівського собору знесли куполи. Неспокійне
серце Миколи Макаренка не чуло вибухів динаміту,
за допомогою яких на початку 1936 р. за терміноло-
гією сучасних енциклопедій «розбирали» Михайлі-
ський Золотоверхий. Його очі не бачили, як довкола
тисяр уже колишнього собору осідає тисячолітня пі-
люка.

Там, де був Михайлівський Золотоверхий собор—
тепер пустир. А навколо нього збереглися деякі будів-
лі XVIII ст., зокрема вже загадувана трапезна церк-
ва, економічний корпус та частково муріваний огор-
ожа. Частину безцінних фресок і мозаїк, що були зняті
передано на зберігання до Софії Київської, а та-
кож до московських і ленінградських музеїв. У Со-
фійському соборі зберігаються: «Євхаристія», фраг-

²⁸ Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України. 1989.— № 1.— С. 43.

Рештки руїн Михайлівського Золотоверхого собору. На задньому плані будівництво обкому ЦК КПУ. 1937 р. Художник І. С. Іжакевич.

менти зображень святих «Стефана і Фаддея», фрески — сцени з «Благовіщення», постать святого Захарії та ін. Мозаїка «Дмитро Солунський» і верхня частина фрескової фігури Самуїла — в Третьяковській галереї і Російському музеї в Ленінграді.

Звичайно, значну частину мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору з написами старослов'янською мовою демонтувати не вдалося, і вони були знищенні назавжди, коли стіни собору підривали вибухівкою. Політика замовчування і переслідування розголосу всього, що було знищено за роки радянської влади, призвели до того, що не лише гості столиці України, але й кияни молодшої генерації нічого не знають про долю цієї слов'янської святині.

Не стало Михайлівського собору. Та залишилася Софія, її чарівна дзвіниця, збудована коштом Івана Мазепи, пам'ятник Богдану Хмельницькому, цілий квартал будівель присутственных місць, яким загрожувало знищенні. Вони збереглися завдяки таким незборим рятівникам, як М. О. Макаренко. Отож, не вірте тим, хто твердить, що в роки культу особи невинних не було, оскільки неможливо нині відрізняти жертву від винуваття. Ні, були невинні, чисті й помислами, й справами.

МУЗЕЙНА І НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Як відомо, після закінчення в Санкт-Петербурзі Художньої школи барона А. Л. Штигліца 1902 р. і через три роки Археологічного інституту Микола Омелянович мав звання художника першого розряду й історика-археолога. Відмінне навчання і працьовитість виразили його серед інших студентів. Найздібніші студенти розприділялись чи, як тоді називали, «причислялись», до центральних наукових установ, музеїв тощо. Миколу «причислили» до імператорського Ермітажу. Талановитість, помножена на працелюбність, зумовила швидкий злет молодого фахівця. Невдовзі його призначають кандидатом, асистентом і, нарешті, помічником хранителя імператорського Ермітажу.

Робота в одному із найбільших сховищ у світі пам'яток матеріальної культури всіх часів і народів стала для Миколи Омеляновича справжньою академією. Протягом всієї наукової діяльності по дослідженню численних археологічної спадщини Росії та України, а також пам'ятників мистецтва Микола Омелянович постійно звертається до фондів Ермітажу. Це йому допомагає бездоганно визначати вік речей матеріальної і духовної культури різних епох, їх походження та призначення.

З власної ініціативи Микола Макаренко в 1915—1916 роках складає короткий путівник по Ермітажу. В цьому була нагальна потреба, адже попередній путівник з описом усіх відділів Ермітажу, підготовлений охороною Ермітажу Ф. Жілем у 1864 році, давно розійшовся та й застарів. Відтоді в Ермітажі відбулися значні зміни. Царські хороми поповнилися новими експонатами і різноманітними колекціями. Було відкрито нові відділи, які охоплювали певні епохи або представляли одну якусь галузь художньої техніки, стилю. Деякі з них — Середньовіччя, Відродження, стародавності півдня Росії — не мали навіть каталогів. Їх каталогізував і характеризував в путівнику Микола Омелянович вперше, власноручно. «Короткий» путівник мав 307 сторінок і був ілюстрований 116 малюнками. Досі це — бібліографічна рідкість, яка становить неабиякий інтерес для багатьох фахівців — мистецтвознавців. Путівник дає уявлення про всі ті неоціненні скарби культури людства, які збе-

реглися в Ермітажі не лише після революцій, іноземної інтервенції, господарської розрухи, але й після бездумного і злочинного розпродажу через аукціони з легкої руки деяких державних діячів уже за радянської доби.

Ермітаж було відкрито 1852 р. при Миколі першому. Тоді він називався «Публічний музей». В його залах демонструвались колекції російських імператорів з часів Катерини II. Проте для простолюдів він не існував. Право на його відвідування мала лише придворна знать, особи, вдягнені у фраки і мундири. А всі експонати мали підписи французькою мовою. Напередодні Жовтневої революції Ермітаж користувався уже широкою популярністю як в Росії, так і за рубежем. Щорічно його відвідувало понад 200 тисяч чол. Путівник, складений Макаренком, охоплює п'ять відділів: 1. Давності Асирії, Єгипту, Греції, Риму, античних міст Північного Причорномор'я; 2. Мистецтво середніх віків і епохи Відродження; 3. Картина галерея; 4. Коштовності (в тому числі фарфор і серебро); 5. Нумізматичний кабінет. Немає сумніву в тому, що путівник відіграв важливу роль у справі освіти і естетичного виховання нашого народу.

В умовах першої світової війни безцінним зібранням Ермітажу загрожувала небезпека. Тимчасовий уряд на чолі з О. Ф. Керенським прийняв постанову про його евакуацію. Головою евакуаційної комісії призначили Макаренка. Величезна робота по евакуації колекцій була бездоганно проведена протягом кількох місяців. Про цю подію зазначає Макаренко в своїй автобіографії 7 березня 1921 р.²⁹

В архівних матеріалах його кримінальної справи по Томській області зазначено, що крім Археологічного інституту він закінчив також вищі археологічні курси при Ермітажі. Чи справді існували такі курси, невідомо. Але ці слова свідчать про те, якого значення надавав вчений Ермітажу, з яким він підтримував безпосередні зв'язки протягом 14 років.

При Товаристві Заохочення Мистецтв, якому було підпорядковане Центральне училище технічного малювання, знаходився добре обладнаний, з чудовими експонатами Музей старожитностей. У 1916—1917 роках віце-директором цього музею був Микола Мака-

²⁹ ВР ЦНБ.—Ф. 1.—Спр. 26200.

ренко. Музейній роботі він приділяв особливу вагу. Ще навчаючись у Центральному училищі, Микола Омелянович неодноразово був свідком чудових художніх виставок, що їх організовувало товариство «Світ мистецтва». Зокрема, 1898 р. в розкішних заалах музею барона Штиглиця демонструвалися картини російських і фінляндських художників³⁰. Інколи в цьому музеї влаштовувалися виставки предметів церковного вжитку, прикрас та оздоблення. Тут траплялися часом унікальні речі першорядного наукового і художнього значення, які зберігалися в недосяжних для оглядачів ризницях храмів Зимового палацу і Александро-Невської лаври, Казанського і Центропавлівського соборів. Але такі виставки тривали недовго. Їх могли відвідати лише випадкові оглядачі. З цього приводу важливо привести погляд Макаренка як мистецтвознавця і фахівця музейної справи. В одній із своїх статей він писав: ...Предмети ризниць є державним надбанням, аж ніяк не особиста власність, тому місце їх зберігання — музей. Там вони будуть приносити користь країні і науці, користь не матеріальну, про яку мріють, зберігаючи їх в ризницях, а духовну, незмірно більшу першої. Такий музей має належати цивільному відомству, або ж сховище буде спеціально улаштоване духовним відомством,— для історії мистецтва в країні байдуже. До створення такого музею і необхідно прагнути³¹.

Необхідно зазначити, що вся дослідницька діяльність Миколи Макаренка як мистецтвознавця, художника і археолога протягом всього життя була тісно і нерозривно пов'язана з музеями. І таке своє бачення і ставлення до організації музейної справи він відстоював в усі сприятливі і тяжкі часи свого життя.

Невдовзі по переїзді до Києва Макаренка признають директором Музею Мистецтв ВУАН*. Кращу кандидатуру на цю посаду годі й було шукати. Адже це була людина, обізнана з музейною справою, усіма тонкощами мистецтв й умілій організатор. А роботи було непочатий край. До революції це був приватний музей, який належав Богдану Івановичу та Варварі

³⁰ Бенуа А. Возникновение «Мира искусства». — Л., 1928.— С. 29.

³¹ Макаренко Н. Выставка церковной стариной в музее барона Штиглица // Старые годы, 1915.— Июль—авг.— С. 73.

* Тепер Музей західного та східного мистецтва, розташований по вул. Рєпіна, 15.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

МУЗЕЙ МИСТЕЦТВ

Б. Іг., В. І. та В. М. ХАНЕНКІВ

УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

ПРОВІДНИК

СКЛАД

Микола МАКАРЕНКО

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ
1924.

Титульна сторінка книги «Музей Мистецтв».

Миколаївні Ханенкам — нащадкам старого козацького роду, який дав кілька видатних в історії України діячів. Під час війни 1914 р. кращі експонати було евакуйовано до музеїв Москви і Петербурга. Ці речі необхідно було розшукати і повернути на Україну.

Микола Омелянович з притаманною йому заповзятливістю на початку 1921 р. дістав дозвіл на повернення картин із Рум'янцівського музею, ікон із Третьяковської Галереї, порцеляни, золотих і срібних речей із музею Морозова, а також із Історичного музею. Більшість речей було знайдено і повернуто до Києва. Однак 24 картини таких відомих майстрів пепзля, як Брейгель, Снейдерс, Рубенс, Перуджіно, Маньяско, Кауль-ван-Мандера та ін., так і не вдалося знайти. Вони безслідно зникли під час перевезення їх з Історичного музею.

Микола Омелянович дуже багато зробив по упорядкуванню музею, найбільш раціональному розташуванню експонатів, оскільки приміщення для цього було мало пристосовані. Він скаржився на тіснаву, на те, що доводиться розміщати предмети не так, як того вимагає муzejна дисципліна. «Речі одна одну давлять. Лежить не виставлена гарна збірка класичної кераміки та скла, велика збірка срібних речей західно-европейського походження. Лежить у скринях велика збірка шиття, килимів, японських гравюр на дереві, кілька сотень японських «цуба». Лежить у схованці чудова збірка золотих емалевих та інших речей великоїнзівської доби київського походження. Багато речей італійської майоліки лежать по шафах... Всі ці речі чекають можливості побачити світ і показатися людям на очі...»³²

Досить повне уявлення про Музей Мистецтв в перші роки його існування подає професор Макаренко у написаному ним вперше провіднику. В передмові він писав: «Музей мистецтв, бувший імені Б. І. та В. М. Ханенків, для України — то великий скарб, те ж саме, що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі області художніх творів усіх європейських і східних народів»³³. Автор подає до кожної картини, вази чи іншого експоната стисле пояснення про їх походження, короткі біографічні дані про автора чи майстерню, методи і засоби їх виготовлення.

В двадцяті роки в Києві було шість муzejних скарбниць — Лаврське муzejне містечко, Всеукраїнський історичний музей, Музей Мистецтв, Картинна

³² Микола Макаренко. Музей мистецтв Української академії наук. Провідник.— К., 1924.— С. 12.

³³ Там же.

галерея, Археологічний кабінет університету, Кабінет і музей імені Ф. Вовка. Однак, з погляду Макаренка, вони перебували в занедбаному стані, часто не мали дбайливого господаря. «Пора покінчти,— писав він,— з руйнацією цих пам'яток творчості, з руйнацією, яку так успішно проводять і Собез і Сорабкоп, ще дехто. Пора звернути увагу на те, що цілість цих пам'ятників та їх деталів, на жаль, порушують ці громадські установи часом несвідомо і навіть помимо своєї волі, час зрозуміти, що догляд за такими творами минуло-го потрібно передати в руки дійсних музейних діячів, не ставлячи на це місце неуків або випадкових перехожих, що іноді заправляють Державними Музеями»³⁴.

Так відверто і принципово про необхідність охорони і розвитку музеїв міг сказати лише Макаренко.

Мабуть, ніяка інша професія так тісно, безпосередньо не пов'язана з музеями, як професія археолога, мистецтвознавця, геолога чи палеонтолога. Адже заздалегідь, до польового сезону, їм доводиться до сконало вивчати все те, що зроблено їхніми попередниками, безпосередньо ознайомитися з музейними експонатами. А потім, після тривалого, часом бентежного, болісного так званого камерального періоду препарування, закріplення і визначення тих чи інших об'єктів матеріальної культури (артефактів), скелетів організмів чи мінералів, передавати їх до відповідних музеїв. До того ж всі музеї, якого б масштабу вони не були, виконують благородну культурно-освітню функцію, приносять радість і естетичну насолоду найширшій аудиторії, є осередками пропаганди досягнень науки і техніки.

Усе це Микола Омелянович не лише добре розумів, але й конкретно сприяв розвиткові музейної справи. З краєзнавчими музеями України, особливо з Полтавським, Роменським, Сумським, Прилуцьким, Донецьким, Чернігівським, Маріупольським, у нього були особливо тісні контакти. Для їх співробітників вчений читав лекції, разом з ними проводив археологічні розкопки, передавав до музеїв силу-силенну предметів матеріальної культури, фотографій, наукової літератури. В тяжкі роки пореволюційного відродження, коли бракувало державних фондів на ар-

³⁴ Макаренко М. О. По київських музеях. Лаврський музейний городок.— Глобус.— 1926.— № 2.— С. 40—43.

хеологічні дослідження, такі кошти іноді виділяли окружні виконавчі комітети.

В офіційних листах і телеграмах до Археологічного комітету інердко персонально зазначалось прізвище вченого, якого запрошували на проведення тих чи інших археологічних досліджень. Так, директор Полтавського державного музею Бендеровський 15 жовтня 1927 р. надіслав до ВУАКу телеграму такого змісту: «Полтавський Окрвиконком в порядку шефства над археологічними дослідженнями в межах Полтавської округи на 1927—1928 рр. для проведення розкопів виділив 500 крб. Музей просить Археологічний комітет дозволити йому одержати ці гроші в окрвиконкомі. В сучасний момент проводяться розкопи в Полтавському р-ні проф. Макаренко М. О. при участі Музею»³⁵.

Неабияке піклування про поповнення експоната-ми Роменського і Остерського округових музеїв проявляв знову ж таки Микола Макаренко. Як відомо, перший з них був заснований за участю Макаренка в січні 1920 р., а в листопаді вже прийняв відвідувачів. Як зазначає в звіті про роботу музею перший його директор М. М. Семенчик, «в тому ж 1920 році нашим молодим музеєм зацікавився М. О. Макаренко. Під його керівництвом проведені археологічні розкопки в с. Ведмежому»³⁶. У 1925 р. бібліотека Роменського музею вже мала майже 20 тис. книжкових одиниць, серед них, зокрема, і ряд унікальних: «Требник Петра Могили», «Євангеліє» XVII ст. українською мовою. У 12 відділах музею — археологічному, мистецтвознавству, етнографії, виробництва, природничому, церковному, педагогічному, революційному, нумізматичному, паперових грошей, медалей, марок налічувалося 12 577 предметів. Протягом року музей відвідало 3683 осіб і 136 екскурсій³⁷.

Особливо значну допомогу цьому закладу подав Микола Омелянович тоді, коли був директором Музею Мистецтв Всеукраїнської академії наук. Як видно з журналів обліку надходжень до музею, що частково збереглися, 24 грудня 1923 р. він передав Роменському музею 43 експонати і 44 книги. Серед них — картини фланандських, італійських та пімецьких худож-

³⁵ НА ВУАК.— Спр. 163.

³⁶ Там же.— Арк. 15.

³⁷ Там же.

ників, зразки кахлю, художнє скло, посуд. Тоді ж до музею потрапив і портрет самого Макаренка роботи відомого живописця Максима Прокоповича Гронця. Зберігся він випадково — ніхто не знав, хто на ньому зображеній. А підпису не було. Адже після арешту і засудження вченого як ворога народу, сталінські сатрапи намагалися знищити всі його твори, картини з його автографами тощо. В тридцяті роки з бібліотек вилучили книги Макаренка, заборонялось посыкатись на його твори в наукових працях. Зникли безцінні фототеки, зібрані Макаренком протягом 1919—1922 років. З Роменського музею зникли полотна видатних майстрів пензля з автографами Миколи Омеляновича.

З художником Гронцем він познайомився 1906 року, коли той навчався у Петербурзькій академії мистецтв. Портрет вченого було створено на початку 20-х років, коли Гронець жив у Києві (1918—1924).

Серед мистецтвознавців Микола Омелянович мав неабиякий авторитет. З деякими працював в Академії Мистецтв у Києві, багатьох зінав ще по петербурзькому періоду своєї діяльності, тому переконував своїх колег і друзів, щоб вони дарували музею свої картини. Це була просвітницька діяльність професора Макаренка. В такий спосіб до Роменського музею 30 червня 1924 р. потрапили картини Ф. Кричевського «Етюд хати», В. Кричевського «Етюд моря» А. Козлова «Голова старої», ряд творів Г. Нарбута. Чимало археологічних експонатів, які походять з розкопок Роменської округи, знайдених М. Макаренком, зберігається й тепер в місцевому музеї.

У 1925 р. Микола Омелянович клопотав перед Археологічним комітетом про надання допомоги Остерському і Роменському краєзнавчим музеям науковою літературою: «Ганебна для нас річ — нема ні жодного примірника видань Української Академії наук. Відносно Роменського музею я і особисто прохав, і сам музей листовно своє прохання надсилив до Укр. Академії наук про бажання отримувати видання Академії. Але ж поки що це прохання — глас вопіющого в пустині. Гадаю, що таке ненормальне явище потрібно зламати. Дозволяю собі звернутись до Комітету з пропозицією — чи не знайде він можливим клопотати перед Академією наук про висилку цим двом бідним музеям своїх видань. Гадаю, що Академія

М. О. Макаренко і М. М. Семенчик — директор Роменського краєзнавчого музею. 1924 р.

мія наук від таких подарунків не обідніє, а місцевим діячам музеїв значно допоможе»³⁸.

На жаль, це клопотання лишилося без відповіді, бо заважали відомчі бар'єри. Адже краєзнавчі музеї до сьогоднішнього дня перебувають у віданні Mi-

³⁸ Там же.— Спр. 78.

міністерства культури республіки. Правда, як відомо, сучасні відносини Академії наук УРСР з краєзнавчими, природничими та іншими музеями цього міністерства значно поліпшилися. Академічні інститути, зокрема інститути археології, геологічних наук, зоології, ботаніки та інші, подають відчутну допомогу колекціями, науковою літературою, консультаціями тощо. Проте регулярне постачання науковою літературою музеїв не налагоджено й досі.

Досить плідно і взаємовигідно для науки і Роменського (та й інших) музею провадились археологічні роботи. В скрутних умовах, коли не вистачало коштів, Микола Омелянович заличував до своєї експедиції працівників музеїв. Незначні суми для таких робіт вряди-годи асигнували окрівкою. Так, на археологічні дослідження городища «Монастирище» біля Ромен місцевий окружний виконавчий комітет у 1924 р. виділив 80 крб. Частину коштів в сумі 140 крб. було зібрано за лекції «Гробниця Тутанхамона» і «Пам'ятки минулого України», які Макаренко прочитав для робітників і службовців роменських підприємств. На цих розкопках музейні працівники набували неабиякого досвіду, а здобуті матеріали поповнювали фонди музею.

Бурімні революційні та пізніші роки поліпшили без догляду поміщицькі маєтки і садиби з садами та парками, збудовані видатними зодчими, запустили храми і церкви, цілі монастирські комплекси. Прикриваючись гаслом боротьби з релігією, з експлуатаційськими класами все це нещадно грабувалося, нахабно нівчилося і руйнувалося. На очах зникали мистецькі шедеври, які зводилися віками, працею і талантом багатьох поколінь. Микола Омелянович дуже болісно переживав усі ці варварські акції і прагнув, як міг, захищати спадщину минулого від знищення. Одним із заходів збереження пам'ятників зодчества він вбачав у створенні на їх базі народних музеїв. Скільки їх в мальовничих місцях Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини — маєток Лизогуба в Сідневі, Спасо-Преображенський собор і Густинський монастир в Прилуках, чудовий замок малоросійського гетьмана К. Розумовського, побудований архітектором Чарльзом Камероном в Батурині.

Вивчаючи палац в с. Ляличах Суражського повіту Чернігівської губернії, збудований талановитим архітектором Кваренгі, Макаренко писав: «Нине они

(дворцы — Д. М.) мало кому известны и, захиревшие в глухи, громятся и разрушаются руками невежд — Ляличи, Батурин, Почеп, Шклов, Вишенъки и многие другие»³⁹. Та пророчих слів Макаренка пікто не чув!

Всюди, де доводилося працювати вченому і де чинилися неподобства, він виступав проти них рішуче: «Зараз оглянув кам'яну огорожу Ладинського монастиря,— писав із Прилук до Археологічного комітету,— їй більше ста років. Після дощу одно чи два прясла зруйновано. Цеглу розбирають селяни. Прошу телеграфного розпорядження Прилуцькому Окрвиконко-му з копією общині припинити розборку, затребувати повернути взяту цеглу і зобов'язати общину зробити ремонт зруйнованої частини. Тих, що розбирають, притягти до відповідальності. Прошу зробити це негайно і телеграфно. Адрес общини: Прилуки, с. Ладин, уловноваженому Ладинської релігійної общини. 13.08.1927. Микола Макаренко»⁴⁰.

На адресу того ж Археологічного комітету через деякий час надходить від цього нове запекоене прохання: «В селі Мамаївці Яблунівського району Прилуцької округи в маєтку бувшої пані мається чудової архітектури невеличких розмірів будинок типово-го ампірного стилю, іноді його звать «флігель княжни Жевахової». В сучасний мент будинок належить Прилуцькому комунгоспу. Останній влаштовує тут гуральню. Зроблено комунгоспом розпорядження розібрати цей чудовий будинок на цеглу для будівлі гуральні. Допустити таке варварство ві в якому разі неможливо. Будинок двохповерховий з витриманим фронтоном на чотирьох стовпах і має такі розміри в плані: 14 аршин по довжині і 8 аршин по ширині. Це — мініатюрних розмірів прекрасно збудований, в гарних пропорціях налац. Прошу негайно ж вжити відповідних заходів, аби будинок припинили розбирасти, зберегли, тим більше, що в ньому можливо улаштувати чудове помешкання для житла. Прилуки, 13.07.1927.

Прошу звернути увагу на спільність справи»⁴¹.

Подібних листів, в яких відчувалось вболівання вченого, було немало. І слід сказати, що вони інколи для окремих будівель і археологічних пам'ятників

³⁹ Макаренко М. Е. Ляличи // Старые годы.— 1910 — июль — сент.— С. 149.

⁴⁰ НА ІА АН України.— Спр.— 134.— С. 189.

⁴¹ Там же.— С. 68.

виявилися рятівними. Наведемо ще один, останній лист Макаренка, адресований Секції історії матеріальної культури ВУАН від 19.07.1933 р.: «На терені будівництва Азовсталі, біля Маріуполя, існує чимало різноманітних пам'яток минулого. Протягом років 1930—32 досліджено могильник неолітичних часів, групу могил так званих «скорченіків», почато досліджувати другу групу могил, досліджено частину зольників і т. д. Щороку будівництво Озівсталі поширювало свої роботи на ті місця, що вже було досліджено їх в попередні роки. Таким засобом археологічні дослідження провадилися в залежності від потреб будівництва і неприпустимо було залишати пам'ятник не дослідженім перед тим, як його знищить будівництво. Щороку досліди проводились на кошти НКО з додатковими місцевими сумами. На рік 1933-й кошторис надіслано було до сектора науки НКО 20.03.33. Повторно запитував від 9.05.33 р. Але до цього часу від сектора науки не одержано жодної відповіді. Тим часом групу могил, що мали бути досліджені в цьому році, будівництво може знищити. Маю заявити Секції історії матеріальної культури, що я все зробив, що міг, аби спасті від нищення пам'ятки глибокого минулого, і складаю з себе всяку відповідальність»⁴².

Вивчення наукової спадщини і архівних матеріалів засвідчує, що Макаренко протягом усього життя велику увагу приділяв справі пропаганди науки. Та- лант популяризатора у нього поєднувався з глибокими знаннями предмета, історії того чи іншого краю та з неабияким літературним хистом. Зрозуміло, така широка ерудованість в різних сферах культури з'явилася під впливом оточення відомих мистецтвознавців, археологів, істориків, архітекторів, художників, географів. Варто назвати такі імена, як М. К. Реріх, О. М. Бенуа, О. О. Спицин, П. П. Семенов—Тянь-Шанський, Д. В. Айналов, Ф. І. Вовк, М. І. Ростовцев, В. О. Верещагін, О. В. Орешніков, Ф. І. Успенський.

Протягом дев'яти років Микола Омелянович співробітничав у популярному тоді журналі «Старые годы», на сторінках якого за цей час з'явилась величезна кількість його рецензій, рефератів з різних питань мистецтвознавства, археології, архітектури.

⁴² НА СІМК.— Спр. 450.— Арк. 43.

Він також постійно запайомив громадськість з діяльністю багатьох наукових товариств.

Починаючи з 1906 р. Микола Омелянович бере активну участь в роботі Російського археологічного товариства, Товариства захисту і збереження пам'ятників мистецтва і старини, відділенні російської і слов'янської археології, класичному відділенні тощо. Тематика його доповідей досить різноманітна: «Археологические разыскания на Полтавщине в 1906 году»⁴³, «Городище «Монастырище» близ г. Ромен, Полтавской губернии» (1906)⁴⁴, «Исследование курганов близ села Мастюгино Воронежской губернии» (1909)⁴⁵, «О раскопке Маяцкого городища на р. Доне» (1909)⁴⁶, «Древнейший памятник искусства Переяславского княжества» (1909)⁴⁷, «О раскопках в Ново-Темниковском могильнике Тамбовской губернии» (1910)⁴⁸, «О раскопках в Новгородском детинце и на городище» (1911)⁴⁹, «Раскопки в 1915 г. в Полтавской и Ярославской губерниях»⁵⁰, «Трапезунд и его памятники искусства и старины» (1918)⁵¹.

Особливо великий успіх випав на долю вченого в 20-ті роки, коли він працював в Археологічному комітеті ВУАН. Тоді його лекції проходили на прилюдних засіданнях Археологічної секції й супроводжувалися демонстрацією слайдів, чи, як тоді модно було називати, за допомогою чарівного ліхтаря. Засідання розпочиналися о 19 год. вечора в залі національної бібліотеки ВУАН па бульварі Шевченка, 14. Для прикладу варто назвати хоча б такі лекції: «Могила Солоха», «Мордвинівська могила», «Скарб з Перещепіна»⁵², «Мистецтво старої української книжки»⁵³, «Орнаментація української книги XVI—XVIII століття»⁵⁴. Безпосередня участь Миколи Омеляновича в розкопках багатьох скіфських і сарматських курганів, образна мова й вагомий ілюстратив-

⁴³ НА ЛОИА.— Ф. 3.— Спр. 302.— Арк. 13.

⁴⁴ Древности.— М., 1909.— Т. 22.— Вып. 1.— С. 7.

⁴⁵ НА ЛОИА.— Ф. 3.— Спр. 302.— Арк. 41.

⁴⁶ Там же.— Арк. 40.

⁴⁷ Зодчий.— Спб. 1909.— № 8.— С. 82—84.

⁴⁸ НА ЛОИА.— Ф. 3.— Спр. 302.— Арк. 49.

⁴⁹ Там же.— Арк. 59.

⁵⁰ Там же.— Арк. 88.

⁵¹ Там же.— Спр. 452.— Арк. 127.

⁵² Україна.— 1925.— Кн. 4.— С. 180.

⁵³ Бібліологічні вісті.— К., 1924.— С. 173—174.

⁵⁴ Там же.— С. 133—136.

ний матеріал приваблювали слухачів широкого профілю.

Археологічні дослідження, які проводились на територіях Прилуцької і Роменської округ разом з співробітниками музеїв, Микола Омелянович висвітлював в місцевих газетах «Радянське життя» та «Правда Прилуччини». Він зазначав, що часи культури так званих кімерійців, потім скитів, сармат, алан, аварів, гунів, готів, печенігів, половців, татар і наших предків слов'ян залишили пам'ятники свого існування. «Вивчення побуту, техніки, мистецтва минулих часів дають можливість зрозуміти, хто вони є, наслідком яких епох і фактів вони з'явились на Прилуччині...»⁵⁵ Іноді він критикував окрвіконком, який не сприяв археологічним розвідкам, не надавав значення культурно-освітній роботі, або висловлював по-дяку за фінансову допомогу в археологічних розкопках.

Ряд цікавих науково-популярних статей професора Макаренка знаходимо в журналі «Глобус»: «Найдревніша культура на Вкраїні», «Підземний город (Ольбія)», «По київських музеях. Лаврський музейний городок», «Виставка творів Нарбута», «Київські художники», «Українське скло». Окрім його твори присвячені діячам культури і науки. Вони становлять особливий інтерес, позаяк з них видно кого Макаренко ловажав, які риси людського характеру і душі цінував, а які ганьбив і зневажав. Миколі Омеляновичу надто подобались карикатури російського графіка П. М. Боклевського, які вражают читача не менше, ніж самі твори Островського чи Гоголя. «В житті Боклевського — зазначав Макаренко, — вважався за людину освічену, ліберальну, але й відверту, пряму, оригінальну й незалежну. Ні на кого він ні з колег, ні з навчителів не вважав і тому набув собі недругів. Кандидатська праця, що він був написав для одержання університетського диплому, була остильки ліберальна як на той час, що професори порадили Боклевському за найкраще забрати роботу назад, щоб запобігти скандалу»⁵⁶.

А з яким душевним теплом згадує Макаренко славетного художника Л. М. Жемчужникова, автора кар-

⁵⁵ Правда Прилуччини.— 1927.— 4 серпн.

⁵⁶ Макаренко М. О. Малюнки П. М. Боклевського // Український науково-дослідний інститут книгознавства.— К., 1930.— С. 5—6.

тини «Кобзар» та багатьох інших, які він вважає точними відбитками тодішньої дійсності, на які можна покладатися, мов на документ. Він писав: «...Жемчужников був людиною з широким світоглядом, гуманістично вихований, з поглядами на життя й людність протилежними тим, що усталені були в інституціях, що його виховували. Це — ворог кріпацтва, поневолення. Ворог воєнщини Миколи першого, ворог знищення собі подібного. Всіма своїми поглядами на життя, на владу, на те, що його оточувало, він не нагадував тієї суспільної кляси, з якої вийшов. Всі його симпатії, всі прағнення і весь він перейшов на бік пригнобленого люду, нещасного кріпака, бідолах, покривджених тодішнім ладом»⁵⁷. Всі ці риси притаманні були й самому Миколі Макаренкові.

На протязі всього життя вчений був винятково цілеспрямованим у розв'язанні наукових проблем, наполегливо і послідовно долав численні перепони на цьому шляху, не впадав у розpac. Він розумів діалектику життя як постійну боротьбу з відсталістю, несправедливістю, рутиною. Тридцяті роки були особливо тяжкими для всіх верств населення — штучно створений голод задля прискорення колективізації, знищення передової інтелігенції під гаслом боротьби з неіснуючими націоналістичними та контрреволюційними організаціями, санкціонований терор та самоубиства державних і громадських діячів. Та Макаренко продовжував не лише плідно працювати на археологічних розкопках в Приазов'ї, а й енергійно займатися науковою пропагандою, виступати з доповідями, писати науково-популярні праці. В грудні 1932 р. співробітники археологічного комітету з захопленням слухають його доповідь «Теорія М. Ростовцева про «звіриний стиль» на Україні» з діапозитивами⁵⁸. Мабуть, доповідь з такою назвою була запланована не випадково, і «звіриний стиль» стосовно до політичної обстановки він уявляв в ширшому розумінні. Тоді ж професор Макаренко увійшов до складу організаційного комітету по підготовці республіканської конференції археологів та етнографів. Він безпосередньо відповідав за організацію наукових видань конференції⁵⁹. Серед наукових доповідей з історії матеріаль-

⁵⁷ Макаренко М. О. «Кобзар» Л. М. Жемчужникова // Бюлєтень Прилуцького окружного музею.— 1929.— № 2.— С. 2.

⁵⁸ НЛ ВУАК.— Спр. 454.— Арк. 1.

⁵⁹ Там же.— Спр. 459.— Арк. 52.

ної культури на Україні в новому п'ятирічному плані була запланована й доповідь Макаренка «Проблема скітів та розселення народів на Україні»⁶⁰.

Завдяки розкопкам поблизу Маріуполя, які очолював Микола Омелянович, були одержані нові невідомі раніше матеріали з археології пізнього неоліту. Ці здобутки вчений широко пропагував серед робітників, музеїних працівників, вчителів, вчених. Протягом 1931—1933 років він найчастіше робив прилюдні доповіді на такі теми: «Археологічні дослідження на Маріупольщині за роки 1931—1932», «Маріупольський могильник», «Проблема скітів та розселення народів на Україні», «Система й техніка вирізки й перевозки поховань і кам'яних гробниць Маріупольського могильника». Та це вже була лебединна пісня М. О. Макаренка. Залишалося два роки до безпідставного арешту і чотири роки до фізичного його знищення. «Ваш Маріупольський могильник,— писав колишній вчитель М. О. Макаренка О. А. Спицин,— поразительное открытие, от которого я хожу уже несколько дней сам не свой... Какие из всего этого выйдут последствия, даже представить нельзя. Придется пересмотреть с новой точки все наши культуры. Вот оно что ваш могильник! Чего стонт перед этим ускользнувший от вас скифский курган!»⁶¹ Ще й зараз з особливою теплотою згадують Макаренка маріупольці, донетчани, кому довелось брати участь в розкопках, зустрічатись з вченим і слухати його магічно-притягальні розповіді. Як святі реліквії вони і їх нащадки зберігають даровані Макаренком книги, відбитки статей, сувеніри.

Останню свою працю М. О. Макаренко підготував до друку в експертному варіанті. Це була «Чортомлицька ваза» обсягом 7 друкованих аркушів і 25 таблиць кольорових ілюстрацій⁶². Та автор в цей час уже був в немилості, і рукопису, переданому до видавництва, так і не судилося побачити світ.

⁶⁰ Там же.— Спр. 459.— Арк. 60.

⁶¹ Макаренко М. О. Маріупольський могильник.— 1933.— С. 2.

⁶² НА ВУАК.— Спр. 460.— Арк. 38.

ПІСЛЯМОВА

Зібраний, систематизований і проаналізований матеріал про життя, творчість та наукову діяльність Миколи Макаренка не охоплює, звичайно, всього того, що характеризує його внесок в науку й культуру нашого народу. Спробуємо підсумувати все те, про що йшла мова в попередніх розділах, і відмітити деякі найбільш характерні особливості життєвого шляху Миколи Макаренка.

В особі М. О. Макаренка проявилася могутня, а згодом і трагічна фігура неординарної людини високих принципів, безкомпромісної, безкінечно відданої ідеалам науки, широко обдарованого і талановитого археолога і мистецтвознавця. Нам здається з'ясувати, що переважало у дослідника археологія чи мистецтвознавство неможливо. Археологію він розумів більш широко, ніж просто як історичну дисципліну. Знаряддя праці і предмети побуту з найдавніших епох розвитку матеріальної культури він розглядав, крім всього іншого, і як мистецькі вироби, характерні для окремих періодів.

На життєвому і творчому шляху М. О. Макаренка були піднесення і спади, зворушення і збентеження. Абсолютно однакові за тривалістю петербурзький і київський періоди виявилися прямо протилежними в житті, науковій і педагогічній діяльності вченого. Молодий спеціаліст з дипломами художника першого розряду і дійсного члена Археологічного інституту швидко здобув авторитет в науковому середовищі Петербурга. За відносно короткий строк він проводить археологічні дослідження в різних губерніях європейської частини Росії, становиться членом багатьох наукових товариств і комісій, багато публікується, співробітничає в журналі «Старые годы». Поряд з науковою роботою Микола Омелянович веде педагогічну діяльність. Він читає курс по «Історії давньоруського мистецства» в художній школі «Общества Поощрения

Художеств», на вищих жіночих архітектурних курсах і в реальних училищах.

Як і більшість передової української інтелігенції, зосередженої в Петербурзі, Макаренко зустрів жовтневі події 1917 р. з піднесенням і покладав великі надії на здійснення творчих планів. У 1919 р. він прибуває на Україну, з якою за весь час життя в Петербурзі підтримував наукові зв'язки через Полтавську архівну комісію і Українське наукове товариство. Починається київський період життя і наукової діяльності вченого.

Уже з самого початку 42-річний дослідник сперглино приступив до роботи в Українському науковому товаристві, яке згодом було злито з Українською академією наук. Незважаючи на скрутні матеріальні умови і нестабільні політичні обставини, він «впісався» в новий колектив науковців і швидко прогресував. У 1919 р. його обирають головою секції мистецтв Українського наукового товариства, а через два роки очолює і археологічну секцію. Макаренко бере активну участь в діяльності Софійської комісії, організовує в складі УАН Музей Мистецтв і стає його першим директором. Завдяки широким зв'язкам з музеями Москви і Ленінграда, йому вдається розшукати і повернути на Україну багато цінних музейних експонатів, вивезених у 1915 р. З перших років перебування в Києві Микола Омелянович віддає багато часу і педагогічній роботі. Він читає окремі курси по археології й історії давньоруського і українського мистецтва в Інституті Народної освіти та в Українській державній академії мистецтв (пізніше Інститут пластичних мистецтв, а потім художній інститут). Йому присвоюють вчене звання професора.

Та неабиякі організаційні здібності молодого професора, його блискучі досягнення в різних галузях археології та мистецтвознавства не всім були до вподоби. У деяких впливових колег це викликало заздрість і злостивість. Після переведення секцій археології і мистецтв до Української академії наук ніхто не цікавився їх проблемами, не виділялися належні матеріали і кошти, а їх керівника не запрошували на засідання президії. Численні звернення сторонніх організацій щодо проведення археологічних досліджень персонально Макаренком на їхні кошти часто адміністрація просто ігнорувала. Інколи Всеукраїнський археологічний комітет навіть відмовляв йому у ви-

данні відкритих листів на право проведення досліджень. Були навіть спроби зарахувати Миколу Омеляновича до нижчої категорії співробітників. Звичайно, його вразлива вдача не могла терпіти подібні інтриги, і 1929 р. він змушений був тимчасово вийти із складу членів ВУАКу. Це був своєрідний протест вченого проти свавілля адміністрації, особливо вчених секретарів В. І. Барвінка, П. П. Курінного і голови ВУАКу О. П. Новицького.

Однак основною причиною упередженого ставлення адміністрації ВУАКу була надто позалежна, безкомпромісна поведінка вченого з розвиненим почуттям власної гідності. А в системі Академії наук такі вчені не тільки не користувалися повагою, але й переслідувалися.

Незабаром до утисків по науковій роботі додалася трагедія особистого характеру: сім'ю спіткало іспоправиме горе — трагічна загибель єдиного 17-річного сина. І це нещастя мужньо і стійко переносить вченій. Він залишився незборимим в своїх переконаннях і в найтяжчі тридцяті роки сталінської тирадії. Макаренко належить до кращих представників розстріляного відродження 30-х років, які, самовіддано відсторювали українську науку, культуру й мистецтво, жертвуючи життям.

Глибокий огляд наукової спадщини Миколи Макаренка ще не розпочато. Це справа фахівців. Більшість його праць є бібліографічною рідкістю і заслуговують на перевидання. Вони пройняті живим співчуттям і любов'ю до предмета вивчення патріотизмом.

Його дослідження мали переважно комплексний характер і відзначалися грунтовністю наукового аналізу та широтою всебічних співставлень, внаслідок чого вони становлять інтерес не лише для археолога, але й для історика, мистецтвознавця, архітектора, художника, стилографа. Варто хоча б в загальних рисах охарактеризувати найголовніші напрямки наукової діяльності Макаренка.

В археології це пізньонеолітична культура Північного Приазов'я IV тис. до н. е. Широко відомий в археології Маріупольський могильник, що його виявив і дослідив вчений 1930 р. у зв'язку з розбудовою металургійного комбінату «Азовсталі», за сукупністю предметів матеріальної культури й ритуалом поховань досі є єдиною, неповторною археологічною пам'яткою України. Матеріали розкопок цього могиль-

ника опубліковані у великій, багато ілюстрованій монографії «Маріупольський могильник». Книга розраховувалась також на увагу іноземного читача і була опублікована українською і англійською мовами. Це була одна з останніх праць, яка побачила світ незадовго до арешту професора. Лише ця монографічна розвідка могла принести славу вченому. Але внаслідок переслідування, що врешті-решт привело до фізичного знищення її автора, книга не була розповсюджена й фактично вилучена з користування.

Археологічні дослідження професора Макаренка мають безпосереднє відношення до вивчення матеріальної культури епохи міді — бронзи, яка існувала на території України в IV—II тис. до н. е. і посіть назву трипільської. Вчений дотримувався погляду, що її носіями були осідлі землеробсько-скотарські племена. Оселялися вони в напівземляніх глиниобитних житлах на річкових терасах, важкодоступних пагорбах. Знаряддя праці, предмети побуту й прикраси виготовлялися переважно з кременю, каменю, кістки, рогів та глини, знайдено незначну кількість виробів з міді та бронзи. Макаренко досліджував поселення трипільців в Київському Подніпров'ї і в самому Києві, на Донеччині, Одесщині, Черкасщині і Чернігівщині (Євминське поселення). Він вперше звернув увагу на необхідність вивчення жителів трипільців, так званих «точків», та їх конструктивних особливостей, заперечив культове їх призначення. В наукових статтях 1925—1927 років він вперше подав описи предметів матеріальної культури трипільців, передані йому 1892 р. К. М. Антонович-Мельник і 1898 р. Є. А. Зносіко-Боровським, а із власних знахідок — «постаті в кріселку», «жіночу постать», «корито», орнаментовану та інкрустовану кераміку, кухлики, горищики, горщечки.

Певну увагу Макаренко приділяв і вивченню археологічних пам'яток скіфсько-сарматської доби (VI ст. до н. е.—кінець II ст. н. е.). Під його безпосереднім керівництвом 1914 р. проводилися розкопки Мордвинівського кургану на лівому березі Дніпра навпроти Каховки. Незважаючи на те, що курган уже було пограбовано, у ньому виявили поховання дівчинки 15—17 років у вбрани, яке складалося із золотих бляшок з візерунками різних тварин, золотого намиста, золотих сережок, браслетів і перстнів. Поховання супроводжується багатьма виробами із сріб-

ла, заліза й дерева. У щоденнику для майбутніх дослідників Микола Омелянович залишив кілька десятків креслень, близько 120 фотознімків і записів своїх вражень. Серед випадкових речей скіфського часу, які надходили на збереження до Ермітажу, він визначив і описав срібний ритон пізньоримської торевтики (II—III ст. н. е.), а також бронзові, залізні й золоті предмети вжитку та зброї IV—II ст. до н. е., які були знайдені на Полтавщині.

Микола Омелянович був досконало обізнаний з усіма фондами імператорського Ермітажу. Під час складання одного із перших путівників по цьому музею йому довелось провести каталогізацію величезних колекцій предметів матеріальної культури епохи Відродження, Середньовіччя і старожитностей півдня Росії, куди входило і скіфське золото з курганів України. Останні розташовувались в трьох залах «Старожитностей півдня Росії», «Нікопольській» і «Керченській». В одній зі своїх статей вчений висуває гіпотезу про безпосередній зв'язок гальштатської культури Середньої Європи з скіфською. Їх спорідненість він підтверджує конкретними прикладами, зокрема знахідкою золотої фібули з околиць м. Дебальцеве, характерних золотих платівок, а також скіфських керамічних виробів середньої Наддніпрянщини, спільніх для обох культур.

Якийсь час Макаренко брав участь у дослідженнях великого давньогрецького міста — держави Ольвії, яке існувало з VI ст. до н. е. по IV ст. н. е. на правому березі Південнобузького лиману на Миколаївщині. Наукову експедицію очолював відомий вчений Б. В. Фармаковський (м. Ленінград), а його заступником від київських археологів був Макаренко. Лише протягом одного сезону було зібрано близько двох тисяч предметів побуту та мистецтва. Аналізути археологічні здобутки, Макаренко дійшов цікавого висновку, що більшість високохудожніх мистецьких виробів і предметів побуту, знайдених в скіфських курганах, виготовлялася в Ольвії.

Центральне місце в науковому доробку вченого належить вивченю стародавніх племен східних слов'ян дніпровського Лівобережжя. Цією проблемою він займався протягом усього життя. Тут, зокрема, йому належить відкриття, вивчення й наукове обґрунтування так званої роменської археологічної культури літописного племені сіверян. Таку назву ця куль-

тура отримала першим місцезнаходженням поселення — городища на околиці м. Ромни. Культура городищ цього типу міцно ввійшла в наукову й довідкову археологічну літературу. Тривалість існування її визначена в межах VIII—Х ст. н. е. Макаренко розкопав значну кількість поселень наших пращурів на Посуллі, вивчив структуру і конструкцію жител, а також матеріальну й духовну культуру. Увесь керамічний посуд сіверян виготовляли без гончарного круга з глини з домішкою жорстви. Широко використовували роги і кістки тварин. Виробів з металу знайдено зовсім обмаль. Роменська археологічна культура знайшла відображення в багатотомній історії празького дослідника ранніх слов'ян Л. Нідерле.

Чимало наукових розвідок Макаренко присвятив давньоруським городищам Х—ХII ст. та пам'яткам давньоруського зодчества і образотворчого мистецтва. Власне кажучи, з дослідження давньоруських городищ і могильників в колишніх Тверській, Ярославській, Володимирській, Воронізькій та інших губерніях розпочиналася його археологічна діяльність. Заслуговують на особливу увагу дві його праці — «Памятники искусства русских славян и их соседей до XII века» (1914) і «Скульптура и різьбярство Київської Русі передмонгольських часів» (1930). У першій з них автор подає в ілюстраціях російські старожитності, а також мистецькі твори сусідніх племен — литовців, фіннів, готів і хозаро-алан. У другій в історичному аспекті показано розвиток мистецьких творів слов'ян від дохристиянських до велиkokнязівських часів. Вчений підкреслює, що художня творчість слов'янського етносу розвивалася на релігійній основі під впливом болгаро-балканських художніх шкіл.

Як уже згадувалось, об'єктами дослідження Макаренка були пам'ятки зодчества, які збереглися з велиkokнязівських часів. Вчений добре розумів і завжди підкреслював, що ці пам'ятки свідчать про великі технічні досягнення наших попередників, високий художній та культурний рівень духовного життя Київської Русі. Мозаїки і малярство на стінах цих шедеврів зодчества — єдине монументальне джерело вивчення спадщини київської держави, вони привертають увагу художників усього світу. Макаренко досліджував залишки будівель Старгородської божниці в м. Острі (1098) і Десятинної церкви в Києві (989—

996 рр.), будівлі і художнє оформлення Софії Київської (1036), храма Спаса в Чернігові (1024—1034 рр.), Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (1093—1113 рр.), Спасо-Мирозького монастиря в Пскові (1156), Новгородського кремля (1045) та ін.

З особливим почуттям новаги Макаренко характеризує образотворче мистецтво і пам'ятки архітектури доби козаччини або Запорозької Січі. Після татаро-монгольської навали це був період відродження і боротьби за незалежність української нації. Вчений багато працював над вивченням предметів мистецтва цього періоду безпосередньо в Ермітажі, ризницях багатьох храмів і монастирів, був присутній на представницьких виставках старожитностей, які організовувалися археологічними з'їздами. Він вивчав такі споруди XVII—XVIII ст., як Густинський монастир поблизу Прилук, Покровська церква в Ромнах, будинок лісфаку Сільськогосподарської академії, Братського монастиря, будинок митрополита на Софійському подвір'ї, Кирилівська церква в Києві. Усі ці будівлі, зведені в стилі українського або козацького бароко, нереважали в архітектурі на Україні, особливо в другій пол. XVII ст.

Микола Макаренко був палким популяризатором наукової і культурної спадщини. Його лекції, де б вони не відбувались — на розкопках якогось городища чи на засіданні Всеукраїнського археологічного комітету, — збиралі велику аудиторію. Як правило, вони супроводжувалися демонстрацією діапозитів. В 20-ті роки майже на всіх засіданнях мистецької чи археологічної секцій, які очолював Макаренко, читалися наукові доповіді дійсних членів ВУАКу, що значно пожвавлювало роботу. Ряд цікавих науково-популярних статей Макаренко опублікував у дореволюційних журналах «Живая старина», «Старые годы», «Аполлон», «Гермес», а за радянської влади — в часописах «Украина», «Глобус», газетах «Радянське життя», «Правда Прилуччини», «Життя й революція» та ін. Вони відзначаються глибиною наукового аналізу, дохідливістю, закликають до збереження історичних, мистецьких, археологічних витворів минулого.

У 20—30-х роках археологічні дослідження на території України провадилися в тісному контакті з місцевими краєзнавчими музеями і були важливим джерелом їх поповнення експонатами. Про це переконливо свідчать відгуки сучасних працівників краєзнав-

них музеїв Полтави, Донецька, Прилук, Луганська, Маріуполя, Ромни, Чернігова. У фондах цих установ зберігається чимало різноманітних експонатів: від знарядь праці, кухонного посуду і прикрас до цілих монолітів людських поховань, знайдених і досліджених вченим. Завдяки музеям, про збагачення експозицій яких так дбав Микола Макаренко, збереглися деякі матеріали про його життя і діяльність, рідкісні фотографії розкопок городищ, фотопортрети, малюнки, статті та книги з автографами.

На жаль, за тяжких обставин життя в умовах тоталітарного режиму, існування якого супроводжувалося розкуркуленням, насильницькою колективізацією, репресіями, терором проти власного народу, війнами було втрачено не лише кращі пам'ятники національної культури, національні кадри, але й духовність, людську порядність і гідність.

Зіткнувшись віч-на-віч з сталінськими «порядками», які запроваджувалися на Україні буквально в усіх галузях народного господарства, науки й культури, Микола Омелянович зазнав глибокого розчарування. Проте всі намагання боротися з рутиною, протидіяти несправедливості були марнimi. Його позиція багатьох не влаштовувала, дратувала, заважала запопадливо служити бюрократично-командній системі, якнайшвидше «вистрібнути» на номенклатурну вершину. Більше того, його, як і інших науковців, переслідували, вишукували якнайпринизливі форми помсти. Отже, його сподівання на справжнє відродження українського мистецтва й культури, зерна правди яких буйно зійшли на щедрій землі в 20-ті роки, не здійснилися. Український народ протягом віків перебував в колоніальній залежності від самодержавної Росії. Його всебічне переслідування і гноблення не змінилося й після Жовтневої революції, на яку покладалися такі рожеві надії. Більше того, наприкінці 20-х років розпочався справжній геноцид щодо українських вчених, самобутньої української культури і науки, пам'яток зодчества. На все це болісно реагували Микола Омелянович й інші видатні вчені. Проте уярмлений, одурманений ідеологічним туманом народ, заляканы терором переважна більшість інтелігенції майже не виявляли протидії таким акціям. «Мені прикро таке ставлення,— писав Макаренко в листі до іркутського археолога й історика професора Б. Е. Петрі, як і взагалі українського суспільства,

правда загнаного, затурканого, заляканого і не самостійного. Тільки тепер я збагнув його належним чином. Адже, справді, ні на мідний шаг немає в ньому того, що називається почуттям власної гідності. Звикли за дві сотні років діяти і бути в підлегlosti іншого. Те почуття людини, що зберігалося і так проявилося в українця в XVII столітті, тепер зникло безслідно, а на його місці з'явився плюгавий острах і байдуже терпіння. Що хочеш роби з ним, він витерпити».

Настав час нового відродження й ми згадуємо добре ім'я нашого співвітчизника Миколи Макаренка. Вдячні нащадки мають знати кращих своїх борців за збереження історичних цінностей всесвітнього значення, представників наукового потенціалу нації. Характерно, що ініціатива про відзначення неординарного вчинку Миколи Макаренка виявляють письменники, кіномитці, журналісти, а не адміністрація того академічного інституту, де він працював. В Інституті археології АН України немає навіть портрета вченого. Не цитують його праці й співробітники інституту. Так, у монографії В. Г. Збеневича «Ранній этап трипольської культури на територии Украины», яка вийшла друком 1989 р., жодним словом не згадано фахівця з трипільської культури Миколу Макаренка. Володимиру Гецелевичу, мабуть, це ім'я невідоме. Не відоме чи навмисно не згадане? І таких прикладів, на жаль, чимало.

Таке ставлення до наукового доробку Миколи Макаренка неприпустиме. Настав час присвоїти Роменському краєзнавчому музею ім'я вченого-земляка і встановити на його будинку меморіальну дошку. Цього справедливо і наполегливо вимагають співробітники Сумського і Роменського музеїв. Має повернутися із небуття ім'я Макаренка й на уроки краєзнавства в школи України. Краєзнавство — джерело виховання молодого покоління на кращих традиціях народу, пізнанні історичної й культурної спадщини рідного краю. Адже без минулого не зрозуміти сучасного, не може бути майбутнього.

Ім'я Миколи Макаренка має повернутися і до столиці України. Час приступити до перевидання наукової спадщини вченого. З 1927 р. й до дня примусового залишення Києва наприкінці 1934 р. Микола Омелянович мешкав на розі вулиць Левашівської (тепер вул. Карла Лібкнехта.— Д. М.) і Єлизаветинської.

У 1938 р., коли сталінські сатрапи в своїй руйнівній діяльності досягли апогею, останню перейменували на вулицю Чекістів. Чи не було б справедливішим нині, в часи перебудови, відмовитись від цієї назви вулиці і увічнити пам'ять Миколи Макаренка?

Щодня численні радянські й іноземні туристи відвідують історичні місця Києва. Так було і за сивої давнини, тільки не туристи, а паломники з усієї України та з поза її меж йшли до столичного града пішки, щоб вклонитися святым місцям. Нескінчений ланцюг людей рухався від Києво-Печерської лаври до Михайлівського Золотоверхого собору і далі — до Софії Київської. Там, де стояв Золотоверхий, тепер пустир, правда, залишилася трапезна. Але більшість людей, навіть киян, не відають, яка споруда колись прикрашала цей пагорб.

Досить схвилювано і справедливо відгукнувся про подвиг Макаренка письменник Валерій Грузин: «Портрет того ЄДИНОГО, хто не поставив свого підпису під актом на занесення Михайлівського Золотоверхого собору, виступив проти будівництва Урядової площа, що загрожувало знищенню й Софії Київській, і був за це розстріляний у сталінському концтаборі, має бути встановлений на площі Богдана Хмельницького або на місці загибелі Собору (не як дошка пошани, існування якої майже неможливо розтлумачити іноземним гостям). Микола Омелянович Макаренко має бути й почесним громадянином Києва — посмертно і вічно»¹. Цілком слухні слова!

---

¹ Грузин В. Винищений ланцюг еволюції // Всесвіт.— 1990. Вип. 1.— С. 176.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ М. О. МАКАРЕНКА

- Народився 4 лютого 1877 р. в селі Москалівці Роменського повіту Полтавської губернії (тепер Сумська область).
- 1885—1897 Навчання в Перекопівській початковій школі і Лохвицькій гімназії.
- 1897—1902 Навчання в Центральному училищі технічного малювання барона А. Л. Штигліца в Петербурзі.
- 1902 Присвоєно звання художника по першому розряду.
- 1903—1905 Належання в Петербурзькому археологічному інституті.
- 1905—1919 Дійсний член Петербурзького археологічного інституту.
- 1906—1910 Заступник інспектора і викладач малювання в «Школі імператорського товариства Заохочення Мистецтв».
- 1906—1912 Викладач малювання в Першому реальному училищі м. Петербурга.
- 1907 Член-співробітник Російського археологічного товариства.
— Одруження з Федоровою Анастасією Сергіївною.
- 1908—1912 Співробітник журналу «Старые годы».
- 1908—1914 Викладач малювання загальнорисувальних класів у Художній школі Товариства Заохочення Мистецтв.
- 1908—1919 Член Полтавської вченій архівної комісії.
- 1909—1919 Член — співробітник Московського археологічного товариства.
- 1910—1919 Дійсний член Російського Археологічного товариства.
- 1910—1919 Заступник голови Комісії по вивченню орнаменту народів Росії при Російському географічному товаристві.
- 1910 Член Комісії Російської академії наук по влаштуванню виставки «Ломоносов и Елизаветинское время».
- 1911 Делегат Всеросійського з'їзду художників від Російського археологічного товариства.
- 1911 За розподілом почав працювати в імператорському Ермітажі.
- 1912—1914 Викладач «Історії мистецтв» в Художній школі Товариства Заохочення Мистецтв.
- 1912—1919 Читав курс «Російське мистецтво» на Вищих жіночих архітектурних курсах у Петербурзі.
- 1912 За вислугу літ присвоєно звання колезького асесора із старшинством з 1 липня 1907 р.
- 1913 За вислугу присвоєно звання надвірного радника із старшинством з 1 червня 1911 р.
- 1914 Відрядження до м. Лейпцига на Міжнародну виставку графічних мистецтв, вивчення музеїної справи і пам'ятників мистецтва романської доби.
- 1915 Призначений кандидатом на класну посаду по Ермітажу.
- 1916 Вийшла в світ книга «Художественные сокровища императорского Эрмитажа».

- 1916 За вислугу присвоєно звання колезького радника із старшинством з 1 липня 1915 р.
- 1917 Учасник експедиції Російської академії наук по вивченю і охороні пам'ятників мистецтва і старини в м. Трапезунді (Трабзоні) в Туреччині.
- 1917 Вийшла в світ книга «Ломоносов и елизаветинское время. Т. 8. Мозаичные работы Ломоносова».
- 1917 Видання книги «Городища и курганы Полтавской губернии».
- 1917—1921 Дійсний член Українського наукового товариства.
- 1918 Видання книги «Іскусство древней Руси. У Соли Вычегодской».
- 1919 Переїзд до Києва.
- 1919—1921 Приват-доцент Київського університету по кафедрі археології України.
- 1919—1929 Голова Секції мистецтв Всеукраїнської академії наук (ВУАН).
- 1919—1929 Професор Української державної академії мистецтв, реорганізованої в Київський інститут пластичних мистецтв (1922), а потім в Київський художній інститут (1924).
- 1920 Науковий співробітник історико-філологічного відділу ВУАН.
- 1921—1925 Професор Київського Всеукраїнського інституту народної освіти (ВІНО) по кафедрі історії культури.
- 1921—1922 Голова Археологічної секції УАН.
- 1921—1924 Директор Музею Мистецтв УАН.
- 1921—1929 Член Софійської комісії.
- 1921—1925 Читав курси «Історія культури», «Українська археологія», «Загальна історія мистецтва», «Українське мистецтво» та ін. в Архітектурному інституті, Музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка, Київській консерваторії, Політехнічному інституті, на Вищих жіночих курсах.
- 1921—1929 Дійсний член Археологічної комісії, Археологічного комітету (1923), Всеукраїнського Археологічного комітету (1924).
- 1924 Видання провідника «Музей Мистецтв Української Академії наук».
- 1927 Біографічний варис і редактування книги «Проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту».
- 1928—1930 Член Українського наукового інституту книгоиздатства.
- 1929 Вихід із складу членів ВУАКу і співробітників ВУАН.
- 1929 Видання книги «Чернігівський Спас».
- 1930—1931 Професор Одеського художнього інституту.
- 1931 Публікація статті «Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів».
- 1932 Повернення до роботи в ВУАН. Призначений керівником сектора рабовласницького суспільства при Секції історії матеріальної культури.
- 1933 Видання книги «Маріупольський могильник».
- 1934 Арешт за так звану участь в контрреволюційній організації.
- 1934 Робота в комісії по демонтажу мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору. Відмова підписати акт на знення собору.
- 1934 «Вільне зіслання» до м. Казані строком на 3 роки.
- 1935—1936 Викладач Казанського художнього технікуму, консультант Центрального історичного музею в Казані.

- 1936 Другий арешт і звинувачення «за контрреволюційну діяльність і наклеп по відношенню вождя ВКП(б) і керівників» уряду.
- 1936 Постановою Особливої наради при НКВС СРСР засуджений на 3 роки ув'язнення у виправно-трудових таборах (труд-колонія № 2 в м. Томську).
- 1937 Третій арешт як «учасника кадетсько-монархічної контрреволюційної повстанської організації «Союз спасения Росії», яка ставила за мету скинення радянської влади шляхом збройного повстання».
- 1937 Постановою трійки при НКВС по Новосибірській області за- суджений до вищої міри покарання.
- 1938 Вирок виконано.
- 4 січня
- 1960 Постановою Президії Верховного суду Татарської АРСР М. О. Макаренка реабілітовано.
- 1965 Постанова колишньої трійки УНКВС від 25 грудня 1937 р. щодо Макаренка Миколи Омеляновича Президією Томського обласного суду відмінена і справа виробництвом зупинена за відсутністю складу злочину.
- 1989 Указом Президії Верховної Ради СРСР Макаренко М. О реабілітований повністю.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ПРО М. О. МАКАРЕНКА

Производство археологических исследований // Отчет императ. археолог. комиссии за 1903 год.— Спб., 1906.

Про Макаренка: с. 1, 54, 122, 124, 126, 128, 201, 202.

Репников Н. И. Некоторые могильники области крымских готов // Известия императ. археолог. комис.— 1906.— Вып. 19.— С. 1—80.

Про активну участь М. О. Макаренка в 1903—1904 рр. в дослідженнях 87 захоронень могильника Суук—Су поблизу м. Ялти.

Отчет о состоянии и деятельности императорского Московского археологического общества за время с 17 февраля 1906 г. по 17 февраля 1907 г. Древности // Тр. императ. Моск. археол. о-ва. М., 1909.— 22, вып. 1.— С. 7.

Повідомлення М. О. Макаренка про розкопки городища Монастирища поблизу м. Ромен Полтавської губернії.

Модестов Н. В. Императорском Спб. Обществе Архитекторов // Зодчий.— 1909.— № 7.— С. 70—74.

Доповідь художника М. О. Макаренка: «Об одном разрушающемся памятнике зодчества древнего Переяславского княжества».

Шмидт Дж. А. Доклады ученых обществ // Старые годы.— 1909.— Май.— С. 270.

Про доповідь М. О. Макаренка: «Исследование курганов близ села Мастьшко Воронежской губ.»

Эттинггоф П. Заседание императорского Спб. общества Архитекторов 10 февраля 1909 г. // Старые годы.— 1909.— Март.— С. 152.

Про доповідь М. О. Макаренка: «Об одном разрушающемся памятнике зодчества древнего Переяславского княжества».

Успенский А. И. Очерки по истории русского искусства. Т. 1. Русская живопись до XV века включительно.— М., 1910.

Майже повністю подано дослідження М. О. Макаренка, викладені в його статті «Развалини в Старгородці».

Павловский И. Ф. Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века.— Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1913.— 158 с.

Коротка біографія, список основних праць і фотопортрет М. О. Макаренка (с. 26—28).

Ростиславов А. Вести // Старые годы.— 1914.— Окт.— нояб.— С. 132.

Про Макаренка: с. 132.

Ростиславов А. Вести // Старые годы.— 1915.— Янв.— февр.— С. 101.

Про Макаренка: с. 101.

Меженко Ю. О. Від Українського наукового інституту книгоиздатства // Бібліологічні вісті.— К.: Держвидав України, 1924.

Про Макаренка: с. 3—4.

Святкування ювілею.— Там же.

Про Макаренка: с. 173—177.

Святкування 350 — ювілею українського друку // Бібліологічні вісті.— К.: Держвидав України, 1925.— № 1, 2.— С. 133—136.

Про Макаренка: с. 133—136.

Хроніка // Україна.— 1925.— Кн. 4.

Про Макаренка: с. 180.

H. K. Археологічна виставка Всеукраїнського Археологічного комітету // Пролет. правда.— 1926.— 8 січ.

Відзначається важливість досліджень М. О. Макаренка в районі м. Трипілля, які дозволяють зрозуміти призначення так званих «точкових» стародавніх трипільців.

Рудинський М. Археологічні досліди р. 1926 // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік.— Київ, 1927.— С. 7—15.

Про Макаренка: с. 11, 12, 13.

Tallgren A. M. La Pontide præscythique après l'introduction des métaux // *Eurasia septentrionalis antiqua.*— Helsinki, 1926.— Т. 2.— 246 р.

Про Макаренка: с. 4, 6, 8, 13 (фотопортрет), 45.

Наука и научные работники СССР. Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда.— Л.: Изд-во АН СССР, 1928.— 810 с.

М. О. Макаренко — голова комісії мистецтва книги Українського інституту книгоиздатства, викладач історії мистецтва, археології: с. 235.

Коваленко И. П. Раскопки на левом берегу реки Кальмиус / Приазовский пролетарий.— 1930.— 28 авг.

Наукові відкриття археологічної експедиції Української академії наук, яку очолював проф. М. О. Макаренко.

Магура С. Археологічні досліди на Сумщині року 1929-го // Хроніка археології та мистецтва.— К.: ВУАК, 1930.— С. 33—36.

Про розкопки М. О. Макаренка могильника XI—XII ст. поблизу с. Піщаного.

Магура С. Рецензія на статтю N. Makarenko. La civilisation des Seythes et Hallstatt — *Eurasia Septentrionalis. Antiqua.* V. Helsinki. 1930, с. 22—48 // Хроніка археології та мистецтва.— К.: Вид-во ВУАН, 1931.— С. 99—101.

Курінний П. Незвичайна пам'ятка з доби пізнього неоліту // Там же.— С. 81.

Про дослідження М. О. Макаренком величного поховання доби пізнього неоліту поблизу м. Маріуполя в 1930 р.

Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957): Огляд вивч. археол. пам'яток. — К. : Вид-во АН УРСР, 1957.— 424 с.

Науковий внесок М. О. Макаренка подано в розділах: Новий кам'яний вік; Трипільська культура; Епоха міді—бронзи; Античні міста Північного Причорномор'я; Стародавні східні слов'яни; Київська Русь; Оглядові праці.

Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Образотворче мистецтво // Історія Києва. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959.— С. 738—742.

Про Макаренка: с. 739.

Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961.— 789 с.

Про Макаренка: с. 22, 375, 518. Фото М. О. Макаренка.

Макаренко Микола Омелянович (1877—1936) // Українська радянська енциклопедія. — К., 1962.— Т. 8.— С. 400—401.

Макаренко Микола Омелянович (1877—1936) // Український Радянський Енциклопедичний Словник. — К., 1967.— Т. 2.— С. 400.

Турченко Ю. Я. Мистецтвознавство // Історія Академії наук Української РСР. — К. : Наук. думка.— Кн. 1.— 1967.

Про Макаренка: с. 391, 393.

Шовкопляс І. Г. Археологія. Там же.

Історія українського мистецтва: Мистецтво другої половини ХІХ—ХХ століття. — К. : 1970.— Кн. 2.— Т. 4.— С. 435.

Про Макаренка: с. 14, с. 411.

Цвейбелль Д. С. Микола Омелянович Макаренко: (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Укр. іст. журн. — 1970.— № 8.— С. 128—130.

Цвейбелль Д. С. З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя радянської влади // Там же. — 1971.— № 12.— С. 109—112.

Про Макаренка: с. 109, 112.

Шовкопляс І. Г. Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія історії України. — 1971.— Т. 3.— С. 70—71.

Макаренко Микола Омелянович (1877—1936) // Словник художників України. — К., 1973.— С. 139.

Цвейбелль Д. С. Рассказы о каменном веке // В кн.: Неизвестное об известном. — Донецк: Донбас, 1978.— С. 7—37.

Про Макаренка: с. 13, 14, 35.

Діброва Г. Дарунки вченого // Ком. шляхом. — 1981.— 15 квіт.

Про вклад Миколи Макаренка у створення Роменського краєзнавчого музею.

Макаренко Микола Омелянович // Українська радянська енциклопедія. — 2-е вид.— К., 1981.— Т. 6.— С. 310.

Макаренко Николай Емельянович (Ч. II 1877—1936) // Там же. — С. 238.

Українська державна Академія мистецтв (УДАМ). — Київ. Енциклопедичний довідник. Вип. I.— К., 1981.— С. 619—620.

Про Макаренка: С. 619—620.

Григоренко Г. Археологічні пам'ятки // Ком. шляхом. — 1982.— 13 серії.

Про найважливіші археологічні пам'ятки, відкриті М. О. Макаренком на Сумщині.

Полякова Є. Николай Рерих — М. : Искусство, 1985.— 304 с.

Про Макаренка: с. 103.

Украинская государственная Академия искусств (УГАИ) //

- Киев. Энциклопедический справочник.— 1-е изд.— К., 1982.— С. 574—575.
 Про Макаренка: с. 574—575.
- Украинская государственная Академия искусств (УГАИ).— Энциклопедический справочник.— 2-е изд.— К., 1985.— С. 632—633.
 Про Макаренка: с. 632—633.
- Дегерменжи С. М. Некоторые особенности этнокультурного развития степных неолитических племен восточной Европы // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: (Тез. докл.)— Донецк, 1986.— С. 16—18.
 Про Макаренка: с. 17.
- Федоров О. Н. Проблемы охраны и использования памятников археологии Донецкой области. Там же.— С. 3—4.
 Про Макаренка: с. 3.
- Цвейбелль Д. С. Из истории охраны памятников археологии в Донбассе в первые десятилетия советской власти // Там же.— С. 7—8.
 Про Макаренка: с. 8.
- Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України.— 1988.— № 3.— С. 24—32.
 Про Макаренка: с. 24.
- Білодід О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості // Україна.— 1988.— № 7.— С. 11—14.
 Про Макаренка: с. 11—14, фото М. О. Макаренка.
- Звагельський В. Б. Відмовитись неможливо // Червоний промінь.— Суми.— 1988.— 10 груд.
- Про життєвий і творчий шлях М. О. Макаренка. Портрет М. О. Макаренка.
- Бережина А. Вандалізм // Україна.— 1989.— № 9.— С. 13—14.
- Про М. О. Макаренка: с. 14.
- Бережина А. Собори наших душ // Пам'ятки України.— Київ, 1989.— № 1.— С. 39—44.
- Про Макаренка: с. 39.
- Білодід О. І. Про Макаренка М. О. // Археологія.— К.: Наук. думка, 1989.— № 1.— С. 120—131.
- Білодід О., Киркевич В. До Оранти остерської // Україна.— 1989.— № 12.— С. 12—13.
- Про Миколу Макаренка: с. 13.
- Вікторенко В. Вчений дослідник // Ком. шляхом.— 1989.— 15 лип.
- Про археологічні дослідження М. О. Макаренка на Посуллі.
- Звагельский В. Б. Исследователь истории Украины Н. Макаренко: (Штрихи к биографии ученого) // Проблема археологии Сумщин: (Тез. докл.)— Сумы, 1989.— С. 102—105.
- Звагельський В. Охоронець надбань предків // Ком. шляхом.— 1989.— 14 жовт.
- Короткі біографічні відомості про М. О. Макаренка та його археологічні дослідження на Роменщині, зокрема розкопи городища Монастирища. Фото М. О. Макаренка зі співробітниками Роменського музею (1924).
- Макаренко Д. Е., Франко О. Е. Жизненный путь Николая Емельяновича Макаренко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: (Тез. докл.) — Полтава, 1989.— С. 114—116.
- Панченко В. Скарбниця людської пам'яті // Ком. шляхом.— 17 трав.

Про сприяння М. О. Макаренка у створенні Роменського краєзнавчого музею.

Рогач П. «...Від М. Макаренка» // Там же.— 21 січ.

Багатопрофільна наукова діяльність проф. М. О. Макаренка та його праці з автографами в Роменському краєзнавчому музеї.

Цвейбелль Д. С. К біографии Н. Е. Макаренко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: (Тез. докл.).— Донецк, 1989.— С. 62—64.

Про науковий доробок М. О. Макаренка у вітчизняній археології в цілому і археології Донбасу зокрема.

Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г. Археология Украинской ССР; Библиогр. указатель 1918—1980.— К.: Наук. думка, 1989.— 560 с.

Гісцова Любов. Якого ж кольору були запорізькі пропорі? // Літературна Україна.— 1990.— 19 лип.

На це питання авторка відповідає, посилаючись на єдиний достовірний опис пропорів у статті Миколи Макаренка «Запорозькі клейноти в Ермітажі» (1924).

Звагельський В. Б. М. О. Макаренко і Н. Х. Онацький: З історії археологічних дослідів на Сумщині // Музейна колекція та художнє життя Сумщини: проблеми і перспективи вивчення: (Тези доп.).— Суми, 1990.— С. 15—17.

Звагельський В. В. Опір // Червоний промінь.— Суми.— 1990.— 21 квіт.

Допомога М. О. Макаренка Роменському музею. Відомості про арешти, вироки та реабілітацію вченого. Останній його фотопортрет.

Макаренко Д. Е. Малоизвестные страницы жизни археолога и искусствоведа Н. Е. Макаренко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: (Тези доп.).— Полтава, 1990.— С. 39—41.

Рекун Ігор. Ще одне повернення // Червоний промінь.— Суми.— 1990.— 3 бер.

Божко Р. Открытию — шестьдесят лет // Приазовский рабочий.— Мариуполь.— 1990.— 7 нояб.

Про унікальний пам'ятник археології IV тис. до н. е., дослідений М. О. Макаренком.

Божко Р. П. Исследования Н. Е. Макаренко в Приазовье (1930—1933 гг.) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: (Тези доп.).— Суми; Ромни, 1990.— С. 40—41.

Вечерський В. В. Спадщина Миколи Макаренка і актуальні пам'ятко-охоронні проблеми Роменщини // Там же.— С. 49—52.

Граб В. И. Дело Н. Е. Макаренко // Там же.— С. 29—31.

Нові дані про наявність в кримінальній справі М. О. Макаренка його листа, адресованого археологові Б. Е. Петрі в м. Іркутськ, і колективної заяви «До редакції», підписаної С. Єфремовим, М. Грушевським, М. Макаренком та ін. у зв'язку із самогубством українського мистецтвознавця Д. М. Шерbakівського.

Григорьев А. В. О времени функционирования городища «Монастырище» // Там же.— С. 60—61.

Погляди дослідників щодо хронології городищ, аналогічних поселенням роменського типу, які вивчав М. О. Макаренко.

Ліброва Г. Щедрі дарунки вченого // Ком. шляхом.— 1990.— 21 листоп.

Ліброва Г. В. Вклад М. О. Макаренка в розвиток музейної справи на Україні // Вивчення історичної та культурної спадщини

Роменщини: проблеми і перспективи: (Тез. доп.).— Суми; Ромни, 1990.— С. 41—43.

Звагельський В. Б. Нові матеріали про Миколу Макаренка (розвшуки 1988—1990 рр.) // Там же.— С. 23—29.

Звагельський В. Б. Хроніка життя і діяльності М. Макаренка // Там же.— С. 48—60.

Коваленко В. П. Чернігівський Спас в дослідженнях М. Макаренка // Там же.— С. 48—49.

Кожем'якін А. В. Воронізькі дослідження М. О. Макаренка // Там же.— С. 39—40.

Косиков В. А. Новые находки рисунков Н. Е. Макаренок // Там же.— С. 44—48.

Магура Т. І., Звагельський В. Б. М. Макаренко і С. Магура // Там же.— С. 35—39.

Макаренка Д. Є. Життя на віттар науки // Там же.— С. 31—33.

Моця О. П. Дослідження кінця XIX — початку XX ст. в с. Липове.

Про археологічні дослідження курганів М. О. Макаренком.

Нестуля А. А. Роменський музей и охрана памятников края в довоенное время // Там же.— С. 11—13.

Деякі поради члена ВУАКу М. Макаренка Роменському музею.

Панченко В. В. Роменська скарбниця духовності // Ком. шляхом.— 1990.— 21 листоп.

Ділові звязки і допомога М. О. Макаренка Роменському музею.

Панченко В. В. З історії Роменського краєзнавчого музею // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: (Тез. доп.).— Суми; Ромни, 1990.— С. 6—8.

Пуцко В. Г. Микола Макаренко у створенні наукової бази історії українського мистецтва // Там же.— С. 43—44.

Сухобоков О. В., Белинская Л. И. Н. Е. Макаренко как исследователь словянских древностей Сумщины // Там же.— С. 33—35.

Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. М. О. Макаренко — видатний археолог України // Там же.— С. 21—23.

Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (К 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине.— Полтава, 1990.— С. 5—29.

Про дослідження М. О. Макаренка в околицях с. Мале Перещепино (1912) і поселення скіфського часу біля с. Головач (1927).

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ М. О. МАКАРЕНКА *

1900

Художественно-промышленная керамическая школа имени Н. В. Гоголя в г. Миргороде, Полтавской губернии // Искусство и худож. пром-сть.— Отд. 2.— 1900.— № 2 (26).— С. 13—19.

* Список подається в хронологічній послідовності. Праці, які не вдалося авторові переглянути de visu, позначені зірочкою (*). Пропонований список не претендує на абсолютну вичерпаність. Напевно, з часом виявляться нові роботи, опубліковані в місцевій пресі, журналах, а також в зарубіжних виданнях.

1901

На родине последнего гетмана запорожского П. И. Калнишевского. Там же.— 1901.— Май.— № 8.— С. 253—257 (с 8 рис. в тексте).

Писанки из Полтавской губернии (с рисунков Н. Макаренко).— Там же.— Отд. 2. 1901.— № 6 (30).

1902

Письмо в редакцию // Киев. старина.— 1902.— Март.— 76.— С. 242.

1904

Отчет о раскопках, произведенных в 1902 году в Ярославской и Тверской губерниях // Изв. императ. Археол. комис.— 1904.— Вып. 6.— С. 21—31.

Поездка 1903 г. по верхнему течению Волги.— Там же.— С. 79—100 (46 рис.).

1906

Один из старинных обычая // Живая старина.— 1906.— Отд. 5. Вып. 1.— С. 2—7 (с табл.).

Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // Изв. императ. археол. комис.— 1906.— Вып. 19.— С. 117—156 (с 46 рис. в тексте).

Продолжение раскопки кургана около пос. Красногорского Оренбургского уезда // Тр. Оренбург. учен. арх. комис.— 1906.— 16, Вып. 16.— С. 76—94 (с 8 рис. в тексте).

Результаты археологических экскурсий в Тверской и Ярославской губерниях. Могильник медного века в Зубцовском уезде Тверской губернии // Тр. Второго обл. Твер. археол. съезда, 1903 г., 10—20 авг.— Тверь, 1906.— С. 63—72.

Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Изв. императ. арх. комис.— 1907.— Вып. 22.— С. 38—90 (с 64 рис. в тексте).

«Пречиста» в Москалевицах // Живая старина.— 1907.— Вып. 1.— С. 21—26 (3 фот.).

Развалины в Старогородке // Старые годы.— 1907.— Февр.— С. 58—60.

Серебряная чашка музея Оренбургской ученой архивной комиссии // Тр. Оренбург. учен. арх. комис.— 1907.— Вып. 17.— С. 1—10 (с 1 табл. и 4 рис. в тексте).

1908

Выставка XIV Археологического съезда // Тр. Полт. перков. ист.-археол. комитета.— 1908.— Вып. 2.— С. 56—59.

Доклады по вопросам искусства в русских ученых обществах на императорском Русском Археологическом Обществе: (Хроника) // Старые годы.— 1908.— Ноябр.— декабр.— С. 748.

Егор Кузьмич Редин: (Некролог) // Там же.— Май.— С. 293.

Исследование архитектурных памятников Черниговской земли

ли, доложенное на XIV Археологическом съезде // Зодчий.— 1908.— № 39.— С. 364—366.

Материалы по археологии Полтавской губернии // Тр. Полт. учен. арх. комисс.— 1908.— Вып. 5.— С. 201—212 (с 2 табл. в тексте).

Новленский и Заколпский могильники Владимирской губернии и археологическая поездка по Владимирскому, Муромскому, Меленковскому и Судогодскому уездам // Тр. Владим. учен. арх. комисс.— 1908.— Кн. 10.— С. 1—63 (с 3 табл. в тексте).

Ответ архитектору Гальянбеку // Старые годы.— 1908.— Ноябр.— декаб.— С. 771—772.

Памятники украинского искусства XVIII века // Зодчий.— 1908.— № 24.— С. 211—215; № 25.— С. 219—222 (с 15 рис. в тексте и 2 табл.).

Провинциальный вандализм // Старые годы.— 1908.— Янв.— С. 38—39.

Собор Спасо-Мирожского монастыря в окрестностях Пскова (построен и расписан в 1156 году).— Там же.— Ноябр.— дек.— С. 747.

Южно-Русское искусство на XIV Археологическом съезде в Чернигове // Там же.— С. 637—642 (иллюстр.: 3 карт.).

Заседание (25 ноября) императорского С.-Петербургского Общества Архитекторов: (Хроника).— Там же.— Ноябр.— дек.— С. 748.

Доклады по вопросам искусства в русских ученых обществах (за 1907 год): (Хроника).— Там же.— Янв.— С. 40—41.

Доклады по вопросам искусства в русских ученых обществах: (Хроника) // Старые годы.— 1908.— Февр.— С. 95—96.

Доклады по вопросам искусства в русских ученых обществах: (Хроника) // Там же.— Март.— С. 151—153.

Доклады по вопросам искусства в русских ученых обществах: (Хроника) // Там же.— Апр.— С. 208—209.

Доклады по вопросам искусства в русских ученых обществах: (Хроника) // Там же.— Май.— С. 283—284.

Айналов Д. В. Архитектура черниговских храмов // Тр. Чернигов. предвар. ком. по устройству XIV Археол. съезда в Чернигове.— Чернигов, 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Июль—сент.— С. 567.

Айналов Д. В. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства // Изв. отд. Рус. яз. и словесности императ. Акад. наук.— 1908.— 13, кн. 2.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Янв.— С. 54.

Боголюбов А. А. Ковровые изделия Средней Азии из собрания, составленного А. А. Боголюбовым.— Спб.: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1908.— Реф. в.: Старые годы.— 1908.— Ноябр.— дек.— С. 767.

Древности // Тр. комисс. по сохранению древних памятников императ. Моск. Археол. о-ва.— М., 1908.— Т. 2.— Реф. в. Старые годы.— 1908.— Ноябр.— дек.— С. 768.

Ленц Э. Императорский Эрмитаж, Указатель Отделения Средних веков и эпохи Возрождения. Ч. 1. Собрания оружия.— Спб., 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Окт.— С. 651.

Константинов А. А. Мадонны Леонардо да Винчи.— М., 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Ноябр.— дек.— С. 766.

Миловидов А. И. Старопечатные славяно-русские издания, вышедшие из западно-русских типографий: Чтения в императ. о-ве

истории и древностей рос. при Моск. ун-те.— Кн. 1.— М., 1908.—
Реф. в: Старые годы.— 1908.— Май.— С. 306.

Образцы глаголицы. 25 автотипных снимков с рукописных и
печатных памятников и транскрипция текстов кирилловскими
буквами.— Спб.— Изд. Археол. ин-та под ред. Н. Каринского,
1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Июль—сент.— С. 567.

Павловский А. А. Атлас по истории древнего искусства.—
Одесса, 1907.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Февр.— С. 114.

Рерберг Ф. И. Краткий курс истории искусства: М.: Изд.
В. М. Саблина.— 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Июль—
сент.— С. 567.

Сказание о Мамаевом побоище / С предисловием С. К. Шам-
бинаго.— М.: Изд. о-ва любителей древ. письменности.— 1907.—
Реф. в: Старые годы.— 1908.— Март.— С. 166—167.

Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1851 года по копиям конца
XVIII века.— М., 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Ноябр.—
дек.— С. 767.

*Сочинения Ф. И. Буслаева по археологии и истории искусст-
ва. Т. 1. Издание отделения русского языка и словесности им-
перат. Академии наук.*— Спб., 1908.— Реф. в: Старые годы.—
1908.— Июнь.— С. 369.

Такайшвили Е. Из археологических экскурсий по гурийским
церквам // Изв. Кавк. отд-ния императ. Моск. Археол. о-ва. Вып.
2.— 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Июнь.— С. 369.

Цветаев Вл. Д. Дубровицы.— М., 1907.— Реф. в: Старые го-
ды.— 1908.— Февр.— С. 114.

*Broderies des paysannes de Smolensk exécutées sous la di-
rection de la princesse Marie Tenichev:* (Librairie Centrale des
beauxarts).— Paris, 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1908.— Февр.—
С. 114—115.

Giffrey Jean, Marcel Pierre. Inventaire General des Dessins
du Musée du Louvre et du Musée de Versailles.— Paris, 1908.
Librairie Centrale d'Art et d'Architecture.— Т. 1.— Реф. в: Старые
годы.— 1908.— Ноябр.— дек.— С. 766.

*Повременные издания: (Библиография) // Старые годы.—
1908.— Янв.— С. 55—56 // Старые годы.— 1908.— Февр.— С. 111—
112. Март.— С. 166—167; Май.— С. 305—306; июль—сент.—
С. 565—566.*

1909

*О засыпке пролива, отделяющего «Биронов дворец» от терри-
тории Петербургской стороны // Старые годы.— 1909.— Июнь.—
С. 319.*

О перестройке Успенского собора Троице—Сергиевой Лавры.
Там же.— Дек.— С. 695.

О разрушающемся памятнике Переяславского зодчества //
Зодчий.— 1909.— № 8.— С. 82—84.

*Опять о разрушениях // Старые годы.— 1909.— Июль—сент.—
С. 495—496.*

*Ремонт колокольни Данилова монастыря.— Там же.—
С. 494.*

*Заседание ученых обществ: (Заседание классич. отд-ния им-
перат. Рус. археол. о-ва 19 дек. 1908 г.: (Хроника).— Там же.—
Янв.— С. 39.*

*Заседания ученых обществ: (Хроника).— Там же.— Май—
июнь.— С. 211—212.*

Заседания ученых обществ: (Хроника).— Там же.— Март.— С. 152.

Заседания ученых обществ. (Хроника).— Там же.— 1909.— Апр.— С. 210—211.

Айналов Д. В. Этюды по истории искусства Возрождения.

1. К истори мозаики церкви S. Maria Maggiore в Риме. 2. Живопись Джотто в нижней церкви св. Франциска в Ассази // Зап. классич. отд-ния императ. Рус. Археол. о-ва.— Спб., 1908.— Т. 5 // Реф. в: Старые годы.— 1909.— Февр.— С. 105—106.

Беляшевский М. Про Український орнамент // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві.— Київ, 1909.— Кн. 3.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Май—июнь.— С. 333.

Вольинский А. Л. Леонардо да Винчи.— 2-е изд.— Київ, 1909.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Март.— С. 165.

Восточное серебро: Атлас древ. серебряной и золотой посуды вост. происхождения, найденной преимущественно в пределах Рос. империи. Изд. императ. Археол. комисс. ко дню 50-летия ее деятельности.— Спб., 1909.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Апр.— С. 224.

Восточное серебро: Атлас. древ. серебряной и золотой посуды вост. происхождения, найденной преимущественно в пределах Рос. империи. Изд. императ. Археол. комисс. ко дню 50-летия ее деятельности.— Спб., 1909.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Май—июнь.— С. 224.

Изв. императ. Археол. комисс.— 1909.— Вып. 31.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Июль—сент.— С. 479.

Иконописный сборник. Вып. 2. Изд. Высочайше утвержд. Комит. попечительства о рус. иконописи.— Спб., 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Апр.— С. 224.

Кондаков Н. П. Македония: Археол. путешествие. Изд. Отд-ния Рус. яз. и Славесности императ. Акад. наук, Спб., 1909.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Май—июнь.— С. 283.

Покровский Н. В. Памятники церковной старины в Костроме. Спб., 1909.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Май—июнь.— С. 333.

Путеводитель по Петергофу.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Дек.— С. 600.

Десять лет собрания // Зап. классич. отд. императ. Рус. Археол. о-ва.— Спб., 1908.— Т. 5.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Февр.— С. 105.

Чирковы М. и Г. Хромовая икона Владимирской церкви г. Вологды и ее реставрация. (С прил. 5 фототипий).— М., 1908.— Реф. в: Старые годы.— 1909.— Февр.— С. 107—108.

Повременные издания: (Библиография) // Старые годы.— 1909.— Янв.— С. 53—54; Февр.— С. 106—107; Апр.— С. 225; Май—июнь.— С. 225; Сент.— С. 479; Май.— С. 284—285.

1910

Ляличи. (Les Ruines de Lialitchi, chateau du come Zawadowski, pres Tchernigoff) // Старые годы.— 1910.— Июль — сент.— С. 131—151 (с 29 репродукциями).

Комиссия музея Допетровского искусства и быта.— Там же.— Апр.— С. 49.

По поводу коллекции древностей г. Масалитинова.— Там же.— Февр.— С. 45.

* *Zabytki przedhistoryczne // Kwartainik Litewski.*— 1910.— Т. 2.— С. 103—112 (37 табл.).

Древности // Тр. комисс. по сохранению древних памятников

императ. Моск. Археол. о-ва.— 1909.— Т. 3.— Реф. в: Старые годы.— 1910.— Апр.— С. 62.

Заседания ученых обществ // Старые годы.— 1910.— Янв.— С. 49—50.

Заседания ученых обществ. Там же.— Март.— С. 52—53.

1911

Археологические исследования 1907—1909 годов // Изв. Имп. рат. Археол. Комис.— 1911.— Вып. 43.— С. 1—130 (Табл. I—V, 113 рис. в тексте).

Ломоносов и мозаичное дело в России // Ломоносовский сборник.— Спб.: Изд. императ. Акад. наук, 1911.— С. 289—330 (с 2 фототипными портретами).

Несколько предметов из собрания графа Г. С. Строганова: (Дар княгини М. Г. Щербатовой императ. Эрмитажу) // Старые годы.— 1911.— Окт.— С. 34—39 (с 4 табл. в тексте).

Псковский В. П. Путеводитель по Новгороду.— Новгород: Изд. Новгород. о-ва любителей древности, 1910.— Реф. в: Старые годы.— 1911.— Окт.— С. 53.

Окулич-Казарин Н. Ф. Спутник по древнему Пскову.— Псков: Изд. Псков. археол. о-ва, 1911.— Реф. в: Старые годы.— 1911.— Окт.— С. 53—54.

1912

«Ломоносов и Елизаветинское время»: (Каталог выставки). Отд. XVI. Церк. отд.— Спб., 1912.— 47 с.

Выставка иконописи и художественной старины при Всероссийском съезде художников // Старые годы.— 1912.— Янв.— С. 62—64.

Мало-Перещепинский клад // Аполлон. Рус. худож. лепт.пись.— 1912.— № 13.— С. 177—179.

Перещепинский клад: (Предвар. сообщ.) // Изв. императ. Археол. комис. 1912.— Дополнение к вкл. 46.— С. 207—211.

Собрание князей Л. М. и Е. Л. Кочубей // Старые годы.— 1912.— Янв.— С. 3—14.

1914

Памятники искусства русских славян и их соседей до XII века.— Спб.: Изд. Я. Башмакова и К°, 1914.— 15 с. (28 табл. с 228 рис.).

Путевые заметки и наброски о русском искусстве. Вып. 1. Белозерский край.— Спб.; Изд. А. А. Жукова, 1914.— 59 с. (с 25 рис. и 3 вклейками в тексте).

Школа императорского общества поощрения Художеств 1839—1914: Ист. очерк. составл. по поручению Ком. ИОПХ.— Пбг., 1914.— 119 с. (с 12 табл.).

Археологические открытия 1913 года // Старые годы.— 1914.— Февр.— С. 40—43 (с 7 репрод.).

Археологические открытия 1913 года // Отдельный оттиск из журнала «Старые годы».— 1914.— Февр.— С. 1—4.

З артистично спадщини Шевченка // Шевченківський збірник. Т. 1.— Спб., 1914.— С. 120—126.

Материалы по истории гравюры на Украине // Искусство в юж. России. Графика. Живопись. Худож. пром.-сть.— Киев, 1914.— № 5—6.— С. 190—202. (с 3 табл. в тексте).

1915

Выставка церковной старини в музее барона Штиглица // Старые годы.— 1915.— Июль—авг.— С. 14—81 (с 54 ил.).

1916

Художественные сокровища императорского Эрмитажа: краткий путеводитель.— Пг., 1916.— 307 с. (116 рис. и 2 плана).

Древнейший памятник искусства Переяславского княжества (с 3 табл. и 19 рис. в тексте) // Сб. статей в честь графики Праксевы Сергеевны Уваровой.— М., 1916.— С. 373—404.

Первый Мордвиновский курган // Отдельный оттиск из научно-популярного вестника античного мира «Гермес».— 1916.— № 12.— С. 1—6.

Предметы из «случайных» раскопок кургана близ с. Тишки Лубенского уезда // Тр. Полт. учен. арх. комис.— 1916.— Вып. 14.— С. 16—24.

Серебряный ритон случайной находки в Кропивянской сотне Переяславского полку // Там же.— С. 1—15.

Кондаков К. П. Иконография Богоматери.— Пг., Изд-во Отд-ния Рус. яз. словесности импер. Акад. наук. 1915.— Т. 2.— 21 рис., 6 цв. табл.— Реф. в: Старые годы.— 1916.— Апр.— июнь.— С. 118—119.

1917

«Ломоносов и елизаветинское время». Т. 8. Мозаичные работы Ломоносова.— Пг., 1917.— 232 с. (с 20 цв. и черно-белыми рис.).

Городища и курганы Полтавской губернии: (Сб. топогр. сведений). Изд. Полт. учен. арх. комис.— Полтава, 1917.— 124 с.

*Доски для набоек*¹. Музей императ. о-ва поощрения Художеств.— Спб., 1917 (313 табл. и предисл.).

1918

*Искусство древней Руси. У Соли Вычегодской*².— Спб., Свободное Искусство. 1918.— 157 с. (со 104 рис.).

1921

Від редакції // Збірник Секції Мистецтв. Вип. 1. Державне видавництво.— К., 1921.— Кн.— 1.— С. 167.— Співавт. Щербаківський Д., Ернст Ф.— У надзаг. Українське Наукове Товариство.

¹ Видана в 10 прим. (Д. М.)

² Рік видання книги (1000 пр.) не зазначено. Але оскільки в кінці тексту читаємо: «Спб., май, 1918», можна припустити, що книга вийшла не раніше 1918 р.

- Музей Мистецтв Української Академії наук: Провідник.* — К., 1924.— 142 с. (з 12 рис.).
- Досліди над Чернігівським Спасом.: Коротке звідомлення // Зап. іст.-фіол від. ВУАН.* — К., 1924.— Кн. 4.— С. 240—244.
- Запорізькі клейноти в Ермітажі: Корогви // Україна.* — 1924.— Кн. 3.— С. 25—38. (з 12 табл. на 1 рис. автора в тексті).
- Мистецтво клижки // Бібліол. вісті.* — 1924.— Січ.— берез.— С. 94—100 (з 2 репрод. в тексті).
- Найдавніша стінопись княжої України // Україна.* — 1924.— Кн. 1—2.— С. 7—13 (з 1 рис. авт. та 2 табл.). 1925.
- Виставка українського портрету // Життя й революція.* — 1925.— Кн. 7.— С. 110—111.
- Городище «Монастирище» // Наук. зб. за рік 1924.* — К.: Держвидав України, 1925.— С. 3—23 (з 5 табл. і 13 мал. авт. в тексті).
- Городище «Монастирище»: (Окр. відб.).* — К., 1925.— С.— 1—23 (з 5 табл.-вклейками і 13 рис. в тексті).
- З минулого Роменщини // Рад. життя.* — 1925.— Ч. 32, 38.
- Найдревніша культура на Вкраїні: (Трипільська культура або Українсько-Егейська) // Глобус.* — 1925.— № 19.— С. 441—443.
- Орнаментація керамічних виробів в культурі городищ Роменського типу // Niederlau sborník (Usporadá) J. Schranil.* — Praha, 1925.— С. 323—338 (з 2 табл.).
- Проф. Вадим Щербаківський. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. З додатком щоденних розкопів: // Наук. зб. Укр. у-ту в Празі. Т. 1. Прага,* — 1923.— Реф. в: Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 129—130 (Критика, звідомлення, обговорення).

- Виставка творів Нарбута // Глобус.* — Київ, 1926.— № 21.— С. 411—413.
- Досліди на Остерщині: Коротке звідомлення за археологічні досліди року 1925.* — К., 1926.— С. 61—66.— Рез. франц. мовою.— С. 109.— У надзах.: Українська Академія Наук. Всеукраїнський Археологічний комітет.
- Етюд з обсягу трипільської культури // Трипільська культура на Україні.* — К.: Друкарня УАН, 1926.— Вип. 1.— С. 165—186 (з 6 фототабл. і 7 рис. в тексті).
- Орнаментація української книжки XVI—XVII ст. // Окр. відб.* з: Тр. наук. ін-ту книгознавства.— К., 1926.— Т. 1.— С. 1—70.
- Підземний город (Ольвія) // Глобус.* — Київ, 1926.— № 19.— С. 376—378 (іл.).
- По київських музеях: Лаврський музейний городок // Глобус.* — Київ, — 1926.— № 2.— С. 40—43, іл.
- Халеп'є (Досліди 29.VII — 15.IX, 1925 р.): Коротке звідомлення за археологічні досліди року 1925.* — К., 1926.— С. 33—50.
- Левко Чикalenko. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби // Наук. зб. Укр. ун-ту в Празі. Наклад Україн. університету в Празі. 1923.— Реф. в: Україна.* — 1926.— Кн. 2—3.— С. 197—198.
- Lukomski G. K. Russia ignota Disegni e desetizioni, старий Киев в рисунках Г. К. Лукомского. Volume primo chiese e conventi dal XI al XVIII secolo di Kiew, Opere di Giorgio Lukomski.*

Prefazione di S. Makovski e N. Moghilanski. Testo di G. Lukomski, Milano, A. D. MCMXXIV.—Реф. в: Україна.—1926.—Кн. 1.—С. 155—156.

1927

Археологічні досліди та розшуки на Прилуччині: Корот. звідомлення Всеукр. археол. ком. за 1926 рік.—К., 1927.—С. 106—117. Рез. фр. мовою. С. 229—230.

Вивчаємо минуле нашої країни // Більшовик Полтавщини.—1927.—17 листод.

Григорій Григорович Павлуцький (1871—1924):—Біогр. напис і художньо оформлена обкл. роботи авт.// Проф. Г. Павлуцький. *Історія українського орнаменту.*—К.: Вид-во Укр. АН, 1927.—27 с. (12 табл.).

Давнє минуле Прилуччини // Правда Прилуччини.—1927.—Ч. 60 (436).—4 серп.; Ч. 61.—7 серп.

Есмінка // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік.—К., 1927.—С. 84—87.—Рез. франц. мовою.—С. 228.

Карагани (Карахани) // Там же.—С. 88—89.

Кіївські художники: (Нарис. перший — художники реалісти).—Глобус.—1927.—№ 3.—С. 42—44 (33 рис. в тексті).

Ольбія // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік.—К., 1927.—С. 90—105.—Рез. франц. мовою.—С. 228—229.

Фотознімки М. Макаренка на території Прилуччини. Там же.—С. 212—213.

* *Sculpture de la civilisation tripyllien en Ucrain // Jahrbuch für Prähistorische und ethnographische Kunst, herausgegeben Herbert Kühn.*—Leipzig, 1927.—Р. 119—130 (avec planche 36—43 contenant 41 reproduction).

* *Sceaux de Plombe de la periode grand-ducale de L'Ukraine // Arethuse.*—1927.—N 17.—Р. 173—181.

Проф. Г. Павлуцький. Історія Українського орнаменту.—К., 1927.—27 с. (12 табл.).

1928

Білл Чернігівського Спаса: Археологічні досліди року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя.—К.: Держвидав України, 1928.—С. 184—196 (з 6 фотограф. автора).

Борзенські емалі й старі емалі України взагалі // Чернігів і Північне Лівобережжя.—К.: Держвидав України, 1928.—С. 80—100 (з 15 рис. в тексті).

Будинок Лісфаку Сільсько-гospодарської Академії в Києві // Життя й революція.—1928.—Кн. 4.—С. 155—160.

Молитовник великого князя Володимира и Сулакадзев // Сб. отд. рус. языка и словесности АН СССР.—1928.—101, № 3.—С. 484—491.

Ніжинська фібула // Збірник історико-філологічного відділу 76 — Б.—К., 1928.—Т. 1.—С. 31—43.

Старогородська «божниця» та її мальовання // Чернігів і Північне Лівобережжя.—К.: Держвидав України, 1928.—С. 205—223 (з акварельним малюнком, 44 фотографіями і 2 рис.).

Чернігівський Спас: (Археол. дослідження р. 1923).—Зап. іст.-філол. від ВУАН.—1928.—№ 20.

1929

- Чернігівський Спас: Археологічні досліди року 1923.— К.: Друкарня ВУАН, 1929.— 90 с. (62 рис. в тексті).
«Кобзар» Л. М. Жемчужнікова // Бюл. Прилуц. окруж. музею.— Прилуки, 1929.— № 2.— іл.— С. 1—8.
Друковані праці (М. О. Макаренка) — К.: Друкарня ВУАН, 1929.— С. 1—5.
Українське скло // Глобус.— 1929.— № 11.— С. 175—176 (з 7 іл. в тексті).

1930

- Малюнки П. М. Боклевського.— К., 1930.— 16 с.
Садиба Софійського собору // Київ : Путівник за редакцією Федора Ернста.— К., 1930.— С. 294—313 (з іл. в тексті).
* *La civilisation des Scythes et Hallstatt — Eurasia Septentrionalis Antiqua.* — Helsinki, 1930.— Т. 5.— Р. 22—48.

1931

- Малоазійська миска в Києві// Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник I.— К., 1931.— С. 97—110) (з 3 рис. в тексті).

Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. Там же.— С. 27—96.

1933

- Маріупольський могильник.— К., 1933.— 152 с. (з 55 табл., двома планами, одним портретом і 100 рис. в тексті).

1934

- Neolithic man on the shores of the Sea of Azov. Eurasia septentrionalis, antique.* T. 9.— 1934.— Helsinki.

СКОРОЧЕННЯ

АДЕ — Архів Державного Ермітажу.

АП АН України — Архів Президії Академії наук України.

ВР ЦНБ — Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського.

НА ВУАК — Науковий архів Всеукраїнського Археологічного Комітету.

НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології АН України.

НА ІІМК АН України — Науковий архів Інституту історії матеріальної культури АН України.

НА ЛВІА АН СРСР — Науковий архів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР.

НА СІМК — Науковий архів Секції історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Айналов Д. В. 101, 111, 129, 153, 155
Алєпіцький П. 46
Александрович 89
Алімпій 101
Альошин П. Ф. 38, 106, 107
Андрієнко В. П. 6
Анна 114
Аntonович В. Б. 57, 111
Аntonович К. М. 37
Аntonович-Мельник К. М. 137
Апостол Д. 9
- Багалій Д. І. 5
Багрій М. О. 108, 109
Байдалінов 107
Байорис Н. Й. 109
Балицький В. А. 111, 112, 116
Балицький П. 108
Барзинок В. І. 44, 48, 49, 57, 136
Башмаков Я. 156
Белінська Л. І. [Л. И.] 151
Бенуа О. Н. [О. М.] 95, 120, 129
Бережкина А. 111, 112, 116, 149
Бикові Д. В. 7
Білібін І. Я. 95
Білодід О. І. 26, 60, 94, 115, 149
Біляшівський М. Ф. 36, 37, 38, 42, 155
Благодір О. Д. 37
Бобринський О. О. 64
Боголюбов А. А. 153
Божко Р. П. 7, 150
Боклевський П. М. 96, 131, 160
Боплан Г. 8
Борисов 51
Брейгель 122
Бродський І. І. 113
Буслаев Ф. І. 154
- Вашкевич Г. С. 11, 13, 73
Ведмєцька В. О. 7
Вейсова О. В. 7
- Верещагін В. О. [В. А.] 23, 95, 129
Весніни 107
Вестерфельд А. 98
Вечерський В. В. 150
Вікторенко В. 149
Вовк Ф. К. 19, 123, 129
Волинський А. Л. 155
Врангель М. М. 20, 95
Вязьмітіна М. І. 7
- Гайдай Г. Ф. 7
Галаган 45
Гальнібек 153
Гербов К. 106, 107
Гісцова Л. 150
Глібов Л. 12
Глоба М. В. 36
Гоголь М. В. [Н. В.] 15, 96, 131
Головатий В. А. 52
Горбов В. М. 7
Горбова М. В. 7
Горвиць 106, 107
Гордієв Д. П. 51
Горський О. М. 62
Граб В. І. 7, 26, 34, 45, 150
Григор'єв О. В. [А. В.] 150
Григоренко Г. 148
Грищенко Л. І. 7
Гронець М. П. 34, 59, 125
Грузин В. 143
Грушевський М. С. 36, 39, 45, 150
Грушевський О. С. 5, 99
- Данилевич В. Ю. 5, 36, 54, 57, 76, 111
Дегерменжи С. М. 149
Джугашвілі І. 115
Дикач Л. М. 7
Дикач О. В. 7, 45
Діброва Г. В. 7, 148, 150
Дложевський С. 42
Дмитренко Н. Г. 150
Довгорукій Ю. 79

- Драган М. Д. 87
 Дусавицький Г. 106
 Дягілев С. П. 95
 Ернст Ф. Л. 36, 37, 99, 102, 157,
     160
 Еттінгоф П. (Эттнгоф) 146
 Єфремов С. 45, 150
 Євсєєв В. М. 64, 65
 Жевахова 45, 128
 Жемчужников Л. М. 95, 96, 131,
     132, 160
 Жиль Ф. 118
 Жуков А. А. 22, 156
 Заболотний 107
 Загребельний П. 6
 Зарудний П. 8
 Затонський В. П. 108, 111, 112,
     113, 116
 Збеневич В. Г. 142
 Звагельський В. Б. 7, 149, 150,
     151
 Зноско-Боровський Є. А. 137
 Іжакевич І. С. 117
 Кағанович Л. 54
 Калнишевський П. І. [П. И.]
     15, 84, 85, 87, 88, 152
 Камерон Ч. 127
 Карель-ван-Мандера 122
 Каринський Н. 154
 Касяп В. І. 148
 Катерина II 84, 119
 Кваренгі 127
 Керенський О. Ф. 119
 Кінпарисов Ф. В. 112
 Киркевич В. 26, 60, 94, 115, 149
 Коваленко І. П. 42, 147, 151
 Ковалев В. І. 85, 86
 Кожем'якін А. В. 151
 Козаченко М. Г. 7
 Козлов А. 125
 Козубовський Ф. А. 108, 109,
     110
 Комендант П. 49
 Кон Ф. Я. 111, 113
 Кондаков М. П. [Н. П.] 95, 155,
     157
 Константинов А. А. 153
 Корніenko К. С. 6
 Корчак-Чепурківський О. 45
 Косяков В. А. 151
 Костюк Г. Г. 12
 Котов Г. І. 111
 Коочубей Є. Л. [Е. Л.] 156
 Коочубей Л. М. 156
 Кравчук М. 45
 Красицький Ф. С. 95
 Кричевський В. Г. 95, 99
 Кричевський Ф. Г. 125
 Курінний П. П. 43, 54, 55, 57,
     109, 110, 136, 147
 Кучера М. П. 6
 Ландау 104
 Ласковський В. П. 156
 Левицька 62, 94
 Левицький Ф. І. 51
 Ленін 107
 Ленц Е. [Є.] 153
 Лизогуб 127
 Лимар 107
 Лобода А. 45
 Логвін Г. Н. 87
 Ломоносов М. В. 28, 29, 83, 155,
     156, 157
 Лукомський Г. К. 34, 36, 38, 99
 Любимов О. Є. 19
 Любченко П. П. 43
 Магомет II 31
 Магура С. 27, 147
 Магура Т. І. 151
 Мазепа І. 90, 102, 117
 Макаревич М. Л. 108, 109, 110,
     116
 Макаренко В. О. 66, 67
 Макаренко Д. Є. [Д. Е.] 149,
     150, 151
 Макаренко Є. С. 65
 Макаренко Л. М. 7
 Макаренко О. М. 25, 47
 Макаренко О. Я. [Е. Я.] 9, 14
 Макаренко П. О. 4
 Макаренко Ю. О. 66
 Макаренко Я. С. 10
 Мањяскo 122
 Маркс К. 84, 87
 Марр М. Я. 32
 Масалітінов 155
 Мате В. 15
 Махно Є. В. 6
 Меженко Ю. О. 147
 Мельник-Антонович К. М. 109,
     110
 Мікешиц М. Й. 27
 Микола I 119
 Міловидов А. І. 153
 Миронов Н. М. 94
 Михайло 97

- Мліев Д. Є. 36
 Могила П. 124
 Модестов Н. 146
 Молокін 107
 Молотов 115
 Молчановський Т. М. 109, 110
 Молявко Л. Д. 60
 Моргілевський І. В. 37, 57, 109,
     110, 111, 114
 Мордвинов О. О. [А. А.] 22, 50
 Мордовець Д. Л. 27
 Морозов 122
 Морозова Л. М. 7, 109
 Мося О. П. 151
 Мудрий Я. 114
 Нарбут Г. І. 34, 35, 38, 95, 125,
     131, 158
 Некрасов 102
 Нестуля А. А. 151
 Нідерле Й. 75, 139
 Новицький О. П. 44, 45, 48, 51,
     54, 136
 Носов А. З. 43
 Окуліч-Казарін Н. Ф. 156
 Олейник 107
 Олександр І 87
 Ольденбург С. Ф. 64
 Онацький Н. Х. 50, 150
 Онащенко 107
 Орешников О. В. 129
 Островський 96, 131
 Павловський А. А. 154
 Павловський І. Ф. [І. Ф.] 147
 Павлуцький Г. Г. 36, 57, 91,
     145, 159
 Панченко В. В. 7, 149, 151
 Пастернак Я. 148
 Перуджіно 122
 Петрі Б. Е. 26, 34, 44, 141, 150
 Петров Г. 102
 Петров М. І. 5
 Петровський 102
 Пешкова К. П. 62
 Письменний Я. В. 116
 Покровська Є. Ф. 7, 35
 Покровський Н. В. 155
 Полякова Є. [Е.] 148
 Потьомкін 85
 Путятин В. А. 17
 Пуцко В. Г. 151
 Рачковська Л. П. 35, 113
 Редин Е. К. 152
 Рекун І. 150
 Репніков М. І. [Н. И.] 146
 Рерберг Ф. І. [Ф. И.] 154
 Реріх Б. К. 16, 34, 36, 38, 95
 Реріх М. К. 4, 14, 16, 17, 19, 24,
     25, 28, 95, 129, 148
 Розумовський К. 127
 Роллан Р. 114, 115
 Ростиславов А. 147
 Ростовцев М. І. 19, 32, 132
 Ротач П. 150
 Рубенс 122
 Рудинський М. Я. 34, 42, 55, 56,
     147
 Савич 8
 Самойлович А. М. 19, 90
 Самойловський І. М. 46, 108
 Самоквасов Д. Я. 64
 Семенов — Тянь-Шанський П.
     П. 129
 Семенчик М. М. 124, 126
 Сибірякова В. Є. 7
 Ситов 24
 Сичов М. П. 32, 101
 Скрипник 112
 Сластион О. 88
 Смирнов Я. І. [Я. И.] 32, 154
 Сміловський С. 102
 Снейдерс 122
 Солунський Д. 117
 Спинці О. А. 17, 18, 93, 129,
     133
 Сталін І. В. 54, 62, 112, 114,
     115
 Станіславський Я. 99
 Строганов Г. С. 156
 Сулакадзев 159
 Супруненко О. Б. [А. Б.] 7, 151
 Сухобоков О. В. 151
 Такайшвілі Є. [Е] 154
 Тахтай О. К. 65
 Тацій 107
 Текелій 85
 Телегін Д. Я. 6, 60
 Толстой Д. І. 23
 Трохименко А. Д. 95
 Трубецькой 102
 Троценко 107
 Турченко Ю. Я. 148
 Тутковський П. А. 43
 Уваров А. С. 17, 64
 Уварова П. С. 157
 Успенський О. І. [А. И.]
     146
 Успенський Ф. І. 30, 32, 129

- Фармаковський Б. В. 19, 138
Федоров О. Н. 149
Федорова А. С. 144
Федорова-Макаренко А. С. 25,
26, 27, 62, 63, 64
Фохт В. Р. 19
Франко О. О. 6, 149
Фролов В. О. 109
- Ханенко Б. І. 36, 121, 122
Ханенко В. М. 36, 38, 121, 122
Ханко В. М. 65
Хаустов П. П. 107
Хвойка В. В. 4, 5, 19, 20, 21,
42, 75
Хмельницький Б. 102, 107, 117
Хрущов М. С. 63
- Цвейбель Д. С. 6, 148, 149, 150
Цветаев В. Д. 154
- Чаплінська О. М. 7
Чикаленко Л. 158
Чириков Г. 155
Чириков М. 155
Чорний Д. 84
- Шамаро А. 115
Шаповалов Т. О. 6
Шевченко Т. Г. 17, 27, 28, 46,
94, 95, 156
Шмідт Дж. А. 146
Шміт Ф. І. 40, 41
- Шовкопляс Г. М. 151
Шовкопляс І. Г. 3, 6, 69, 148,
150, 151
Штейнберг 107
Штиглиць А. Л. 14, 118, 120,
144, 157
Шугаєвський 42
- Щербаківський Д. М. 37, 44,
99, 150, 157
Щербаківський В. 158
Щербатова М. Г. 156
- Юрченко 107
- Яворницький Д. І. 42
Якименко О. М. 64, 65
- Ginters W. 65
Guiffrey J. 154
- Kühn H. 159
- Lukomskii G. K. 158, 159
- Makovski S. 159
Moghilanski N. 159
- Pierre M. 154
- Tallgren A. M. 147
Tenichev M. 154

ЗМІСТ

Передмова	3
На перехресті життєвих доріг	8
Повернення	34
Микола Макаренко — археолог і мистецтвознавець	70
Михайлівський Золотoverхий	97
Музейна і науково-популярна діяльність	118
Післямова	134
Основні дати життя і діяльності М. О. Макаренка	144
Основна література про М. О. Макаренка	146
Список друкованих праць М. О. Макаренка	151
Скорочення	161
Іменний покажчик	162

Научное издание
ДМИТРИЙ ЕЛИСЕЕВИЧ МАКАРЕНКО
НИКОЛАЙ ЕМЕЛЬЯНОВИЧ МАКАРЕНКО

Киев Наукова думка 1992

Оформлення художника А. Ф. Мороза
Художній редактор Г. О. Сергеєв
Технічний редактор С. Г. Максимова
Коректори А. С. Улєзко,
Е. Я. Белокопитова

ИБ № 12161

Подано до складання 02.12.91. Підп. до друку 06.02.92. Формат 84x108/32.
Папір друк. № 1. Літ; гарн: Вис. друк. Фіз. друк. арк. 6,25+1 вкл. на
крейд. пел. Ум. друк. арк. 8,93. Ум. фарб.-відб. 9,14. Обл.-вид: арк. 0,54;
Тираж 360 прим: Зам. I—4064:

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського ви-
робничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженко, 3
в Жовківській книжковій друкарні 292310 Жовква, Львівської обл.,
вул. Василіанська, 8. Зам. 1261.

НАУКОВА ДУМКА